

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Философски факултет

Книга Докторанти

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of Philosophy

Postgraduate Students Book

Том/Volume 3, 2018

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ • 2019 • SOFIA

Редакционна колегия

Главен редактор

проф. д.ф.н. Оля Борисова Харизанова

Членове

проф. д.пс.н. Ирина Любенова Зиновиева

проф. д.ф.н. Иванка Тодорова Мавродиева-Георгиева

проф. д-р Хараламби Георгиев Паницидис

доц. д-р Албена Георгиева Танева

доц. д.ф.н. Благовест Сотиров Моллов

доц. д-р Борис Петров Попиванов

доц. д-р Валентина Валентинова Георгиева

доц. д-р Петя Любомирова Кабакчиева

доц. д.п.н. Стойко Ванчев Иванов

Секретар

Ирена Тодорова Черешарова

Рецензенти

проф. д.ф.н. Боряна Христова

проф. д.ик.н. Желю Владимиров

проф. д.ф.н. Иванка Мавродиева

проф. д.ф.н. Соня Карабелъова

доц. д-р Анна Ангелова

доц. д-р Илко Пенелов

доц. д.п.н. Калоян Симеонов

доц. д-р Людмила Андреева

доц. д-р Милена Миланова

гл.ас. д-р Деница Хинкова

гл.ас. д-р Гергана Радойкова

гл.ас. д-р Елена Калфова

СЪДЪРЖАНИЕ

За авторите	7
-------------------	---

I. Научна област

„Хуманитарни науки и изкуства“ / Научно направление „Философия“

Границите на персонажа на подразбиращата се аудитория / The boundaries of the character of the implied audience	15
<i>Георги Петров Мерджанов /Georgi Petrov Merdzhanov</i>	

Ефект на мениджърската невербална непосредственост върху управлението на взаимоотношения / Manager nonverbal immediacy and relationship management ...	29
<i>Мариян Васев Васев / Mariyan Vasev Vasev</i>	

II. Научна област

„Социални, стопански и правни науки“ / Научно направление „Психология“

Нагласите като детерминант и предиктор на поведението на личността / Attitudes as a determinant and predictor of personality's behaviour	43
<i>Надежда Асенова Гьонкова / Nadezhda Asenova Gyonkova</i>	

Емоционална интелигентност и стилове на учене в младежка организация с нестопанска цел / Emotional intelligence and learning styles in a non-profit youth organization.....	73
<i>Десислава Пламенова Петрова / Desislava Plamenova Petrova</i>	

Начална адаптация на въпросник за учебния климат (LCQ) / Initial adaptation of the learning climate questionnaire	85
<i>Илияна Руменова Кираджиева / Iliyana Rumeno va Kiradzhieva</i>	

III. Научна област

„Социални, стопански и правни науки“ / Научно направление „Политически науки“

Концепции за модерност и модернизация. Примери от публичната администрация на Балканите през 19. век / Concepts of modernity and modernization. Examples of public administration in the Balkans in the 19 th century	97
<i>Петя Светлинова Кръстева / Petya Svetlinova Krasteva</i>	

Политическото лидерство в лицето на съветника / political leadership and the role of the political advisor	111
<i>Георги Атанасов Темелков / Georgi Atanasov Temelkov</i>	
Стратегически подбор на държавни служители чрез тестове за компетентности / Strategic selection of civil servants through competency based tests	123
<i>Диана Ангелова Дончева / Diana Angelova Doncheva</i>	
Източното разширяване на Европейския съюз: същност и резултати / The eastern enlargement of the European Union: essence and results.....	135
<i>Гергана Антонова Тошева / Gergana Antonova Tosheva</i>	
Ролята на ЕС за сигурността на Балканите в края на 20. и началото на 21. век / EU's role for Balkan security at the end of the 20 th and early 21 st centuries	153
<i>Росица Георгиева Филатова / Rositsa Georgieva Filatova</i>	
Сравнение между европейския подход и националните мерки за противодействие на онлайн дезинформацията / Comparison between european approach and the national measures for tackle online disinformation	167
<i>Мария Петьова Юрукова / Mariya Petyova Yurukova</i>	

IV. Научна област

„Социални, стопански и правни науки“ / Научно направление

„Социология, антропология и науки за културата“

Морални измерения на потреблението: светове на качеството в потреблението на крафт бира в България / Moral dimensions of consumption: worlds of quality in the consumption of “craft” beer in Bulgaria	183
<i>Нина Розинова Денисова / Nina Rozinova Denisova</i>	
Сюжетизацията в наративната теория на Пол Рикьор: път след Аристотел отвъд аналитичната философия на историята / The narrative story of Paul Ricoeur's narrative theory: the course after Aristotle beyond the analytic philosophy of history	195
<i>Чавдар Валентинов Димитров / Chavdar Valentinov Dimitrov</i>	

V. Научна област

„Социални, стопански и правни науки“ / Научно направление

„Обществени комуникации и информационни науки“

Научни публикации със забавено признаване (sleeping beauty): значение, методи за идентифициране и оценяване / Scientific publications with sleeping beauty: significance, methods of identification and evaluation	221
<i>Росен Красимиров Стефанов / Rosen Krassimirov Stefanov</i>	

Модели за изучаване на информационното поведение на потребителите / Models for studying user information behavior.....	231
<i>Боряна Филипова Козарева / Boryana Filipova Kozareva</i>	
Интернет на нещата в персонализирането на здравните грижи / The internet of things in personalization of health care	249
<i>Никола Стефанов Николов / Nikola Stefanov Nikolov</i>	

ЗА АВТОРИТЕ

Философският факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, основан през 1888 г., е най-големият център по хуманитарни науки в България. Отличава се с водещи позиции по образователно равнище, брой реализирани проекти и разработки, научни и научнопопулярни публикации, брой докторанти, студенти, преподаватели, инициативи за международен обмен. Ежегодно в него се обучават над 200 докторанти и над 2000 студенти в бакалавърска и магистърска степен.

Настоящото издание е трети брой на поредица, в която се предлагат постижения на докторанти на Философския факултет. Целта на Годишника е разработките на младите учени да достигнат до по-широка специализирана аудитория, да породят дискусии или да намерят приложение в практиката.

Годишникът за 2018 г. предлага общо шестнадесет статии на докторанти в пет раздела.

- В раздел I („Хуманитарни науки и изкуства“ / „Философия“) са включени две статии.

Докторантът Георги Мерджанов предлага статия на тема „Границите на персонажа на подразбиращата се аудитория“. В нея е направен анализ на няколко речи, за да се идентифицира модел, по който тя се изгражда. Според автора тестът за правдоподобност на един наратив се извършва от аудиторията. Базово значение за оратора е да познава аудиторията си, за да успее ефективно да я подтикне към действие. В същото време елементи на представата за аудиторията могат да бъде открити чрез анализ на съдържанието.

[Георги Петров Мерджанов е зачислен като докторант през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Системите за проследяване и анализ на научни цитирания като инструмент за оценка развитието на академичните изследвания“.]

Докторантът Мариян Васев участва със статията „Ефект на мениджърската невербална непосредственост върху управлението на взаимоотношения“. Отправна точка е разбирането, че ефективното управление на невербалната комуникация и поведение е важен фактор за успешното общуване като част от ролята на мениджъра в една организация. Авторът се фокусира върху някои аспекти на мениджърската невербална непосредственост, отразени и измервани със самооценъчна скала. Достига до заключението, че има две предпоставки, влияещи върху ефекта на невербалната комуникация в ор-

ганизационен контекст: фокусът върху човешкия капитал и необходимостта от работа в екип.

[Мариян Васев Васев е зачислен като докторант през 2018 г. и разработва дисертация на тема „Невербална комуникация и ефективно лидерство“.]

- **В раздел II („Социални, стопански и правни науки“ / „Психология“)** са включени три статии. Те са на разнородни теми, но обединени от научното направление, в което работят докторантите.

Докторантката Надежда Гьонкова предлага текст на тема „Нагласите като детерминант и предиктор на поведението на личността“. В него тя очертава ролята на формирането, структурата, съгласуваността между компонентите и силата на нагласата към парите. Открито е взаимното влияние и взаимовръзките между нагласите и поведението на личността. Достига до изводи за устойчивост, достъпност и активиране нагласите.

[Надежда Асенова Гьонкова е зачислена като докторантка през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Нагласи към парите и финансово поведение“.]

Десислава Петрова е автор на статия на тема „Емоционална интелигентност и стилове на учене в младежка организация с нестопанска цел“. На основата на анализ на данни от емпирично изследване се разкриват специфични проявления стиловете на учене и емоционалната интелигентност. Самото изследване е проведено чрез „Скала за оценка на стила на учене (LSI 3)“ и „Въпросник за емоционалната интелигентност“. Изводът е, че преобладават конвергентен стил на учене и високо равнище на емоционална интелигентност.

[Десислава Пламенова Петрова е зачислена като докторантка през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Подходи към ученето и емоционална интелигентност при юноши“.]

Илияна Кираджиева предлага разработка на тема „Начална адаптация на Въпросник за учебния климат (LCQ)“. В нея са представени и анализирани резултатите от проведено емпирично изследване, имащо за цел да адаптира въпросник за учебния климат (Learning Climate Questionnaire – LCQ), разработен от Стандидж, Дуда и Думанис (Standage, Duda & Ntoumanis, 2005) за българския социокултурен контекст. За целта твърденията са модифицирани и изследват доколко учениците възприемат потребностите от автономност, компетентност и свързаност като удовлетворени от преподаващите учители в образователния процес.

[Илияна Руменова Кираджиева е зачислена като докторантка през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Мотивационни фактори за учене и ролята на учителя в юношеска възраст“.]

- В раздел III („Социални, стопански и правни науки“ / „Политически науки“) са включени шест статии.

Петя Кръстева предлага статия на тема „Концепции за модерност и модернизация. Примери от публичната администрация на Балканите през 19. век“. Целта е да се разгледа модернизацията в по-широк смисъл – времето, в което се формират модерните национални държави на Балканите. Акцент е поставен върху използването на термина за явления в миналото, върху взаимовръзки между различни исторически събития и тяхното значение за облика на модернизацията. Като резултат от историческия анализ се доказва, че може да се говори за модернизация на публичната администрация в балканските държави през 19. век.

[Петя Светлинова Кръстева е зачислена като докторантка през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Модернизация на публичната администрация в Югоизточна Европа 1878–1912. Сравнителен анализ между България и Сърбия“.

В статията на Георги Темелков „Политическото лидерство в лицето на съветника“ се разглеждат ежедневните задачи на политическите съветници, които работят и си взаимодействат с различни групи хора и институции. Те са разгледани като медиатори в комуникацията с гражданското общество и заинтересованите страни. Достигнато е до заключението, че значението на този медиатор ще нараства в бъдеще, заедно с умножаване на комуникационните канали.

[Георги Атанасов Темелков е зачислен като докторант през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Институцията на съветника в политическите структури: лидерство и отговорност в условията на политически преход“.]

Диана Дончева е автор на статията „Стратегически подбор на държавни служители чрез тестове за компетентности“. Задачата на изследването ѝ е да се опишат и анализират действащата нормативна уредба и стратегически документи по проблематиката. Акцент е поставен върху проблем, свързан с липсата на оценяване като част от цялостен процес по стратегическото управление на професионалните качества на кандидатите в българската държавна администрация.

[Диана Ангелова Дончева е зачислена като докторантка през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Подборът на служители като елемент от стратегическото управление на държавната администрация“.]

Докторантката Гергана Тошева предлага разработка на тема „Източното разширяване на Европейския съюз: същност и резултати“. В нея тя анализира публикации по същата проблематика. Цели да представи и анализира породили се в научните среди дебати относно процеса на присъединяване на

посткомунистическите държави. По този начин се стреми да идентифицира потенциалните причини за наличието на следприсъединителна криза в отношенията между страните от Централна и Източна Европа, от една страна, и Европейския съюз, от друга страна.

[Гергана Антонова Тошева е зачислена като докторантка през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Десетилетието на радикалната преориентация на българската външна политика – 1989–1999 г. (приемственост и вътрешноинституционална съгласуваност на ориентацията към евроинтеграцията в България)“.]

Росица Филатова е автор на статията „Ролята на ЕС за сигурността на Балканите в края на 20. и началото на 21. век“, в която Европейският съюз (ЕС) е разгледан като основен външен фактор за развитие на политиката за сигурност на страните от ЮИЕ. Разкрита е ролята на ЕС за сигурността на Балканите, реакциите при кризи и конфликти. Особено внимание е обърнато на принципите и механизмите на Общата външна политика и политика за сигурност на ЕС при превенцията и управлението на кризи на Балканите.

[Росица Георгиева Филатова е зачислена като докторантка през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Сътрудничество между НАТО и ЕС за изграждане на Архитектура за сигурност в Европа (1992 – 2002)“.]

С разработка на тема „Сравнение между европейския подход и националните мерки за противодействие на онлайн дезинформацията“ докторантката Мария Юркова цели сравнение между европейския подход и съществуващите законодателни и незаконодателни мерки на национално ниво за борба с дезинформацията в света онлайн. Основава се на проучване на съществуваща литература, сравнение, синтез. Изхожда от разбирането за онлайн дезинформацията като многопластов проблем, който се нуждае от адекватен (комплексен) подход. Достига до извода, че към момента е поставено началото на дебат и подготовка за изграждане на европейски модел за противодействие на дезинформацията онлайн, но предстои предприемане на действия и координирани мерки, за да се достигне до завършена визия и всеобхватен подход.

[Мария Петьова Юркова е зачислена като докторантка през 2018 г. и разработва дисертация на тема „Дезинформация онлайн: Стратегии за противодействие в ЕС“.]

- В раздел IV („Социални, стопански и правни науки“ / „Социология, антропология и науки за културата“) са включени две статии.

Нина Денисова е предлага статия на тема „Морални измерения на потреблението: Светове на качеството в потреблението на крафт бира в България“. Чрез анализ на потреблението на бира докторантката изследва морал-

ните измерения на потреблението в България. Разработката цели да идентифицира ценностните конфигурации и промяната в избори при потребление на крафт бира, която потребителите консумират в специализирани бирарии. В края достига до извода, че приписването, стабилизирането, обективизирането и ранжирането на качество върху бирата има няколко пласта от ценностни редове.

[Нина Розинова Денисова е зачислена като докторантка през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Потребление на храни и напитки в контекста на социално-икономическите трансформации в България, в началото на 21. век“.]

Докторантът Чавдар Димитров предлага разработка на тема „Сюжетизацията в наративната теория на Пол Рикьор: път след Аристотел отвъд аналитичната философия на историята“. В нея авторът анализира тезата на Пол Рикьор за наративна медиация (процесуалност на четенето между семантика на дейността и рефигурация). Достига до извода, че практическо разбиране се разглежда от Рикьор не като пред-структуриращо културните кодове, а като изцяло емпирично възпроизводимо от „разбиращи наративи“. Така темата за съответното формиране на символно-темпорални структури като жизнен свят остава недоказана в трактовката на Рикьор.

[Чавдар Валентинов Димитров е зачислен като докторант през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Наративното осмисляне на културни светове във възгледите на Дейвид Кар и Пол Рикьор – сравнителен анализ между феноменология на дейността и херменевтика на дистанцираността“.]

- **В раздел V („Социални, стопански и правни науки“ / „Обществени комуникации и информационни науки“) е включени три статия.**

Автор на разработката „Научни публикации със забавено признаване (Sleeping beauty): значение, методи за идентифициране и оценяване“ е Росен Стефанов. Тя се появява във време, когато цитируемостта на академичните публикации се приема като основен (даже единствен) критерий за качество и принос в науката. Текстът обаче разкрива особени проблеми, свързани със статии, чиято научна стойност и значимост не се оценяват подобаващо при първоначалното им публикуване. Наречени са „спящи красавици“ (sleeping beauties). Авторът представя същността на такива публикации, както и методите, които могат да се използват за тяхното оценяване (например В (beauty)-коефициент).

[Росен Красимиров Стефанов е зачислен като докторант през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Системите за проследяване и анализ на научни цитирания като инструмент за оценка развитието на академичните изследвания“.]

Докторантката Боряна Козарева предлага статия на тема „Модели за изучаване на информационното поведение на потребителите“. Аторката се основава на едно от теченията в информационната наука, свързано с изучаване на информационните потребности и факторите за изграждане на модели за информационно поведение. Акцент е поставен върху организирането на информацията така, че да съответства на предварително проучени потребности на потребителите. Очакването е, че именно подобен подход ще спомогне за премахването на психологическите и познавателните бариери пред търсене и предлагане на информация; ще подпомогне повишаването на информационната грамотност на потребителите и развитието на тяхното критично мислене при използването на получената информация.

[Боряна Филипова Козарева е зачислена като докторантка през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Индикатори за изследване на информационното поведение на потребителите в университетските библиотеки в България“.]

Никола Николов е автор на статията „Интернет на нещата в персонализирането на здравните грижи“. В нея докторантът разглежда интернет на нещата (IoT) като ново ниво на свързаност чрез смарт устройства, което вече се е превърнало в значима част от живота за много граждани на развитите държави по света. Това ново ниво на свързаност се определя като стъпка напред в социалното благополучие на всяко едно общество. Основания за това твърдение авторът намира в създаването на условия за достъп до персонален здравен помощник, чрез който здравословни проблеми могат да бъдат контролирани или елиминирани чрез „умни“ устройства, поставяни на точното място в или по човешкото тяло. В края се достига до обобщението, че дистанционното реализиране на мониторинг на здравето и терапия ще осигури както намаляване на разходите за извършване на необходими процедури, така и спестяване на време за реакция при възникване на проблеми.

[Никола Стефанов Николов е зачислен като докторант през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Мозъчните импланти като информационно-обслужващи разпределители“.]

От Главния редактор

I

**Научна област
„Хуманитарни науки и изкуства“**

**Научно направление
„Философия“**

ГРАНИЦИТЕ НА ПЕРСОНАЖА НА ПОДРАЗБИРАЩАТА СЕ АУДИТОРИЯ

ГЕОРГИ ПЕТРОВ МЕРДЖАНОВ

Анотация. Във всяка една реч може да бъде дефиниран персонажът на аудиторията, който се нарича „подразбираща се аудитория“. Той може да бъде открит чрез директни препратки, адресирани към него или чрез анализ на съдържанието. Но този персонаж никога не изчерпва описанието на истинската аудитория, а акцентира върху определени нейни черти. Този доклад изследва границите, в които се простира персонажът, като за основа на работата се използва анализ, вдъхновен от анализа на подразбиращата се аудитория, представен в *Human Communication as Narration: Toward a Philosophy of Reason, Value, and Action* на Уолтър Фишер.

Ключови думи: Реторика, подразбираща се аудитория, персонаж, граници, Уолтър Фишер.

THE BOUNDARIES OF THE CHARACTER OF THE IMPLIED AUDIENCE

Georgi Petrov Merdzhanov

Abstract: The character of implied audience could be defined in each speech. This character can be found through direct references or by content analysis. The character never exhausts the description of the real audience but focuses on its certain traits. This report explores the boundaries and framework of such implied characters. The author uses analysis, inspired by Walter R. Fisher's study on the implied audience in his work "Human Communication as Narration: Toward a Philosophy of Reason, Value, and Action".

Key words: Rhetoric, implied audience, character, boundaries, Walter R. Fisher.

* * *

Увод

Наративната парадигма, дефинирана от Уолтър Фишер, гласи, че хората са разказвачи, като моделът за взимане на решения и комуникация се определя от „добрите причини“, които се формират на базата на културата, характера, биографията и историческите натрупвания, а рационалността им се определя от постоянния тест от хората за наративна правдоподобност (кохерентност и наративна точност), сравнявайки ги с истории, които вече са им познати, като оформят по този начин свят, в който подходящите истории са в постоянен цикъл на непрекъснато пресъздаване.¹

От посоченото следва, че тестът за правдоподобност на един наратив се извършва от аудиторията. Затова от базово значение за оратора е да познава аудиторията си, за да успее ефективно да я подтикне към действие. Елементи от тази негова представа за аудиторията може да бъде открита в текста чрез анализ на съдържанието. На английски понятието за тази аудитория е *implied audience*, което би могло да се преведе на български като „скрита аудитория“ или „подразбираща се аудитория“. В тази работа е възприето понятието „подразбираща се аудитория“ поради факта, че тя не е скрита, и всъщност е единствената, която може да бъде точно дефинирана. По отношение на нея Фишер казва: „Всяка история, всяка форма на реторическа комуникация не само казва нещо за света, тя също предполага аудитория, хора, които фантазират себе си по много специфичен начин“².

Сиймор Чатман поставя знак за равенство между подразбиращата се аудитория и подразбиращия се читател³ и казва за него: „Противоположният еквивалент на подразбиращия се автор е подразбиращият се читател, не ти от плът и кръв или аз, стоящ във всекидневната, четейки книга, а аудитория, предположена от самия наратив“⁴, а също и „...само подразбиращият се автор и подразбиращата се аудитория са присъщи за наратив, нараторът и *narratee* са по избор. Истинският автор и истинският читател са извън наративната операция, макар че са, разбира се, абсолютно необходими за нея в основен практически смисъл“⁵.

Докато разглежда реториката на Рейгън в „Човешката комуникация като наратив“, Фишер дефинира подразбиращата се аудитория във въстъпителната му президентска реч като герои.⁶ Въпреки че Фишер дава примери от речта,

¹ **Fisher**, Walter R. (1987). *Human Communication as Narration: Toward a Philosophy of Reason, Value, and Action*. Columbia: University of South Carolina Press. p. 5.

² *Ibid.*, p. 75.

³ **Chatman**, S. B. (1978). *Story and discourse: Narrative structure in fiction and film*. Ithaca, N.Y. : Cornell University Press, p. 28.

⁴ *Ibid.*, p. 149–150.

⁵ *Ibid.*, p. 151.

⁶ **Fisher**, *Human Communication as Narration op. cit.*, p. 154–155.

подходящи за по-конкретно дефиниране, той се ограничава само до доказателство и по-добро разяснение на понятието „герой“⁷. Поставени в контекста на отделна реч, тези герои не могат да бъдат само герои, а би трябвало да имат и други характеристики, като например герой, физически силен като Херкулес; национален герой; дете, което геройски се е справило с домашните си; квартален герой, чиято способност да изпие бутилка уиски на екс е легендарна; а защо не и всички тези хипотетични етикети, взети заедно.

В този материал е направен анализ на „подразбиращата се аудитория“ в няколко речи, за да се направи една по-точна картина на подразбиращата се аудитория и да се открие модел, по който тя се изгражда, както и границите, до които се стига в дефинирането на подразбиращата се аудитория.

Метод

Подразбиращата се аудитория може да бъде дефинирана, като дадена реч се разбие на изречения, от които персонажът на подразбиращата се аудитория може да бъде изведен. Изреченията могат да бъдат няколко вида:

1. „Директни обръщения“. Авторът отправя директни послания към аудиторията. Той използва лични местоимения в ед. и мн. число за второ лице – „ти“ и „вие“. Сиймор Чатман казва: „Това „ти“ или „скъпи читателю“, към когото се обръща разказвачът на Том Джоунс не е вече Сиймор Чатман, както и Хенри Фийлдинг. Когато вляза във въображаемото съглашение аз добавям друго свое аз: аз ставам подразбиращият се читател“⁸.

2. „Функция на подразбиращия се автор“. Подразбиращата се аудитория може да бъде дефинирана и от позицията на подразбиращия се автор спрямо аудиторията. Тук се използват лични местоимения в ед. и мн. число за първо лице. – „аз“ и „ние“. Връзката между подразбиращия се автор и подразбиращата се аудитория е засвидетелствана и от Фишер с обратен знак: „Ако американците са герои, то следва, че Рейгън като президент и говорител е герой на героите“⁹.

3. „Функция на разказа“. В текста съществуват изречения, които на пръв поглед не са насочени към конкретна аудитория и пресъздават само поредица от факти или измислени събития. В тези изречения са използва лични местоимения за ед. и мн. число в трето лице – „той“, „тя“, „то“, „те“. Въпреки че конкретен реципиент не е посочен, тези наративи също имат конкретна аудитория. Чатман казва за тях: „В разкази без ясно формулирани реципиенти, позицията на подразбиращия се читател може да бъде само подразбрана, на базата на обикновени културни и морални термини. По този начин The Killers

⁷ Ibid.

⁸ Chatman, *Story and discourse* op. cit., p. 150.

⁹ Fisher, *Human Communication as Narration* op. cit., p. 155.

на Хемингвей не ни позволява да приемем, че и ние сме членове на Моб; историята просто няма да сработи, ако го направим“¹⁰. За да разграничим понятието „наратив“ в текстовете на речите от понятието „наратив в наративната парадигма“, тук за обозначението на тази категория ще бъде използвана думата „разказ“.

4. „Функция на средата“. Това е категория, в която подразбиращата се аудитория може да бъде дефинирана на базата на косвена информация – поводът за речта, мястото на произнасяне на речта, датата и други фактори, които може да се споменават директно в речта, но може и да бъдат получени от други източници. Фишер казва, че „Парадигматичният метод на човешкото вземане на решения и комуникация е „добрите причини“, които варират по форма според ситуациите, жанровете и медията за комуникация“¹¹, т.е. ние не можем да прескочим тези фактори като част от процеса на комуникация, от който подразбиращата се аудитория е елемент. Например, ако речта е обявена като „Реч, произнесена на събрание на парламентарно представената партия Х“ ние вече имаме информация за аудиторията и няма как да не се съобразим с нея. Тя е част от подразбиращата се аудитория. Тук етикетът е „членове на Х“.

Анализ

За анализ са подбрани три президентски речи от 90-те години на 20. век, налични на английски език.

Реч на Ленарт Мери

Първата реч, която ще бъде анализирана, е реч на естонския президент Ленарт Мери, произнесена на 18 септември 1993 г. на Форума на асоциациите на издателите на вестници в Централна и Източна Европа.¹² Тя започва като тържествена, но всъщност това приключва още на второто изречение и преминава в политическа реч, чиято цел е да прокара възможност за сътрудничество между правителството и медийните групи.

В първата категория **Директни обръщения** попадат няколко вида изказвания:

1. Собствениците на вестници са добре дошли, т.е. етикетът тук е *съюзници*.

2. Търси се тяхното разрешение да напусне протокола т.е. уважава ги, възприема ги като равни. Етикетът е *съюзници*.

¹⁰ Chatman, Story and discourse op. cit., p. 150.

¹¹ Fisher, Human Communication as Narration op. cit., p. 5.

¹² Meri, L. (1993, September 18). President of the Republic at the Reception of the Meeting of the Forum of Central and Eastern European Newspaper Publisher Associations Tallinn Town Hall September 18, 1993. Retrieved September 3, 2018, from <https://vp1992-2001.president.ee/eng/k6ned/K6ne.asp?ID=9473>

3. Те са индустриалци, т.е. не са съюзници сто процента, тъй като бизнесът не е в абсолютна кохерентност с ценностите на демокрацията. Етикетът е *индустриалци*.

4. Посочено е, че твърдението може да звучи парадоксално, т.е. подразбиращата се аудитория може би не разбира докрай понятието „демокрация“, защото принадлежи към друга социална група. Етикетът е *индустриалци*.

5. Връзката между вестникарската индустрия, свободата на словото и демокрацията е темата на срещата, т.е. търси се пресечната точка между двете групи и се предполага, че аудиторията желае да поеме тази нова информация. Етикетът е *отговорност*.

6. Издателите са отворени за взаимно сътрудничество – чрез предложението за взаимно учене. Етикетът е *съюзници*.

7. Издателите разчитат на статистически данни т.е. не рискуват твърде много в бизнеса си. Етикетът е *индустриалци*.

8. Индустриалците не трябва да подценяват желанието на човек да се поддаде на изкушението да спре да мисли, т.е. подразбиращата се аудитория е склонна да пропуска този детайл. Етикетът е *индустриалци*.

9. Поставят се конкретни въпроси към аудиторията, засягащи тяхната независимост. Етикетът е *независимост*.

10. Демокрацията е неизбежна и индустриалците не могат да я избегнат. За съжаление обаче тя има своя цена, която потребителят трябва да плаща от джоба си. Етикетът е *индустриалци*.

11. Пресата е най-могъщият инструмент на демокрацията и носи със себе си библейската отговорност за баланс между задължения и отговорности. Етикетът е *отговорност*.

Следващата категория е **Функция на подразбиращия се автор**. В посочената реч изказванията, които попадат в тази категория, са следните:

1. Напускане на протокола, т.е. подразбиращата се аудиторията е склонна да възприеме оратор, който нарушава правилата и е склонен да импровизира. Етикетът е *независимост*.

2. Ораторът е президент на Естония и като такъв следва конституцията и е ангажиран с човешките права, т.е. очаква се, че и аудиторията има отношение към спазването на човешките права. Етикетът е *отговорност*.

3. Ораторът дефинира себе си като мъдър човек, след като прави паралел между себе си в миналото и сега, т.е. има очаквания към подразбиращата се аудитория да гледа мъдро и да се доверява на опита му. Етикетът е *отговорност*.

4. Мери предлага диалог, така наречения от него „двупосочен път“, т.е. подразбиращата се аудитория може да има същата настройка да търси диалог. Етикетът е *съюзници*.

5. Мери иска за позволение да се изкаже, т.е. отново респект към подразбиращата се аудитория, която по принцип явно не е склонна да чуе чуждото мнение. Етикетът е *независимост*.

6. Изненадан е от сходните тенденции в пост-комунистическите държави, т.е. подразбиращата се аудитория е ангажирана със случващото се в региона. Етикетът е *централно и източноевропейци*.

7. Дефинира себе си и включва аудиторията в борбата срещу изкушението гражданите да спрат да мислят самостоятелно, т.е. вмениява отговорност на подразбиращата се аудитория. Етикетът е *отговорност*.

Следващата категория дефинира персонажа на подразбиращата се аудитория като **Функция на разказа**.

1. Позоваването на цитата на главния редактор на „Таймс“ Уикъм Стийд, който посочва, че проблемът на пресата е ключ към демокрацията, т.е. пресата е част от демократичния процес. Етикетът е *отговорност*.

2. Разказът за шведския комунистически вестник, който парадоксално е бил субсидиран от държавата, въпреки че целта му е била да разруши същата тази държава, т.е. свободата на словото е важна за държавата. Етикетът е *независимост*.

3. История на Градската зала, в която гражданите са избирали своите лидери и е била център на градския живот. Тук основното понятие е демократичният избор, т.е. демокрацията на практика, от която вестниците могат да се поучат. Етикетът е *индустриалци*.

4. Историята на пресата в Естония – пресата не е враг на процеса, тя е част от историята на страната. Етикетът е *съюзници*.

5. Фантастичната история за мъжа, който е напълно свободен от мислене в тоталитарното общество. Мислителите са били нежелани и са били изолирани от обществото, т.е. противоположността на тоталитарния модел е общество от хора, които мислят и всеки, ангажиран с демократичния процес, трябва да поощрява мисленето. Етикетът е *отговорност*.

6. Плашещото твърдение, че всички страни се намират в латентно посткомунистическо състояние, т.е. аудиторията не е заинтересувана от това състояние към момента, защото е съсредоточена върху други дейности. Етикетът е *индустриалци*.

7. Пример с потребител, който трябва да плати цената за информацията. Колкото по-ниска е тя, толкова по-лесно той ще може да се информира и да прави своя избор по най-демократичния начин, т.е. свобода и демокрация, вместо картел и икономически интереси. Етикетът е *отговорност*.

Четвъртата и последна категория е **Функция на средата**, в която се позиционира речта:

1. Речта е произнесена на прием по случай среща на форума на Асоциацията на централноевропейските и източноевропейските издатели на вестни-

ци, т.е. тук аудиторията е дефинирана географски. Етикетът е *централно- и източноевропейци*.

2. Речта е произнесена пред издатели на вестници. Етикетът е *индустриалци*.

3. Мястото, на което речта се произнася, е Градската зала – място с дълга демократична история, което е вплетено и като разказ в речта. Причината да попадне в тази категория е въздействието, което мястото предварително е упражнило извън наратива чрез своята история, която може би е позната на участниците. Основното тук понятие е съветът, част от демократичния процес на избор и взимане на решения. Етикетът е *отговорност*.

4. Контекстът, в който Естония е поставена като част от многото други източноевропейски държави, търсенето на паралели между тях и западните им съседи, съвпада с период от новата история на Естония, в която тя се нуждае от съюзници във всички държави. Тя току-що се е отворила към Западния свят и интересът към нея е значителен – какво може да предложи, какъв път на развитие ще избере, дали ще бъде съюзник или враг на пресата. Етикетът е *съюзници*.

5. Има скрит контекст, в който се провежда речта – тя съвпада с обвинението към правителството на Естония в провеждане на политика на неспазване на човешките права, така наречената Alien Crisis.¹³ Поради това съвсем не е случайно, че темата лавира между права и отговорности и с това и приключва. Това е наболял проблем за Мери към момента, който като президент е въввлечен в разрешаването на кризата и съхраняването на имиджа на Естония. Етикетът е *отговорност*.

Общата сума за всеки етикет е следната: *централно- и източноевропейци* е дефиниран общо 2 пъти; *независимост* е дефиниран общо 4 пъти; *съюзници* е дефиниран общо 6 пъти; *индустриалци* е дефиниран общо 8 пъти; *отговорност* е дефиниран общо 10 пъти.

Реч на Бил Клинтън

За пример от съдебната реторика е взето едно изявление на президента Бил Клинтън от процеса по случая „Люински“.¹⁴

В категорията **Директни обръщения** влизат следните етикети:

¹³ Smith, D. J. (2002). Estonia: independence and European integration. In Smith, D. J., Pabriks, A., Purs, A., & Lane, T., The Baltic States: Estonia, Latvia and Lithuania. London: Routledge. p. 85–90.

¹⁴ Appendices to the Referral to the United States House of Representatives Pursuant to Title 28, United States Code, Section 595(c) Submitted by the Office of the Independent Counsel (1998, September 9) Retrieved September 3, 2018, from <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/GPO-CDOC-105hdoc311/pdf/GPO-CDOC-105hdoc311-3.pdf>, p.677.

1. Подразбиращата се аудитория може да получи цялата информация, но е ограничена в правомощията си от неща като семейството, личността, другите, както и институцията, която президентът представлява, т.е. това са хора с ценности и респект. Етикетът тук е *милостиви*.

В категорията **Функция на подразбиращия се автор** влизат:

1. Заявлението, че е сгрешил, т.е. аудиторията се интересува от понятията правилно и погрешно. Етикетът е *жури*.

2. Авторът има свое разбиране за термините, което означава, че аудиторията не е безгрешна. Етикетът е *справедливост*.

3. Изказва съжаление от постъпката си, т.е. аудиторията е заинтересувана от разкаянието. Етикетът е *милостиви*.

4. Авторът поема отговорност за постъпката си, т.е. аудиторията е заинтересувана от това кой е виновен в конкретния случай. Етикетът е *жури*.

5. Авторът заявява, че ще отговори на журито по въпроси за отношенията си с г-жа Люински, разбирането му за термина „сексуални отношения“, подтикване към лъжесвидетелстване, възпрепятстване на правосъдието и сплашване на свидетели, т.е. правомощията на аудиторията се простират само върху изложените теми. Етикетът е *граници*.

Като **Функция на разказа**:

1. Контактите не са съдържали сексуални отношения, т.е. аудиторията се интересува от фактите. Етикетът е *факти*.

2. Авторът е прекратил по свое желание взаимоотношенията си с Люински, т.е. за аудиторията има значение кой е подбудителят на действието. Етикетът е *факти*.

3. Авторът е имал отделни телефонни разговори, изпълнени със сексуални закачки. Етикетът е *факти*.

4. Взаимоотношенията са съдържали неподходящ интимен контакт, т.е. за аудиторията е важно какъв тип е бил контактът между тях. Етикетът е *факти*.

Като **Функция на средата**:

1. Това е изявление пред Главното жури, т.е. аудиторията е съдебна. Етикетът тук е *жури*.

2. Подсъдимият е президент на САЩ, т.е. действащият държавния глава, който има отговорности и правомощия, които го поставят в по-специфична позиция спрямо журито и с която позиция журито не може да не се съобрази. Етикетът тук е *граници*.

Общата сума е: етикетът *справедливост* е дефиниран общо 1 път; етикетът *граници* е дефиниран общо 2 пъти; етикетът *милостиви* е дефиниран общо 2 пъти; етикетът *жури* е дефиниран общо 3 пъти; етикетът *факти* е дефиниран общо 4 пъти.

Реч на Нелсън Мандела

Следващият пример е тържествена реч по случай погребението на Нокузоза Бико, майка на антиапартейд активиста Стивън Бико, произнесена от Нелсън Мандела на 25 ноември 1995 година в Кинг Уилямс Таун.¹⁵

В речта липсва каквото и да е директно обръщение към аудиторията, т.е. в категорията **Директни обръщения** няма нито един етикет.

По време на речта авторът използва повече местоимението „ние“ отколкото аз, говорейки от името на една общност. Но не може да се потвърди със сигурност, че тази общност отговаря на подразбиращата се аудитория. Изреченията, разгледани в тази категория **Функция на подразбиращия се автор** са:

1. Авторът протяга ръка на печал към семейството, т.е. аудиторията е склонна да я почете. Етикетът е *антиапартейд*.

2. За автора е важно, че смъртта на такива мъченици, като сина й Стив, е положила основите за демокрацията, мира и свободата в неговата (тяхната) страна, т.е. за аудиторията примерът е важен и тя е склонна да поощри хора, които го следват. Етикетът е *антиапартейд*.

3. Авторът набляга на саможертвата, която е победила расисткото управление по пътя за по-добър живот за всички, т.е. всички желаят по-добър живот и аудиторията е склонна да поощри следване на пътя. Етикетът е *антиапартейд*.

4. Авторът благодари на г-жа Бико и сина й за приноса, който е променил живота на всички на цената на собствения си живот. Етикетът е *антиапартейд*.

5. Докато споделят последните мигове с г-жа Бико, не могат да не забравят, че тя е умряла, без да види справедливост за убийците и хората, задържаели политически затворници. Тоест г-жа Бико, както и аудиторията очакват да видят справедливост на практика. От това следва, че аудиторията в някаква степен е разочарована. Етикетът е *разочарование*.

6. Авторът смята, че онези, които искат преустановяване на процесите по установяване на истината, са виновни за незачитане на чувствата на семейство Бико и много други, които са платили най-високата цена в борбата на автора и другите, т.е. аудиторията може и да включва такива хора, като това е своеобразно предупреждение към тях. Предупреждението е, че правото трябва да се прилага без пристрастия! Това предупреждение издава разочарование, което е причинено от липса на справедливост и невъзможност обвинителите да получат справедливост. Етикетът е *разочарование*.

7. Авторът отправя предупреждение към поддръжниците на предишното правителство, че мнозинството от африканците стоят зад техния курс, т.е.

¹⁵ **Mandela**, N. (1995, November 25). Address by Nelson Mandela at the funeral of Mrs Nokuzola Biko, King William's Town. Retrieved September 3, 2018, from http://www.mandela.gov.za/mandela_speeches/1995/951125_biko.htm

аудиторията, към която се отправя посланието, принадлежи едновременно и към двете групи. Етикетът е *южноафриканци*.

8. Правителството е избрано от множеството на хората и е срещу поддръжниците на предишния режим, т.е. аудиторията е съставена и от двете групи. Етикетът е *южноафриканци*.

9. Авторът изисква от аудиторията да продължи да предоставя подкрепата си за правителството, за да са сигурни, че предходното правителство няма да се върне на власт, т.е. – тя е съюзници. Етикетът е *антиапартейд*.

10. В края на речта авторът използва типична фраза за изказване на съболезнования сред народа кхоса. Следователно аудиторията е съставена от членове на кхоса или симпатизанти на кхоса, които знаят значението на фразата и са склонни да я употребят. Също така тази фраза е изказана не само от автора, но и от Националния африкански конгрес, неговите членове и съмишленици. Етикетът е *антиапартейд*.

Като **Функция на разказа:**

1. Смъртта на г-жа Бико е голяма загуба за семейството и града, т.е. аудиторията тук може да се приеме, че е затворена предимно в границите на семейството и града. Етикетът е *местни*.

2. Това не се случва за пръв път в семейство Бико. Аудиторията е добре запозната с примера на сина й. През 1977 г. семейството е привлякло международно внимание със смъртта на Стивън Бико. Етикетът е *южноафриканци*.

3. Стивън не е бил просто статистика. Смъртта му не е била напразна – тя е посочила ужасните условия и мъчения, на които са подложени задържаните без съд. Етикетът е *антиапартейд*.

4. Г-жа Бико е умряла сигурна, че правителството няма да остави камък необърнат, без да каже истината и справедливостта да тържествува, т.е. за аудиторията е важно да научи истината, но все още не я знае. Етикетът е *разочарование*.

Като **Функция на средата** могат да се изведат следните етикети:

1. Речта е произнесена в Кинг Уилямс Таун. Етикетът е *местни*.

2. Погребение на г-жа Нокузола Бико, т.е. аудиторията е съставена предимно от нейни сподвижници и роднини, но присъстват и официални лица. Може да се приеме, че това погребение ще получи голям отзвук, части от речта ще се появят в пресата и телевизията, т.е. това няма да остане затворено събитие. Етикетът е *южноафриканци*.

3. Речта е произнесена в родния град на Стивън Бико – мястото, на което се е провело неговото погребение, събрало над 15 хиляди души¹⁶, а самият

¹⁶ Payton, M. (2016, December 18). Steve Biko's 70th Birthday: South African anti-apartheid activist died in police custody 39 years ago. Retrieved September 3, 2018, from <https://www.independent.co.uk/news/world/africa/steve-biko-s-70th-birthday-anti-apartheid-google-doodle-south-africa-murder-soweto-a7483386.html>

той се е превърнал в символ на анти-апартейд движението¹⁷, т.е. етикетът е *антиапартейд*.

4. Речта е произнесена в края на 1995 г., т.е. това е реч от първите две години на президентския мандат на Мандела, когато той е бил най-активен и ловко лавиращ в политическите си и публични изяви между коренното население и наследниците на белите колонизатори, навличайки си дори по този начин критики от страна на местните и симпатии от страна на гражданите от европейски произход.¹⁸ Етикетът е *южноафриканци*.

Общата сума е: етикетът *местни* е дефиниран общо 2 пъти; етикетът *разочарование* е дефиниран общо 3 пъти; етикетът *южноафриканци* е дефиниран общо 5 пъти; етикетът *антиапартейд* е дефиниран общо 8 пъти;

Извод

От посочените сумарни резултат се вижда, че най-широката граница е тази с най-ниска стойност, а най-фокусираната граница е дефинирана от етикета с най-високо насищане. Персонажът на подразбиращата се аудитория може да бъде обобщен в случая на Мандела като: „Местни разочаровани южноафриканци, които са антиапартейд ориентирани“.

Всяко излизане на автора извън тези етикети би променило персонажа на подразбиращата се аудитория. Например в речта на Ленарт Мери едно насищане с етикета „Русия“ (хипотетично допустимо в случая, имайки предвид други примери от реториката на Ленарт Мери), надвишаващо по стойност етикета *отговорност*, би стеснило подразбиращата се аудитория до издатели, които имат руска версия на изданията си.

На пръв поглед в така получените резултати, разчленени по тяхното положение спрямо основните категории няма никаква определена система. Но при визуализирането им се появи една зависимост. Както се вижда на фигура 1, при разполагане на общия брой на етикетите върху Декартова координатна система, на която на вертикалната ос са нанесени етикетите, а на хоризонталната ос – техният брой, те образуват почти идентични фигури. При повторен анализ на резултатите беше установено, че етикетите като количествено измерение образуват крайна числова редица, която в случая на речта на Ленарт Мери е аритметична прогресия (2, 4, 6, 8, 10). При Мандела също се наблюдава фрагмент от крайна числова редица (2, 3, 5, 8), така наречената редица на Фибоначи, при която обаче липсват първите стойности. При Клинтън също се

¹⁷ **Dahir**, Abdi Latif (2016, December 18). Anti-apartheid hero Steve Biko gets a Google Doodle on what would have been his 70th birthday. Retrieved September 3, 2018, from <https://qz.com/africa/866099/google-marks-birth-of-south-africas-steve-biko-with-doodle/>

¹⁸ **Lodge**, Tom (2006). *Mandela: A Critical Life*. Oxford: Oxford University Press. p. 211–213.

наблюдава почти аритметична прогресия, но има повтаряне на стойност (1, 2, 2, 3, 4).

На базата на този резултат може да се заключи, че е възможно в процеса на фокусиране натрупването на етикети да следва определен модел – в посочените примери се наблюдават фрагменти от аритметична прогресия и редица на Фибоначи. Въпреки това при два от тях има отклонения от идеалния случай. Той може да се дължи на няколко фактора:

1. Грешка при анализа.

2. Избраните примери не са от най-ефектните речи на съответните оратори и имат недостатъци.

3. Модел не съществува и става дума за просто съвпадение.

За да може да се определи коя от посочените причини е релевантна, трябва да бъдат анализирани по посочената методология по-голям брой речи с различна дължина и от различни жанрове, както и с различни качества.

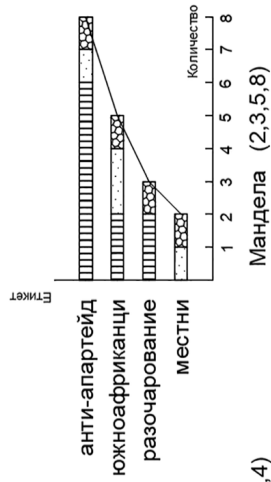
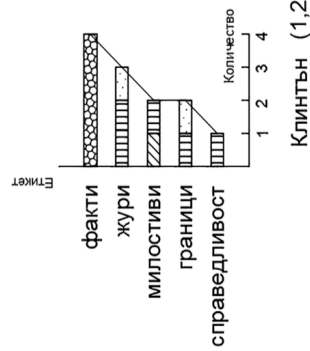
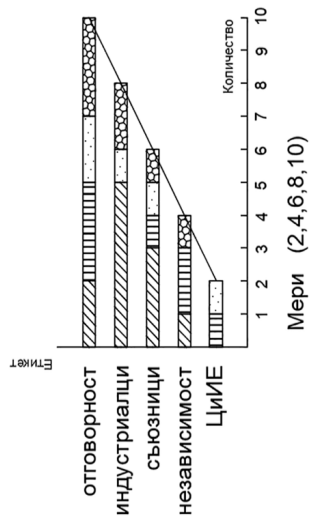
Материалът за анализ в повечето случаи е в текстова форма, а не в оригиналната, предназначена за рецитиране или четене на глас. Историкът на книгата Робърт Дарнтън казва, че трябва да се избягва „опасността от анахронизъм“ и че четенето на един текст днес не е същото, каквото е било и в миналото.¹⁹ Той предлага методология, която съчетава анализ с емпирично изследване, което ще позволи да се сравни подразбиращата се аудитория с реалната в миналото и така да се даде адекватна оценка за ефективността на една реч.²⁰

В случай че наличието на модел се докаже категорично, той би могъл да е отправна точка при оценка на ефективността на изградения в дадена реч персонаж на подразбиращата се аудитория.

Освен приложение в областта на реторическия анализ, подобен модел ще даде и на авторите на речи инструмент, с който биха могли да изграждат ефективно персонажа на подразбиращата се аудитория.

¹⁹ Дарнтън, Р. (2001). Първи стъпки към „История на четенето“ (превод Красимира Даскалова). – В: История на книгата. Книгата в историята (сб.), съст. Ани Гергова и Красимира Даскалова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. с. 279.

²⁰ Ibid.

// директни обръщения
 ||| функция на подр. се автор
 --- функция на средата
 --- функция на разказа

Фиг. 1

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Изследвания

- Дарнътън, Р. (2001). Първи стъпки към „История на четенето“ (превод Красимира Даскалова). – В: *История на книгата. Книгата в историята* (сб.), съст. Ани Гергова и Красимира Даскалова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. с. 258 – 285.
- Chatman, S. B. (1978). *Story and discourse: Narrative structure in fiction and film*. Ithaca, N.Y. : Cornell University Press. 277 pages.
- Fisher, Walter R. (1987). *Human Communication as Narration: Toward a Philosophy of Reason, Value, and Action*. Columbia: University of South Carolina Press. 201 pages.
- Lodge, Tom (2006). *Mandela: A Critical Life*. Oxford: Oxford University Press. 274 pages.
- Smith, D. J., Pabriks, A., Purs, A., & Lane, T. (2002). *The Baltic States: Estonia, Latvia and Lithuania*. London: Routledge. 704 pages.

Онлайн източници

- Appendices to the Referral to the United States House of Representatives Pursuant to Title 28, United States Code, Section 595(c) Submitted by the Office of the Independent Counsel (1998, September 9) Retrieved September 3, 2018, from <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/GPO-CDOC-105hdoc311/pdf/GPO-CDOC-105hdoc311-3.pdf>
- Dahir, Abdi Latif (2016, December 18). Anti-apartheid hero Steve Biko gets a Google Doodle on what would have been his 70th birthday. Retrieved September 3, 2018, from <https://qz.com/africa/866099/google-marks-birth-of-south-africas-steve-biko-with-doodle/>
- Mandela, N. (1995, November 25). Address by Nelson Mandela at the funeral of Mrs Nkuzola Biko, King William's Town. Retrieved September 3, 2018, from http://www.mandela.gov.za/mandela_speeches/1995/951125_biko.htm
- Meri, L. (1993, September 18). President of the Republic at the Reception of the Meeting of the Forum of Central and Eastern European Newspaper Publisher Associations Tallinn Town Hall September 18, 1993. Retrieved September 3, 2018, from <https://vp1992-2001.president.ee/eng/k6ned/K6ne.asp?ID=9473>
- Payton, M. (2016, December 18). Steve Biko's 70th Birthday: South African anti-apartheid activist died in police custody 39 years ago. Retrieved September 3, 2018, from <https://www.independent.co.uk/news/world/africa/steve-biko-s-70th-birthday-anti-apartheid-google-doodle-south-africa-murder-soweto-a7483386.html>

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 3, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 3, 2018

ЕФЕКТ НА МЕНИДЖЪРСКАТА НЕВЕРБАЛНА НЕПОСРЕДСТВЕНОСТ ВЪРХУ УПРАВЛЕНИЕТО НА ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

МАРИЯН ВАСЕВ ВАСЕВ

Анотация. Ефективното управление на невербалната комуникация и поведение е важен фактор за успешното общуване като част от ролята на мениджъра в една организация. В ролята си на комуникатор всеки мениджър развива широк спектър от взаимоотношения: хоризонтални (с други мениджъри и екипи, с контрагенти и клиенти) и вертикални (с екипа и с висшия мениджмънт) и съчетава както вербална, така и невербална комуникация без значение от използвания канал или средства за общуване.

Невербалната непосредственост (nonverbal immediacy) представлява тип невербално поведение, целящо скъсяване на комуникационната дистанция. Настоящият текст ще се фокусира върху аспектите на мениджърската невербална непосредственост, отразени и измервани със самооценъчната скала за невербална непосредственост (Nonverbal Immediacy Scale – Self-Report, NIS-S; Richmond et al., 2003).

Ключови думи: Невербална комуникация, невербална непосредственост, комуникация, мениджмънт.

MANAGER NONVERBAL IMMEDIACY AND RELATIONSHIP MANAGEMENT

Mariyan Vasev Vasev

Abstract: The effective management of nonverbal communication and behavior is an important factor of the manager communication in an organization. As a communicator, each manager fosters a large variety of relationships: horizontal (with other managers and teams, with contractors and clients) and vertical (with the team and the senior management). They also combine both verbal and nonverbal communication, regardless of the means of communication or channels used.

Nonverbal immediacy describes a set of behaviors, which aims at bridging communication distance. The current text will focus on the aspects of manager nonverbal immediacy, re-

flected by and measured by the Nonverbal Immediacy Scale – Self-Report, NIS-S: Richmond et al., 2003).

Key words: Nonverbal communication, nonverbal immediacy, communication, management.

* * *

Увод

Във всяка организация мениджърът има особено важна комуникационна роля и е невъзможно да работи в изолация. Мениджърската роля изисква поддържане на активна комуникация с различните организационни актьори, от които зависи личния му успех: екип, ръководство, други организационни звена, клиенти и конкуренти. Общуването в такъв бизнес контекст изисква заявяването на лидерска позиция и упражняване на власт, насочена към управлението на отношения – мениджърът изгражда екип, договаря параметри на проектите, задава очаквания, управлява конфликти и състояния на несигурност и пр. Това превръща в приоритет създаването на доверие и изграждането на хармонични междуличностни отношения и ефективна афилиация, известна още като *rapport* (*rapport*; Tickle-Degnen, 2006). Рапортът има позитивно влияние върху убедителността и ефективността на междуличностното общуване като цяло и има пряк ефект върху екипната кохезия, доверие и ангажираност (Bonassio, 2016).

Един от централните елементи при изграждането на рапорт е свързан с комуникативната непосредственост. Чрез непосредствеността комуникиращият търси сходство с отсрещната страна, внася топлина в общуването и се стреми към установяване на близост чрез вербални и невербални средства. Като термин непосредствеността е въведена от А. Мехрабиан и с нея авторът обозначава типове поведение, чиято цел е да намали комуникационната дистанция между две страни (Mehrabian, 1971). А. Мехрабиан концептуализира главното намерение на непосредствеността по следния начин: „Хората са привлечени към лица и предмети, които харесват, оценят високо и предпочитат“ (Mehrabian, 1971), респективно хората странят от лицата и предметите, които не харесват или оценят негативно. Поставени в организационен контекст, мениджърската комуникация и поведение имат директен ефект върху начина, по който членовете на екипа възприемат своя лидер и правят заключения за неговата автентичност, лични характеристики, способности и намерения (Teven, 2010). Устойчивото доверие към мениджъра и скъсената междуличностна дистанция в общуването води и до повишена удовлетвореност към комуникацията, която корелира значимо с удовлетвореността от работата (Pincus, 1986, Avery, 1977, Nicholson, 1980, цит по Clampitt & Girard, 1993) и продуктивността (Clampitt & Downs, 1993).

Невербална непосредственост – Nonverbal Immediacy

Невербалната непосредственост има ефект върху възприетата кредитбилност или умението мениджърът да влияе върху колегите си, както и върху приписаните качества и умения (Teven, 2010). В ефективна ситуация мениджърът успява да стимулира склонността към влагане на повече усилия в поставените задачи и до избягването на непродуктивни поведения и разсейващи фактори на работното място. По същия начин невербално непосредствен мениджър би бил по-убедителен в случаи, в които иска негов служител да направи нещо допълнително и/или да поеме извънредно задължение или задача, извън предварително уговорените. Отношение към това има и фактът, че завишената комуникационна непосредственост води до по-високо отчетени нива на харесване, цялостна оценка и желание за бъдещо общуване (Madlock, 2008), както и до по-висока оценка за цялостните комуникационни умения и ефективност (Witos, 2015). В организационен контекст това е от немалко значение за екипния мениджър заради допълнителното ниво на авторитет, което осигурява заедно със затвърдените и установени междуличностни отношения.

Не на последно място непосредствеността в общуването води до реципрочен отговор и подражание (Teven, 2010). На практика, при ефективна непосредственост в общуването, отсрещната страна репликира подхода на комуникатора и е склонна да повтаря демонстрираното поведение. За мениджъра това означава допълнителен аспект на лидерството чрез поставяне на пример за хармонично общуване и рапорт в екипа. Невербалната непосредственост се извежда и като важен елемент в концепцията за харизматично лидерство (Bonassio, 2016). На практика невдъхновяващо съобщение, което е предадено от харизматичен лидер чрез ефективна невербална комуникация, би било по-ефективно и въздействащо от силно съдържание в слабо, невдъхновяващо съобщаване (Holladay & Coombs, 1994, цит. по Bonassio, 2016).

Невербалната непосредственост има директен ефект върху процесите, свързани с изразяването на желание за комуникация, изграждането и управление на впечатления и междуличностни отношения. Намерението за сближаване, демонстрирано и затвърждавано чрез непосредственост, добронамереността и скъсяването на комуникационната дистанция имат директно отражение върху изграждането на отношения в личен и организационен план. Конкретно невербалната непосредственост дава сигнал за начина, по който отделните страни възприемат себе си, отношенията си и намеренията за развитието им (Riggio, 2005).

Измерване и операционализиране на невербална непосредственост

За да разберем по какъв начин мениджърската невербална непосредственост спомага за развитието на ефективни, топли, взаимни отношения е необходимо да определим конкретни измерими проявления на невербалната непосредственост. Операционализация на конструкта може да се открие в Скалата за невербална непосредственост, разработена от В. Ричмънд, Дж. Маккроски и А. Джонсън (The Nonverbal Immediacy Scale; Richmond, McCroskey & Johnson, 2003). Скалата се състои от 26 айтъма, разделени в две категории:

- Положително формулирани айтъми, с които се отбелязва висока непосредственост: айтъми 1, 2, 6, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 19, 21, 22 и 25
- Отрицателно формулирани айтъми, с които се отбелязва ниска непосредственост: айтъми 3, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 15, 18, 20, 23, 24 и 26

Всеки от айтъмите се оценя по петстепенна Ликертова скала (1 – „никога“, 5 – „много често“) спрямо честотата на наблюдаване на съответно поведение. Крайният резултат се изчислява като от сбора на положително формулираните айтъми се извади сборът на отрицателно формулираните айтъми.

С леки промени в използваното лице в зададените айтъми се извеждат два варианта на скалата: скала за странично наблюдение (Nonverbal Immediacy Scale – Observer Report, NIS-O, Richmond et al., 2003), както и самооценъчна скала с промяна на айтъмите в първо лице (Nonverbal Immediacy Scale – Self-Report, NIS-S, Richmond et al., 2003). Пример за използваното лице и език в айтъмите в самооценъчната скала може да бъде открит в Таблица 1, като аналогично могат да бъдат променени и да се формират айтъмите от скалата за странично наблюдение. Например за самооценка айтъм 1 е формулиран по следния начин – „Жестикулирам с дланите или ръцете си, докато говоря на хора“ (NIS-S). За оценка при наблюдение същият айтъм би бил променен по следния начин – „Той/тя жестикулира с дланите или ръцете си, докато говори на хора“ (NIS-O).

Силна страна на скалата е фактът, че отчетената невербална непосредственост може да бъде изследвана със сходна валидност както в контекст на педагогически, така и в екипни или интимни междуличностни отношения. Статистическият анализ на резултатите сочи, че скалата има висока надеждност ($\alpha = .92$), както и силна съдържателна валидност в отразените в скалата невербални компоненти на непосредственост: проксемика, позиция на тялото, хаптика, очен контакт, жестикуляция, поза на тялото, вокална експресивност, лицево изражение (Richmond et al., 2003).

Проксемика

Управлението на територията и скъсяването на физическата дистанция е първият елемент на невербалната непосредственост. Намаляването на фи-

зическата дистанция спомага за отворена комуникация и дава сигнал за желанието на мениджъра да скъси и психологическата дистанция в разговора и демонстрира готовността му да слуша активно. Обръщането на тялото към адресата дава невербално изражение на непосредствеността в общуването, докато всяко поставяне на физически бариери (стол, предмети между двете страни) или липса на вертикално съответствие (едната страна стои права, докато другата е седнала), по-скоро комуникира доминантност и акцентира върху йерархичната неравнопоставеност.

Хаптика

Хаптиката е свързана с докосването и физическия контакт като вид общуване, обикновено в две посоки: професионална (тогава, когато физическият контакт се изисква за типа работа) и социална (когато контактът има роля в междуличностните взаимоотношения). В организационен контекст това обикновено включва докосване на ръката или лакътя с цел подчертаване на определени фрази или идеи, или демонстриране на готовност за изслушване. Потупването по рамото, плясването на отворени длани („даване на гепи“, „дай пет“) или ръкостискането могат да бъдат използвани за поощрение на конкретен служител или за отбелязване на екипен успех в подходящ контекст. Докосването е свързано до голяма степен и с допускането в лично пространство и работният контекст предполага доста премислено и умерено използване на хаптически невербални елементи в непосредствената комуникация. Незаплашителното и неинтрузивно докосване може да има директен и успокояващ ефект в по-трудни разговори, но неподходящите и непремерени движения могат да бъдат неприемливи в зависимост от типа отношения между колеги и зададените норми и етикет.

Очен контакт

Поддържането на очен контакт демонстрира непосредственост в два аспекта. От една страна, дава възможност на мениджъра да следи невербалната комуникация на отсрещната страна в процеса на разговор, което би информирало неговото собствено поведение. В друг план, поддържането на очен контакт по време на разговор демонстрира интерес, внимание и ангажираност в разговора. От значение в тази категория е и движението на очите в процеса на комуникация. Несъразмерният очен контакт може да комуникира доминантно поведение, а гледането настрани или в странични обекти (компютър, телефон) по-скоро пречи на комуникацията и демонстрирането на непосредственост, освен че разсейва.

Жестикулации и поза на тялото

Движението на ръцете и дланите допълнително илюстрира и засилва вербалната комуникация. В контекста на организационната непосредственост,

чрез жестовете си един мениджър може да демонстрира откритост (отворени длани), енергичност, оптимизъм и желание за общуване (оживена жестикация) или да дава описателно изражение на думите (вдигнати одобрително палци). В негативен аспект непремерените жестове могат да бъдат разсейващи и да отклонят вниманието от съобщението, което мениджърът се опитва да предаде вербално, като при неконсистентност между вербална и невербална комуникация могат изцяло да саботират процеса на общуване (напр. одобрителна реч, казана със скръстени ръце и остри, агресивни движения).

Вокална експресивност

Този елемент на непосредствеността е свързан с вариативността на вокално изражение на думите. При силна експресивност се ползва богат набор от параезикови особености на речта: промяна на темпото, на тембъра на гласа, височината на тона. По този начин мениджърът може да демонстрира вълнение, одобрение или харизматичност. При липса на вокална експресивност монотонният тон проектира досада, липса на ангажираност в разговора, неодобрение или несигурност.

Лицево изражение

Лицевото изражение от основно значение за демонстриране на непосредственост е автентичната усмивка. Усмивката може да бъде одобрителна и стимулираща продължаването на разговора, като служи за моментална обратна връзка по време на самото общуване. Тя може да подсили комуникирането на признателност в екипа и демонстрира позитивно отношение. Илюстрация може да се намери в начина, по който мениджърът поздравява членовете на екипа си в началото на комуникацията си и това дали подсилва думите си с усмивка. По наличието ѝ (респективно, отсъствието ѝ) могат да бъдат направени изводи както за емоционалното състояние на мениджъра, така и за мнението му за хората, с които общува. Допълнителен нюанс може да бъде намерен и в това доколко самата усмивка е автентична и подходяща за ситуацията. В конфликтна ситуация една ненавременна усмивка може да бъде интерпретирана като знак за доминантност, пренебрегване или омаловажаване на отсрещната страна. По същия начин пресилената усмивка би поставила под съмнение мениджърската автентичност в общуването.

Невербалната непосредственост не е универсален конструктор и се откриват различия, свързани с индивидуални характеристики (Cole, 2000) и култура (Hall, 1976). Дж. Коул (Cole, 2000) изследва 202 лица, които попълват въпросник с три скали: Самооценъчна скала за непосредствени поведения (Self-Report of Immediacy Behaviors, SRIB; Richmond & McCroskey, 1995, цит. по Cole, 2000), Скала за екстраверсия и невротизъм (Eysenck & Eysenck, 1985, цит. по Cole, 2000) и Скала за психотизъм (Eysenck, Eysenck & Barrett, 1985,

цит по Cole, 2000). Резултатите сочат за позитивна корелация между самоотчетения фактор екстраверсия и прилагането на непосредствени поведения на практика и очертават допълнителна посока за изследвания на индивидуалните различия при непосредствеността в общуването.

Културните различия при непосредствеността намират обяснение с дименсията контекстуалност на културата (Hall, 1976), според която културите могат да бъдат високо- и нискоконтекстуални. В първия случай влаганото значение често не е изразено директно и се изисква определено ниво на „четене между редовете“. Според Хол „висококонтекстуалната комуникация е тази, в която по-голямата част на информацията е или във физическата връзка, или интернализирана в комуникираната и в много малка степен в кодираната, явно изразена или словесно предадена част от съобщението“. В такъв тип култури невербалната непосредственост и комуникация като цяло би намерила ясно изражение и е необходим аспект от общуването като цяло. При нискоконтекстуалните култури основното значение се придава на формалното общуване за сметка на невербалните и паралингвистичните сигнали. Това прави наложително за всеки мениджър на виртуален или мултикултурен екип да намери собствен подход за невербална непосредственост, който да бъде еднакво удачен и ефективен за всички членове в екипа. Това изисква адаптивност и гъвкавост на комуникацията на умениято, които се развиват чрез практика и допълнително опознаване на съответните култури и техните изисквания.

Любопитно е да се спомене, че въпреки отчетените индивидуални и културни различия изглежда полът по-скоро не оказва влияние върху ефекта на невербалната непосредственост, и както мъжете, така и жените имат сходни възможности за успех (Witos, 2015).

Изводи и заключение

Има две предпоставки, които е необходимо да отчетем, когато разглеждаме ефекта на невербалната комуникация в организационен контекст: фокусът върху човешкия капитал и необходимостта от работа в екип (Riggio, 2005). Общо схващане е, че сред най-важните ресурси, с които всяка организация разполага, е сборът от компетентности, експертиза и умения на отделните ѝ членове, или т.нар. „човешки капитал“. С тенденцията за развитие и управление на все по-нецентрализирани екипи се увеличава и фокусът върху установяването на отношения и екипна работа. В силно глобализирана работна среда един екип е успешен дотолкова, доколкото успешно е изграждането на ефективна комуникация отвъд географски и времеви граници. Преходът към разпознаването на „човешки капитал“ и позиционирането на развитието на уменията и изграждане на компетентности за екипна работа като бизнес

приоритет поставя и допълнителни изисквания към мениджърската роля. Мениджърската роля е тази, която управлява както функционалните процеси в екипната работа (поставяне на очаквания, задачи, пр.), така и изпълнява очаквания за управление на процесите, свързани с развитие на таланта (даване на обратна връзка, коучинг, кариерно консултиране). На практика успехът на една високосвързана организация зависи все повече и до голяма степен от умението за управление на комуникационните процеси и изграждане на отношения. Предвид социалните функции на невербалната комуникация и поведение да сигнализируют лично отношение и свързаност е необходимо допълнително изследване и операционализиране конкретно в организационен контекст на типовете ефективни мениджърски подходи за комуникация. Скалата за невербална непосредственост е универсален метод, който би работил ефективно както в събиране на информация за оптимално невербално поведение лични отношения, но и в организационен план, доколкото това касае мениджърската роля и очаквания. Чрез допълнителни изследвания и събиране на данни може да се операционализират и конструират конкретни очаквания за ефективна мениджърска невербална комуникация, както и да се измерят конкретни измерения и влияния върху екипните процеси и отношения.

На практика е доста по-лесно и привлекателно един мениджър да се насочи главно върху функционалните задачи и аспекти на ролята си, без да се налага да отделя време в установяване и управление на оптимални междуличностни отношения. Отделеното време за авторефлексия и подобрене на умението за невербална непосредственост, както и цялостна чувствителност към комуникационните процеси в един екип имат немалко практически ползи. Ефективно управляваните бизнес отношения и комуникация на работното място удовлетворяват потребността на служителите от такъв тип съобщения, които да им помогнат за извършване на поставените задачи, да планират по-добре работата си, да разберат стратегическата визия на организацията, да извлекат обратна връзка или да се чувстват като значима част от груповите усилия. Невербалната комуникация не бива да се разглежда като разсейващ, незначителен или автоматичен фактор в репертоара от мениджърски умения. Именно ефективното общуване и управление на отношенията гарантират и ефективно представяне в личен, бизнес и организационен план.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Bonaccio, S., O'Reilly, J., O'Sullivan, S. L., & Chiocchio, F. (2016). Nonverbal behavior and communication in the workplace: A review and an agenda for research. *Journal of Management*, 42(5), 1044–1074.
- Clampitt P G & Downs C W (1993) Employee Perceptions Of The Relationship Between Communication and Productivity: A Field Study, *Journal of Business Communication*, 30(1), 5–28.
- Clampitt, P. G., & Girard, D. (1993). Communication satisfaction: a useful construct?. *Atlantic Journal of Communication*, 1(2), 84–102.
- Cole, J. G. (2000). A temperament perspective of nonverbal immediacy. *Communication Hall*, E. (1976) *Beyond Culture*. New York: Doubleday
- Madlock, P. E. (2008). The link between leadership style, communicator competence, and employee satisfaction. *The Journal of Business Communication* (1973), 45(1), 61–78.
- Mehrabian, A. (1971). *Silent messages*. Oxford: Wadsworth Publishing Company.
- Mueller, B. H., & Lee, J. (2002). Leader-member exchange and organizational communication satisfaction in multiple contexts. *The Journal of Business Communication*, 39(2), 220–244.
- Richmond, V. P., McCroskey, J. C., & Johnson, A. D. (2003). Development of the nonverbal immediacy scale (NIS): Measures of self- and other-perceived nonverbal immediacy. *Communication Quarterly*, 51(4), 504–517.
- Riggio, R. E. (2005). Business applications of nonverbal communication. *Applications of Nonverbal Communication*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 119–138.
- Teven, J. J. (2010). The effects of supervisor nonverbal immediacy and power use on employees' ratings of credibility and affect for the supervisor. *Human Communication*, 13, 69–85.
- Tickle-Degnen, L. (2006). Nonverbal Behavior and Its Functions in the Ecosystem of Rapport. In V. Manusov & M. L. Patterson (Eds.), *The Sage handbook of nonverbal communication* (pp. 381–399). Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, Inc.
- Witos, M. (2015). The Effect of Nonverbal Immediacy and Biological Sex on Subordinate Job Satisfaction and Supervisor Credibility and Liking. *Graduate Annual*, 3(1), 13.

Приложение 1

Превод на самооценъчната скала за невербална непосредственост
(Nonverbal Immediacy Scale – Self-Report, NIS-S; Richmond et al., 2003)

Айтем	Съдържание	Компонент на невербалната непосредственост
1	Жестикулирам с дланите или ръцете си, докато говоря на хора.	Жестикулация
2	Докосвам хората, на които говоря, по рамото или ръката.	Хаптика
3	Използвам монотонен или безизразен тон, докато говоря на хора.	Вокална експресивност
4	Поглеждам встрани от другите, докато им говоря.	Очен контакт
5	Отдръпвам се, ако някой ме докосне, докато разговаряме.	Проксемика
6	Имам отпусната поза на тялото, докато говоря с хора.	Поза на тялото
7	Мръщя се, докато говоря с хора.	Лицево изражение
8	Избягвам очен контакт, докато говоря с хора.	Очен контакт
9	Имам напрегната поза на тялото, докато говоря на хора.	Поза на тялото
10	Седя или стоя наблизо до хората, докато разговаряме.	Проксемика
11	Тонът ми е монотонен или безизразен, докато говоря на хора.	Вокална експресивност
12	Използвам различни тонове на гласа си, докато говоря на хора.	Вокална експресивност
13	Жестикулирам, докато говоря на хора.	Жестикулация
14	Жестовите ми са оживени и енергични, докато говоря на хора.	Жестикулация

15	Имам обрано лицево изражение, докато говоря на хора.	Лицево изражение
16	Приближавам се към хората, когато им говоря.	Проксемика
17	Гледам право в хората, докато им говоря.	Очен контакт
18	Не мърдам, докато говоря на хора.	Поза на тялото
19	Тонът ми се сменя, докато говоря на хора.	Вокална експресивност
20	Избягвам да жестикулирам, докато говоря.	Жестикуляция
21	Накланям се към хората, докато им говоря.	Проксемика
22	Поддържам очен контакт с хората, докато им говоря.	Очен контакт
23	Избягвам да седя или стоя близо до хората, докато разговаряме.	Проксемика
24	Накланям се настрани от хората, докато им говоря.	Проксемика
25	Усмихвам се, докато говоря на хора.	Лицево изражение
26	Избягвам да докосвам хората, докато им говоря.	Хаптика

I I

Научна област
„Социални, стопански и правни науки“

Научно направление
„Психология“

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 3, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 3, 2018

НАГЛАСИТЕ КАТО ДЕТЕРМИНАНТ И ПРЕДИКТОР НА ПОВЕДЕНИЕТО НА ЛИЧНОСТТА

НАДЕЖДА АСЕНОВА ГЪОНКОВА

Анотация. В студията е направен аналитичен преглед на същността, структурата, качествата и функциите на нагласата. Очертана е значимата ролята на формирането, структурата, съгласуваността (между компонентите на нагласата и между нагласите) и силата на нагласата относно нейните устойчивост, достъпност и активиране. Разработката откроява взаимното влияние и взаимовръзките между нагласите и поведението на личността. Тези взаимовръзки и потенциалът на нагласата да прогнозира и/или детерминира поведението са изследователски въпроси в психологията, които са в основата на формирането и развитието на редица теории и модели, изследващи специфични техни аспекти. Процесът на задълбочено и аналитично, теоретично проучване на нагласите, взаимовръзките между нагласите и поведението на личността, и потенциалните промените в тях, е основа за тяхното коректно и ефикасно практическо изследване.

Ключови думи: нагласи; същност, качества, функции на нагласите; поведение.

ATTITUDES AS A DETERMINANT AND PREDICTOR OF PERSONALITY'S BEHAVIOUR

Nadezhda Asenova Gyonkova

Abstract. The study presents an analytical review of the attitude essence, structure, attributes and functions. Furthermore, the paper outlines the significant role of the attitude forming, structure, consistency (between an attitude's components and attitudes) and strength, concerning its stability, accessibility and activating. The article accents on the two-way influence and interrelationships between a personality's attitudes and behavior. That interrelationships and the attitudinal potential to predict and/ or determine the personality's behaviour are researching issues in psychology, which are in the base of forming and developing several theories and models researching their specific aspects. The process of an in-depth and analytical, theoretical study of attitudes, interrelationships

between a personality's attitudes and behavior, and potential changes in them, is the basis for their correct and efficient practical research.

Key words: attitudes; essence, attributes, qualities, functions of the attitudes; behavior.

* * *

Същност и структура на нагласите на личността

Нагласите са сред основните конструкти в психологията, могат да бъдат изследвани както сами по себе си, така и тяхната връзка и предиктивни възможности относно поведението на хората. За използвания в англоезичната литература термин *attitude* в настоящата работа приоритетно се приема и прилага терминът *нагласа*. В теорията се срещат редица определения за нагласа, като едно по-ранно е „...диспозиция, предразположеност на човека да отговори, реагира благоприятно или неблагоприятно към един обект, личност, институция, или събитие, или към всеки друг разграничим аспект на личностния свят” (Ajzen, 1989: 241). В допълнение на дефиницията за нагласа, тя е „...тенденция, която е изразена чрез оценяване на конкретен обект с известна степен на благоразположение или неодобрение ...” (Eagly & Chaiken, 1998: 269); „...тенденцията да се оценява състояние, в което човекът се включва в положителен или негативен оценъчен отговор (реакция) по отношение на обекта на нагласата” (Eagly & Chaiken, 1998: 270). В теорията за нагласите са разгледани различни характеристики на *обекта на нагласата*. Той може да бъде както конкретен, така и абстрактен, проектиран в съзнанието на индивида, да се състои от група обекти или един-единствен. Сред примери за обект на нагласата са класове или конкретни поведения, социални групи или политики, личност(и). Оценъчните отговори (реакции) (преднамерени/ автоматични, явни/ тайни, конкретни или не), които поражда обектът на нагласата, опосредстват и подпомагат нейното изследване (Eagly & Chaiken, 1998).

Независимо дали е краткотрайна или дълготрайна, по същество, нагласата като психологически конструкт не предполага нейното явно манифестиране. Поведенческите и оценъчни отговори (реакции), възникнали от срещата, (ин)директният опит с обекта на нагласата, могат да формират предразположеност (склонност), която повлиява последващо поведение и оценка на личността при взаимодействие с този обект (Eagly & Chaiken, 1998). Отношението и поведението, което личността има към вече познат обект, се повлияват от степента на достъпност в паметта ѝ на нагласата (или нагласите) към него (Fazio & Williams, 1986) и от „силата на връзката в паметта между обекта на нагласата и оценката на личността за обекта” (Fazio, Powell & Williams, 1989: 280).

Възгледите за структурата на нагласата се развиват с развитието на науката. Те преминават през няколко етапа, които в обобщение отразяват прехода от едно-, през дву-, до утвърдения и прилаган в съвременни изследвания трикомпонентен модел за структурата на нагласата. Моделът е формиран като теоретична рамка още в първата половина на 20. век и постепенно придобива централна роля в редица изследвания, но не липсват и такива, в които е критикуван, и дори отхвърлен. Съществуват и изследвания като това на С. Дж. Брекълър, които се стремят към ясното разграничаване на трите компонента на нагласата. То потвърждава разграничаването *им* и откроява две важни условия за това – обектът на нагласата, и по-конкретно неговото физическо присъствие, и изследването на поведенческия и афективния компонент, както чрез вербални, така и чрез невербални измерители. С. Дж. Брекълър освен това откроява, че взаимовръзките и консистентността между компонентите се повлияват от това дали обектът на нагласата е конкретен, или абстрактен, както и от степента, до която в оценъчния отговор на личността към обекта участват един или няколко компонента (Breckler, 1984).

А. Айзен разглежда многокомпонентен възглед за структурата на нагласата, който включва когниция, знание (*cognition*), афект, чувство (*affect*) и конатация (*conation*)¹. Три категории отговори (реакции, отклици): когнитивни (убеждения), афективни (чувства) и конативни (поведенчески намерения и склонности), опосредстват измерването на нагласата, която трудно може да бъде наблюдавана пряко. Освен в три категории, авторът разделя отговорите (реакциите) и по тяхната форма – вербална и невербална. В конкретната си разработка от 1989 г., А. Айзен разглежда и т.нар. *йерархичен модел*, който подкрепя наличието на трите отделни компонента на нагласата. М. Розенберг и К. Ховланд (тяхна разработка от 1960 г.) са посочени, като предложили този модел. Моделът поставя като самостоятелен фактор от втори ред – нагласата, а като независими едни от други фактори от първи ред – когницията, афекта и конатацията (намерението за поведение; дейностната готовност) – като специфични отговори (реакции) към обекта на нагласата. Трите компонента имат свои отличителни характеристики, но и споделен оценъчен елемент в единното цяло на нагласата. Йерархичният модел по своеобразен начин отразява и обединява два от възгледите за модел и структура на нагласата – на един-единствен фактор и тройният (трикомпонентният) модел (Ajzen, 1989). В него двата възгледа не си противоречат или изключват взаимно, а се допълват. Моделът загатва и за потенциалните взаимодействия и взаимовръзки между компонентите на нагласата и комплексното им влияние върху цялостната нагласа.

За целите на икономическата психология и потребителското поведение Д. Лоудън и А. Дела Бита представят четири определения за нагласата, отразяващи и развитието на концепцията за този психологически конструкт. *Пър-*

вата дефиниция акцентира на оценъчния отговор, или *реакция*, като термин, използван от авторите, и това как се чувства (в положителна или отрицателна посока) личността спрямо обекта на нагласата. *Втората* дефиниция „включва готовността за реакция спрямо един обект” и „представя възгледите на Олпорт, който разглежда нагласите като научени predispositions за отговор, реакции към един обект или клас от обекти по последователен, благоприятен или неблагоприятен, начин” (Loudon & Bitta, 1993: 243). *Третото* определение, както самите автори го определят, разглежда когнитивния (знание), афективния (емоции) и конативния (поведенческа тенденция) компонент като съставни на нагласата. В *четвъртото* определение „цялостната нагласа на една личност спрямо един обект е видяна като функция от (1) силата на всяко едно от определен брой убеждения, което личността притежава относно различни аспекти на обекта и (2) оценката, която тя дава на всяко едно убеждение като свързано, отнасящо се до обекта” (Loudon & Bitta, 1993: 243). Предходните дефиниции по-скоро акцентират върху нагласата като съставена само от една дименсия, а тази конкретизира, че в природата на нагласите е наличието на много съставни дименсии. Това развитие в концепцията за структурата на нагласата подпомага изследването на взаимовръзките между нагласи и поведение и предвиждането на поведението на базата на нагласите. А *убеждението* авторите определят като „вероятността, която една личност прикрепя, придава към определена единица знание, то да бъде истина” (Loudon & Bitta, 1993: 243).

Убежденията (*beliefs*) обединяват свързаните с нагласата мисли и като цяло когнитивни. Те са „асоциациите или връзките, които хората установяват между обекта на нагласата и различни качества (признаци, атрибути) (*attributes*), които те приписват на него. Убежденията изразяват положително или негативно оценяване в по-голяма или по-малка крайност и понякога са точно неутрални в тяхното оценъчно съдържание. Много убеждения са конкретни, в смисъл, че те отразяват специфични образи (...). Често убежденията са по-абстрактни, понякога, защото те обобщават много наблюдения на подобни събития (...).” (Eagly & Chaiken, 1998: 271).

Познаването и коректното прилагане на убежденията като измерителен конструкт подпомага изследването на връзките и взаимовръзките между убежденията, нагласите, формирането на намерение и потенциалното реализиране на поведение (Feldman & Lynch, 1988). Част от теоретичната постановка на убежденията е моделът *очакване – ценност* (*the expectancy – value model*), който е насочен към изследване на степента до която оценъчното съдържание на убежденията може да детерминира нагласите на личността. „Негова централна идея е, че нагласите са функция от убежденията, когато убежденията са представени като сума от очакваните ценности на качествата (атрибутите), приписани на обекта на нагласата. Тези очаквани ценности имат два компонента: компонентът *очакване* на всяко качество (атрибут) е субективната ве-

роятност, че обектът на нагласата има или се характеризира с това качество и компонентът *ценност*, който е субективното оценяване придадено на това качество.” (Eagly & Chaiken, 1998: 274).

Моделът е доразвит – и теоретично, и математическото уравнение, чрез което се представя – от Мартин Фишбейн. Важно е да се отбележи, че в даден времеви момент личността отделя внимание и активира определени *убеждения*, които съответстват на определена нагласа и *те* са релевантните, приложимите при нейното прогнозиране (Eagly & Chaiken, 1998). А. Айзен също отделя внимание на оценъчното значение, което съдържат убежденията и по-конкретно на модела *очакване – ценност*. „Всяко убеждение свързва *обекта* с определено качество и общата нагласа на личността към един обект е детерминирана от субективните ценности на качествата на обекта във взаимодействието със силата на връзките” (Ajzen, 2001: 30). Нагласата може да се повлияе в даден момент от леснодостъпни в паметта на личността убеждения (а не изобщо от цялото възможно множество от убеждения към обекта). Колкото по-значимо и колкото по-скоро е било активирано очакването, което предполага *убеждението*, толкова по-лесно достъпно е *то* (Ajzen, 2001).

Един обект на нагласата може да притежава множество качества, но онези, които личността откроява и приема като важни за нея, са в основата на оценъчния отговор към него. Убежденията спрямо един обект могат да бъдат многоаспектни, сложни, защото различни измерения на оценката за него кореспондират с различни приписани му качества. Сложността (*complexity*) на убежденията и връзките между дименсиите им кореспондират и повлияват умереността или крайността на нагласата (Eagly & Chaiken, 1998). В изучаването на комплексния характер на нагласите има своето място и моделът за *съвместителство на ценностите* (*value pluralism model*) на Ф. Е. Тетлок. Той проучва в каква степен ценностите на хората си противостоят при формирането и изразяването на отношение по различни социални и политически въпроси. Моделът на Тетлок откроява, че когато по даден въпрос у личността се активират значими за нея (по-високо в йерархията), но противостоящи си ценности, то съпътстващият мисловен (когнитивен) процес е комплексен, обхваща различни аспекти на обекта (Tetlock, 1986). Този модел насочва към връзка между ценности и нагласи. Умерените нагласи (близо до центъра на двуполусния континуум), от една страна, се асоциират с по-висока степен на сложност (включват различни аспекти на даден проблем), а, от друга, предполагат изводи, оценки и дори ценности, които си противоречат и противостоят. Положителна или негативна, нагласата към определен въпрос е подкрепена от дадена ценност. Наличието на противостоящи си ценности предразполага личността към сложност на нагласите и убежденията. Все пак личността се стреми към постигане на съгласуваност както между ценностите, така и между нагласите и убежденията (Eagly & Chaiken, 1998). Постигането на съгла-

суваност между компонентите на нагласите, между нагласите, както и между ценности и нагласи, е процес, който подпомага и поддържа цялостния интегритет личността.

Макар и в специфичен контекст, П. Хомър и Л. Кейл проучват взаимовръзките между поведение, ценности и нагласи. Те разглеждат ценностите като външни (сигурност; усещане за принадлежност; уважение от другите) и вътрешни (себереализация, самоактуализация; радост, наслада от живота; себеуважение; усещане на постижения и реализация). Изследването им проучва ценностите, нагласите към хранене и към натурални храни и купуването на такъв тип храни. Поведението на закупуване на натурална храна е по-силно повлияно от нагласите към храненето на личността и в по-малка степен е установено пряко влияние на ценностите ѝ за реализиране на този тип потребителско поведение. В допълнение, нагласите имат и медиативна роля и това се потвърждава и от установената по-силна връзка между ценностите и нагласите към храненето. Авторите съобщават за наличието на положителна връзка между вътрешните ценности и нагласите към хранене и отрицателна между външните ценности тези нагласи (Homer & Kahle, 1988: 645).

Изследването и описанието на нагласите се свързва с класическия три-компонентен модел (Fazio & Olson, 2003), разграничаващ трите класа – когнитивни, афективни и поведенчески – отговори към обекта (Eagly & Chaiken, 1998). „Нагласите могат да бъдат формирани главно или единствено на основата на всеки един от трите типа процеси.” (Eagly & Chaiken, 1998: 272). Те „... могат да се основават на един от трите – афект, когниция или поведение – и съществуването на оценяване, основано на един от трите елемента, не предполага съществуването на другите два елемента” (Fazio & Olson, 2003: 142). Р. Фацио и М. Олсън разглеждат три-компонентния възглед (модел) за формиране на нагласите и открояват характерни специфики на този процес в зависимост от приоритетната роля на един от компонентите. Преобладаващата роля на когнициите насочва вниманието към убежденията на личността относно обекта на нагласата, желаните и нежелани резултати от потенциалното взаимодействие с него и такива негови качества. Емоциите и чувствата също участват и дори понякога имат преобладаваща роля в процеса на формиране на една нагласа. Обикновеното излагане, класическото кондициониране и оперантното кондициониране са случаи, в които афектът може да е основа за формиране на нагласа. Предходният опит на личността с обекта на нагласата е предпоставка и подкрепление за формиране на нагласа въз основа на поведението ѝ. Аз-перцепцията и авторефлексията на личността за миналото ѝ поведение подкрепя формирането на нагласа към един обект. Когато личността постига външни награди вследствие на вътрешно поведение, информацията от *поведението* на личността за формиране на нагласа може да бъде омаловажена от Аз-перцепцията за *него* (Fazio & Olson, 2003).

1. Качества (атрибути) на нагласата

1.1. Съгласуваност (consistency) между компонентите на нагласата

А. Ийгли и Ш.Чейкин разглеждат и анализират вътрешната структура на нагласата (*intra-attitudinal structure*) и структурата на нагласите на личността (*inter-attitudinal structure*). Изследването на нагласите предполага да се отдели внимание на наличието или отсъствието на съгласуваност между компонентите на различни нива: между съставните за една нагласа когнитивни, афективни и поведенчески отговори, преживявания; вътрешна съгласуваност между подкомпонентите (убеждения) в рамките на компонентите (когнитивната оценка за обекта); и съгласуваност между отделните компоненти и/или подкомпоненти и цялостната нагласа (оценъчното съдържание, което предизвиква обектът на нагласата) (Eagly & Chaiken, 1998). Съгласуваността между два основни компонента на нагласата, например афективно-когнитивната, подпомага формирането и е индикатор за ясно определени у личността нагласи към даден обект (Chaiken & Baldwin, 1981). Афективно-когнитивната съгласуваност (с ниски/високи нива) може да повлияе реакцията и поведението спрямо противоположна на наличната нагласа информация. Значението на информация, която е в противоречие с вече формирани нагласи, може да бъде минимизирано или дискредитирано чрез извикване или формиране на опровергаващи доводи и мисли. Макар привидно информацията да се усвоява от личността, тя не я интегрира в наличните нагласи и информация. Тази тенденция е по-вероятно да се прояви при наличието на високи нива на съгласуваност между компоненти на нагласата, включително и афективно-когнитивната (Chaiken & Yates, 1985). Информация, която не съответства на нагласата, може да бъде оценена и като цяло възприета с предубеждение, ако личността бъде изложена на тази информация, без да го е пожелала (или дори против волята ѝ). Този отклик на личността Л. Фестингер определя като „бързи защитни процеси, които възпрепятстват новите когниции изобщо да бъдат стабилно установени” (Festinger, 1957: 137; цит. по Eagly & Chaiken, 1998: 293). Хората са склонни да реагират с недоверие (критични, изследват по-детайлно) към информация, която не съответства на нагласите им, и дори полагат усилия, за да я отхвърлят или омаловажат. Информация, подкрепяща нагласата на личността, в по-голяма степен се преценява като достоверна, убедителна и като цяло по-благоклонно (Eagly & Chaiken, 1998). Н. Шварц и Х. Блес разработват модела *изключване/включване* (*inclusion/exclusion model*), открояващ влиянието на *контекста*, в който се оценява една информация. Личността разполага с набор от когниции относно даден обект на нагласата, които формират категории, които тя си припомня и взема предвид в процеса на анализ и оценка на информацията. Приемането или отхвърлянето на една информация се повлиява от съвмес-

тимостта и потенциалът ѝ да се впише в наличните когнитивни категории, т.е. в контекста на установените когниции и свързаните с тях нагласи (Schwartz & Bless, 1992; по Eagly & Chaiken, 1998: 294).

Както между компонентите в един клас оценъчен отговор, така и между отделните класове в рамките на цялостната нагласа може да съществува несъгласуваност. Липсата на съгласуваност се отбелязва с понятието амбивалентност (виж Thompson, Zanna & Griffin, 1995). Амбивалентността в контекста на теорията за нагласата предполага, че е възможно раздвоение, противоречие, и в известна степен, наличието не на една, а на две нагласи – негативна и позитивна – у личността към определен обект. Тя кореспондира с и се повлиява от обекта на нагласата – от неговата многоаспектност, комплексност – и от индивидуалните характеристики на личността – страх от грешка, трудно и по-бавно вземане на решение, склонност към анализ и преосмисляне на постъпваща и налична информация относно обекта на нагласата (Eagly & Chaiken, 1998).

Подходите за изследване на амбивалентността се развиват, но в по-ранни етапи тя е „била представяна като застъпващото пространство между положителните и негативните компоненти на една нагласа” (Kaplan, 1972, цит. по Thompson, Zanna & Griffin, 1995: 365). Във формулите и методите за нейното измерване започва да се откроява, че „... резултатите на амбивалентността трябва да отразяват и двете – крайността и близостта в отговорите...”, а тя да бъде дефинирана „от гледна точка на произведението на резултатите на скалите на двата компонента...” (Hass et al., 1991: 87, цит. по Thompson, Zanna & Griffin, 1995: 367). Формулите за изчисляването ѝ са допълнени и изменени от редица автори, които отделят внимание на ролята на близостта или крайността на оценъчния отговор. Важно е да се отбележи, че амбивалентността може да бъде налична и в рамките на нагласата, и между нейните съставни компоненти (Thompson, Zanna & Griffin, 1995).

Между трите класа оценъчни отговори и нагласата/ите могат да бъдат разгледани *оценъчно-когнитивна (evaluative-cognitive)*, *оценъчно-афективна (evaluative-affective)* и *оценъчно-поведенческа (evaluative-behavioural)* съгласуваност (*consistency*) (Eagly & Chaiken, 1998: 278). Съгласуваността между убежденията към обекта на нагласата и оценъчното значение, което те предават и цялостната оценка за този обект, т.е. нагласата към него, засягат оценъчно-когнитивната съгласуваност. Оценъчно-афективната съгласуваност засяга степента, до която емоциите и чувствата, като част от афективния компонент, са съвместими с цялостната оценка за обекта на нагласата. Някои нагласи се основават предимно на афективен компонент. Такива случаи предполагат високи нива на оценъчно-афективна съгласуваност и по-ниски на оценъчно-когнитивната, например. Отсъствието на противопоставяне, конфликт между извлечената на базата на поведенчески опит оценка за обекта на нагласата и цялостната нагласа, предполага наличието на оценъчно-поведенческа съгла-

суваност. В тази проблематика могат да се очертаят две основни направления, в чиято основа е избягването на конфликт между нагласи и поведение. Първото е до каква степен личността е склонна да измени своите нагласи, за да не са в конфликт с предходно, особено скорошно реализирано поведение. Второто е влиянието на нагласите върху поведението, така че то да не им противостои. Прекият опит с обекта на нагласата поражда и предоставя оценъчно съдържание в поведенчески, когнитивен и афективен аспект. Наличието на съгласуваност на различни нива между трите класа оценъчно съдържание – между тях и цялостната нагласа, помежду им и между съставните им компоненти – подпомага силата и устойчивостта на нагласата. Ниски нива на два или и на трите вида съгласуваност поставя под въпрос наличието на автентична нагласа и дори съществуването ѝ към дадения обект у личността. Ниските или високи нива на трите вида съгласуваност взаимодействат и повлияват основни качества на нагласата като посока, сила, устойчивост, интензитет (Eagly & Chaiken, 1998). Изследването на нагласите като феномен и потенциалът им да детерминират поведението кореспондира и с наличието на съгласуваност между различните нагласи на личността – както към конкретен обект, така и в по-общи и обширни сфери.

1.2. Взаимовръзки и съгласуваност между нагласите на личността

Взаимодействието и връзките между нагласите на личността са значими въпроси, чието разработване подпомага разбирането на състояния и процеси, както и същността и потенциалът на нагласата да детерминира и предсказва поведението.

Една от ранните теории в контекста на взаимовръзките между нагласите е *теорията за баланса* на Ф. Хейдър. Според теорията между една личност и материална единица, събитие, идея и между една личност и друг човек могат да съществуват негативни или положителни отношения и взаимовръзки, и по-конкретно, положителни или отрицателни нагласи у субекта към обекта. Трите основни компонента – личност, друга личност и неличностен обект – могат да си взаимодействат в двойки или тройки. Взаимовръзките между тези компоненти и най-вече посоката/посоките (положителна – отрицателна) на нагласата/нагласите между тях повлияват постигането на баланс помежду им (Heider, 1946). Теорията е интерпретирана в контекста и на други теории относно нагласите, бива преразглеждана и доразвивана, използвана като рамка или отправна точка в редица изследвания, въз основа на които са направени изводи, разширяващи нейния обхват. Открити са осем комбинации на взаимовръзки между трите компонента, половината, от които балансирани (произведението между нагласите на личността/тите е с положителен знак), а другата небалансирани (произведението между нагласите на личностите/тта

е с отрицателен знак). Липсата на баланс между нагласите, засягащи трите взаимосвързани компонента затруднява пълноценната преработка на информация, свързана с взаимовръзките помежду им, и с тях самите. Една от възможностите за постигане на *баланс* е преосмисляне на единиците (нагласите), между които липсва съгласуваност (Eagly & Chaiken, 1998). Както съгласуваността между компонентите, така и балансът между различните нагласи към даден обект/група обекти, имат потенциала да повлияват посоката и силата, устойчивостта или склонността към актуализиране или промяна на нагласата.

От значение при изследване на нагласите е доколко те са свързани, произтичат от централни и устойчиви ценности или други по-широки по обхват нагласи. Ценности, нагласи и например убеждения си взаимодействат и повлияват текущите нагласи. По-общи по обхват нагласи към *обекта*, могат да са в основата на формиране и на конкретни, и на общи нагласи към *него*. Предполага се, че съществува и известна йерархичност сред ценностите и нагласите и съставните им компоненти, която повлиява формирането на нова нагласа у човека (Eagly & Chaiken, 1998).

2. Сила на нагласата (attitude strength)

Проучването на нагласите и взаимовръзките им с поведението и преработването и подбора на информация предполага разглеждането на *силата на нагласата* (*attitude strength*). Изследването на това й качество включва използването на променливи, които се базират и акцентират на различни индикатори за силата на нагласата. Структурата на нагласата е важен фактор за нейната сила и потенциалът ѝ да прогнозира поведението, да е устойчива във времето и на изменения, както и при подбора на консистентна на нагласата информация. Между *сила на нагласата* и нейната *крайност* (*extremity*) (стойности отдалечени от центъра на двуполюсния континуум) и *валентност* (*valence*) (положителна или отрицателна посока) не бива да се поставя знак за равенство. Крайността и валентността кореспондират със структурата, но са черти на нагласата, а не на нейната *сила*. Силата на нагласата може да се анализира през призмата на преживяванията, чрез които човек формира убеждения, когнитии и като цяло нагласи и структурата на нагласата – както на ниво съставни компоненти, така и комбинацията от нагласи към даден обект. Когато нагласите произтичат от преживявания (пряк опит с обекта), е по-вероятно да са силни (Eagly & Chaiken, 1998).

Силата на нагласата се повлиява от вътрешната ѝ структура и нейния обхват. Съгласуваността между компонентите е определяща за отхвърлянето на противостояща или приемането, преработката и интегрирането на релевантна на нагласата информация. Вътрешната съгласуваност или амбивалентността на нагласата кореспондират с устойчивостта ѝ, но и разкриват аспекти на си-

лата на нагласата. Личността приоритетно оценява, преработва и интегрира в съществуващите връзки между компонентите релевантна на нагласата информация (Eagly & Chaiken, 1998).

Свойствата на нагласата повишават или ограничават предиктивния ѝ потенциал относно поведението. Косвеният опит (когнитивен, поведенчески или афективен) с обекта поражда по-малко и слаби връзки в рамките на нагласата. Това подкрепя възгледа, че нагласите ѝ произтичат от, и повлияват поведението, свързано с обекта на нагласата. Личността е склонна да проявява поведение, кореспондиращо и поддържащо вече формираната нагласа. Наличието на връзки и съгласуваност в нагласата и пряк опит с обекта подпомага разширяването ѝ. Силата на нагласата се подкрепя от многообразието на връзки в рамките на една нагласа (Eagly & Chaiken, 1998).

Когато между сходни нагласи към даден обект съществуват стабилни връзки, дори и обещание за положителен резултат, трудно и бавно би убедило личността да ги измени. Силата на дадена нагласа се повлиява от състава, структурата и връзките между нагласите на човека. Нагласите трудно се поддават на промяна, когато в своеобразни групи връзките между тях са стабилни, когато нагласата е централна и значима както в групата от нагласи към даден обект, така и за Аз-концепцията на личността. Силата на нагласата и нагласата като основен психологически конструкт не бива да се разглеждат изолирано от цялостната Аз-концепция на личността. В този контекст, при изследване на нагласите е редно да се вземат под внимание и ценностите. Приемайки наличието на йерархия в структурата на нагласите – цялостна и в групи – на личността, по-силни са нагласите, свързани с общи по обхват нагласи и ценности. Общите ценности и нагласи рефлектират върху и са свързани с други (понякога много на брой) по-тесни по обхват, по-конкретни нагласи от по-ниско ниво в йерархията. Йерархичната структурата на нагласите предполага и потенциал за промяна на нагласи от по-ниски нива, ако това не противостои на такива от по-високо, с които са свързани. Редица ситуации могат да активират нагласа, която е свързана с една по-разширена структура. Тази активация може да задълбочи и развие към даден обект специфична нагласа, а това дори и косвено и в дългосрочна перспектива да повлияе и поведението на личността. С колкото по-важна и централна за личността ценност е свързана една нагласа, толкова по-голяма е вероятността да бъде устойчива както на влияния, така и във времето, и силна (Eagly & Chaiken, 1998).

Р. Фацио и М. Олсън открояват три индикатора и потенциални измерители на силата на нагласата – достъпност на нагласата (*attitude accessibility*), амбивалентност (*ambivalence*) и оценъчно-когнитивна съгласуваност (*evaluative-cognitive consistency*) (Fazio & Olson, 2003). Познавайки се на по-ранните изследвания на Р. Фацио за достъпността на нагласите в паметта на личността, А. Ийгли и Ш.Чейкин разглеждат силата на нагласата от гледна точка на ней-

ната достъпност. Колкото по-леснодостъпна в паметта е една нагласа, толкова по-силно е свързана с други нагласи, по-силна е и тя самата (Fazio, 1989; Fazio, 1995; по Eagly & Chaiken, 1998). Силата на нагласата се повлиява от силата, устойчивостта, и не на последно място, *достъпността* в паметта на личността на връзките между обобщената оценка към обекта и самия обект на нагласата. Ако достъпността на нагласата също бъде разгледана като своеобразен континуум, в двете му противоположни посоки могат да се разположат автоматичната активация на нагласата и т.нар. ненагласа, отсъстваща нагласа (*nonattitude*). В едната посока на този континуум са силните и достъпни връзки между обект и оценките за него, а в другата – слабите, отсъстващи или недостъпни подобни връзки и асоциации. Дори и беглото излагане на даден обект може да активира нагласите към него, понякога дори *автоматично* (Fazio, Sanbonmatsu, Powell & Kardes, 1986), ако споменатите връзки са достъпни и силни. В такива случаи оценъчният отговор е в латентна готовност да се реализира и понякога осъзнае при излагане на или взаимодействие с обекта на нагласата. Много по-бързо вниманието на личността е привлечено от обект, към който е налична достъпна и силна нагласа. Когато паметта не предоставя връзки между наличното оценяване (оценъчните отговори) и даден обект, нагласата към него има ниска степен или отсъствие на достъпност. Качества на обекта, които в дадения момент на излагане на обекта са достъпни, могат да породят необходимите оценъчни отговори, които в крайна сметка подпомагат и направляват взаимодействието на човека с обектите в заобикалящата го среда (Fazio & Olson, 2003). Не е изключено при наличие на предходно излагане или взаимодействие с един обект, личността да припознае и приложи като припомнящи асоциации определени негови качества. В подобни ситуации вероятно определени аспекти на налични или предходно формирани, но текущо недостъпни нагласи, могат да бъдат припомнени, но те ще бъдат налични предимно през призмата на настоящите характеристики на средата, ситуацията и преди всичко обекта на нагласата.

Амбивалентността като индикатор и потенциален измерител на силата на нагласата може да се обобщи и разглежда като едновременното наличие и на негативно, и на положително оценяване на обекта на нагласата. За определен период от време е възможно и състояние, в което у личността няма нито негативен, нито позитивен оценъчен отговор, и тя е незаинтересована, безразлична към даден обект. Амбивалентността предполага, че подобна нагласа би се повлияла от ситуацията, средата и контекста на излагане или интеракцията с обекта. Неопределеността налага влагането на допълнителен времеви, когнитивен и афективен потенциал и е допълнително изпитание при реализиране на дадено поведение. Условиата на неопределеност предполагат, субективен и индивидуален в своите параметри, дискомфорт за личността и стремежът ѝ към неговото редуциране. При наличието на съответните подкрепления чо-

векът е склонен да насочи нагласата си в негативна или положителна посока. Идентифицирането и осъзнаването на една нагласа в негативния или положителния диапазон на континуума намалява склонността към нейната промяна и състоянието ѝ на нестабилност (Fazio & Olson, 2003). В допълнение, според някои автори амбивалентността като променлива е „независима от повечето други променливи [*достъпност, важност и ангажираност*] за силата нагласата”, „тъй като е съставена от два несъвместими, противоречащи си компонента” (Thompson, Zanna & Griffin, 1995: 383).

В изследването на силата на нагласата се взема под внимание като индикатор и *съгласуваността* – между компонентите в рамките на една нагласа и между нагласите на личността. Р. Фацио и М. Олсън акцентират на афективно-когнитивната или както те отбелязват „по-удачно е да се отнася като включваща оценъчно-когнитивна съгласуваност” (Fazio & Olson, 2003: 143). Този тип съгласуваност засяга вътрешната структура на нагласата, а „изследването засяга съгласуваността между цялостната оценка към обекта на нагласата на личността и оценъчните изводи, резултати от неговите или нейните убеждения относно този обект” (Fazio & Olson, 2003: 143). Устойчивостта на нагласата, включително нейните аспекти издръжливост (*resistance*) и стабилност (*stability*) на външни влияния, се подкрепя и повишава от когнитивно-оценъчна съгласуваност. Респективно, устойчивостта на нагласата и съгласуваността и на двете нива – между нагласите и между компонентите на нагласата – подкрепят и са индикатор за силата на нагласата (Fazio & Olson, 2003).

Изследването на силата на нагласата не е в центъра на настоящата работа, но дава основание за следния извод. Проучването на нагласите към даден обект (група обекти) – тяхното формиране, структура и потенциално изменение – и взаимните връзки и влияние с поведението на личността, предполага да се вземат под внимание ценностите, особено свързаните с обекта на нагласата, и тяхното място в Аз-концепцията на личността.

3. Функции на нагласите

Нагласите подпомагат личността да опознава и оценява заобикалящата я среда, да се адаптира и справя с предизвикателствата в нея. Способността да оценява и впоследствие да категоризира различните видове обекти, с които човек си взаимодейства пряко или косвено, му предоставя подкрепления да предприеме или избегне едно поведение, да взаимодейства или не, ако има възможност да избира, с определени обекти.

Изследователите на нагласите насочват своето внимание към редица функции на нагласата: *утилитарната* (*utilitarian*), *знание* (*knowledge*), *изпразвяне на ценност* (*value-expressive*), *его-защитната* (*ego-defensive*) (Katz, 1960, по Fazio & Olson, 2003: 145), *екстернализация* (*externalization*), *соци-*

ално приспособяване (*social-adjustment*), оценка на обекта (*object-appraisal*) (Smith, et al., 1956, по Fazio & Olson, 2003). Една от функциите, които изпълняват нагласите, е **оценка на обекта** (*object-appraisal function*) (Eagly & Chaiken, 1998; Fazio & Olson, 2003). Според някои автори тя е с най-широко приложение и по същество е най-важната, „...уникална в това, че предполага [включва в себе си възгледа], че само наличието на нагласа, независимо от нейната валентност, е функционално за личността...” (Fazio & Olson, 2003: 147). Ефикасността на взаимодействието с обектите в заобикалящата среда като цяло и вземането на решения (включително и свързани с тях) се подкрепя и подобрява от тази функция на нагласата. Вземайки предвид и достъпността на една нагласа, може да се предполага, че визуалното внимание на личността ще се насочи към обекти и техните резултати, с които вече има опит. Функцията *оценка на обекта* подпомага перцепциите на личността да отсяват и насочват вниманието към полезните и да оставят без отклик или игнорират разсейващите и без потенциална полезност обекти. Поведението към един обект и преработката на информацията за него се повлияват от свързването и последващото му асоцииране с определена категория обекти и свързаните с тях нагласи. Макар и да бъдат активирани няколко категории при появата на обекта, нагласите към различните категории обекти повлияват към коя преимуществено ще бъде асоцииран конкретният (Fazio & Olson, 2003). „Категорията, свързана с най-достъпната нагласа спрямо нея, е вероятно да насочи вниманието към релевантни аспекти на този стимул и да насърчи категоризирането на дадения обект в тази категория. Така че по същия начин, както обекти, извикващи дадена нагласа привличат вниманието, категории, извикващи дадена нагласа, повишават вероятността те да бъдат използвани, за да се категоризират обекти, които могат да намерят място [да паснат] в тях.” (Fazio & Olson, 2003: 148). Р. Фацио и М. Олсън разглеждат и ролята на достъпността на нагласата при реализиране на функцията оценка на обекта в процеса на вземане на решение. Едно решение би било по-качествено и лесно, макар тези категории да са изключително субективни, ако личността има формирана налична и достъпна нагласа към съответния обект, с който е свързано решението. Хората повишават качеството на своите решения, а самият процес на вземане на решение е свързан с по-малко стрес, ако нагласата/нагласите към обекта/обектите са достъпни, особено когато ситуацията и средата налагат необходимостта от бързо реагиране. Един човек може да подпомогне справянето си с разнообразни стресори на средата чрез освобождаване на когнитивни ресурси, когато разполага с достъпни нагласи към разнообразие от обекти. Достъпността на наличните нагласи може да възпрепятства забелязване и насочване на вниманието към промени в обекта или негови незабелязани досега качества; може да насочва вниманието към качества на обекта и свързани с тях нагласи, които не са актуални и/или функционални в

текущата ситуация; може да отклони вниманието от текущата дейност, към чиито резултати личността се стреми (Fazio & Olson, 2003). Оценка на обекта е функция, „чрез която нагласите позволяват хората да оценяват стимулите от гледна точка на техните цели и интереси” (Eagly & Chaiken, 1998: 303). С помощта на нагласите личността „класифицира, разпределя към определено действие обектите от околната среда”, по този начин взаимодействието между личност и обекти е опосредствано от „подходящите тенденции за отговор [към обекта]” (Smith, et al., 1956: 41, цит. по Eagly & Chaiken, 1998: 303). В допълнение могат да се открият следните направления на тази функция на нагласите. Наказанията могат да бъдат намалени или избегнати, а ползите увеличени и получени с помощта на оценката на обекта, който е обект и на нагласата. Възприятията и информацията за заобикалящите личността обекти биват организирани и интерпретирани в когниции към даден обект с помощта на нагласите. Цялостното благосъстояние на личността се повлиява от осъществяването на инструменталните и когнитивни усилия, които тя влага в оценяването и категоризирането на събития (настоящ и предходен опит), обекти и поведения. Съчетавайки знанието (когниции, убеждения) и стремеж към ползите (утилитарен подход), човекът поддържа негативни *нагласи* към потенциални наказания и положителни към потенциални награди. *Те* служат като потенциална рамка, която подкрепя решенията на личността, особено в състояние на неопределеност (Eagly & Chaiken, 1998).

Друга функция, която изпълняват нагласите, е *утилитарната (utilitarian function)* (или инструментална (*instrumental*)). Тя се „отнася до представянето на нагласите от гледна точка на един по-тесен личен интерес”; „...тази функция би направлявала проявяването на нагласите сред всички класове от резултати, включително повишаването на нивата на гордост, самооценка и други типове автонагради/самонагради и намаляването на нивата на вина, тревожност и други типове автонаказания/самонаказания” (Eagly & Chaiken, 1998: 304). Във връзка с поведението и направляването на личността с помощта на нагласите в заобикалящата я среда, утилитарната функция насочва към реализиране на субективния личен интерес. В общ план личният интерес се изразява в намаляване на страданието, болката и увеличаване на радостта, удоволствието. На поведенческо равнище това се реализира посредством избягване на наказания и търсене на награди (Fazio & Olson, 2003). Човекът е склонен да привлече и прояви или да потисне (поне проявлението на) нагласите си при отстояване на своя интерес, в резултат на което да повиши ползите и намали загубите. Тази функция предполага, че загубите и/или ползите (*абстрактни* – отхвърляне/утвърждаване на нечия Аз-концепция и ценности или *конкретни* – пропускане/реализиране на възможности, загуба/спечелване на пари), могат да са резултат и от проявлението и наличието на дадена нагласа, а не само пряко опосредствани и предоставени от обекта ѝ (Eagly & Chaiken, 1998).

Знание (*knowledge*) е функция, която подпомага приемането на дадена информация като достоверна и свързването и организирането ѝ в наличните когнитивни. С нейна помощ заобикалящата среда бива приемана като по-организирана и донякъде позната. Това подпомага ориентирането и реализирането на личността в подобна среда и справянето с нейните предизвикателства. Съвместното реализиране на функциите знание и утилитарна се приема от някои автори като близко или дори еквивалентно на това на функцията оценка на обекта (Fazio & Olson, 2003). За разлика от оценката на обекта, която е по-скоро всеобща и универсална, когато става въпрос за проявяване на нагласи, то утилитарната и други, сред които егозащитна (*ego-defensive*), социално приспособяване (*social adjustive*) и изразяване на ценност (*value-expressive*), са по-скоро специфични, ограничени по обхват функции (Eagly & Chaiken, 1998: 305).

Кореспондирайки с йерархията на нагласите и в контекста на символичните по характер нагласи, **изразяването на ценност** (*value-expressive*) е функция на нагласите, с чиято помощ личността затвърждава и подкрепя своята Аз-концепция. Ценностите и тяхното изразяване, дори опосредствано от нагласите, потвърждават и изясняват представите на личността – за себе си и косвено за значимите други (Eagly & Chaiken, 1998). Идентичността на Аз-а се затвърждава и реализира в дадена среда чрез изразяване на ценност. Този процес подкрепя обединяването и устойчивостта на убежденията на личността, които тя има за самата себе си (Fazio & Olson, 2003).

Потребността и необходимостта личността да реализира връзки и взаимодействия с другите в социален контекст се повлиява от нагласите (Smith, et al., 1956, по Fazio & Olson, 2003). Връзката с другите (значимите или не) може да бъде опосредствана от нагласите на личността именно чрез действието и проявата на функцията **социално приспособяване** (*social adjustive*). Прекратяването или поддържането на взаимоотношения между личността и дадена референтна група може да бъде подпомогнато или възпрепятствано от нагласите. Нагласи, които кореспондират или противоречат, биват положителни или отрицателни по характер към желана или само определена социална единица, насочват поведението и взаимодействието с тази единица в желаната посока – сближаване или отдалечаване. Макар определени нагласи да бъдат проявявани целенасочено и с цел постигане на ползи, по този начин взаимоотношенията могат да бъдат прекъснати, поддържани или насърчени под влиянието на тази функция. Функцията на нагласите за социално приспособяване кореспондира и понякога се реализира с тази за изразяване на ценност. Личността дори и да преследва определен резултат, проявявайки определена нагласа, повлиява същностни свои аспекти като ценностите или дори своята Аз-концепция (Smith, et al., 1956, по Eagly & Chaiken, 1998).

Нагласите и по-конкретно техните функции могат да подкрепят и съвпадат или противостоят с действието на други процеси, стратегии или модели

на поведение. Функциите на нагласите на личността участват и повлияват склонността и реализирането от нея на самонаблюдение (*self-monitoring*) – когато сме сред други хора, наблюдаваме и анализираме колко уместно е поведението ни (спрямо субектите) в дадената среда. Прилагането на функцията изразяване на ценност се асоциира с по-слаба склонност към самонаблюдение, а това на функцията социално приспособяване с по-силна предразположеност към самонаблюдение (Fazio & Olson, 2003).

Възможността за влияние на потенциално заплашващи Аз-а събития (външни или вътрешни заплахи) би могла да се ограничи или минимизира, чрез прилагането на екстернализацията (*externalization*) (Smith et al., 1956; по Eagly & Chaiken, 1998) или *егозащитната* (*ego-defensive*) (Katz, 1960; по Eagly & Chaiken, 1998) функция на нагласите. Личността може да потърси стратегии и модели за справяне със заплахите за своята Аз-концепция чрез тази функция. Като конкретни средства някои автори споменават психоаналитичните защитните механизми *проектиране* и *потискане* (Fazio & Olson, 2003). Личностните аспекти, които тази функция би могла да засегне, са запазване и отстояване на самооценката, Аз-концепцията и интегритета на Аз-а, справяне с емоционални конфликти, редуциране на тревожността. Тези аспекти, както и егозащитната функция, са специфични и следва да бъдат изследвани и интерпретирани в контекста на конкретните – обект на нагласата, поведение на личността и характеристики на средата. Като цяло нагласите и съставните им компоненти (преди всичко убеждения, но и афекти) и кореспондиращите с тях стереотипи и предразсъдъци, подкрепят или възпрепятстват личността да реализира поведения и/или да се включва в социални единици, които биха повлияли централни конструкти на Аз-а. Егозащитната функция на нагласите подпомага генерирането на причини (оправдания) и подкрепления за реализирането на определено поведение, заемането на дадена роля и принадлежността на личността към определена социална единица или група. Трите по-специфични по обхват и характер функции на нагласите – егозащитна, социално приспособяване и изразяване на ценност – се проявяват и биват индикатор за по-специфичен тип поведенчески отговори (реакции) или модели, например характерни за социализацията на личността, адаптирането към нови условия на средата, социалното сравнение (Eagly & Chaiken, 1998).

Проявата на една функция или няколко от тях, особено на трите по-специфични по характер и обхват, може да е индикатор за вътрешната структура на нагласата или за структурата на нагласите на личността към конкретен обект или като цяло. Реализирането на някои функции на нагласите би могло да повлиява структурата – вътрешната на дадена нагласа или комплекса от нагласи, например към определен обект. Предполага се, че по-специфичните по характер и обхват функции имат по-голям потенциал за структурни промени в нагласите. Тъй като е присъща на процеса на формиране и проявление на

една нагласа или нагласи, функцията оценка на обекта не би следвало да се асоциира със структурни изменения в нагласите (Eagly & Chaiken, 1998).

Реализирането на дадена функция и като цяло процесът на формиране и проявление нагласата към даден обект е свързано и с ориентацията на личността. Д. Прентис разглежда два типа функционални ориентации *инструментална* ('*instrumental*') (кореспондира с относително подлежащи на обективна оценка качества на обекта като издръжливост и работа (за предмет) и надеждност и представяне (за личност)) и *символна* ('*symbolic*') (кореспондира със символното значение на обекта на нагласата за личността). Авторката изследва доколко индикатор за общата функционална ориентация на нагласите на *личността* може да бъде функционалната ориентация на нагласите към ценените от нея притежания. Изложени на различни аргументи, свързани с обекта на нагласата, хората ги приемат и се повлияват различно. Инструменталните аргументи достигат и повлияват личностите с инструментална функционална нагласа, а символните аргументи – тези със символна ориентация. На базата на това може се приеме наличието и необходимостта от съгласуване между ориентацията на нагласи и функции (общи и конкретни) и ориентацията на насочените към тях аргументи (постъпваща информация) (Prentice, 1987, по Fazio & Olson, 2003).

В изследването на нагласите и техните функции трябва да се има предвид, че нито функциите, нито самите нагласи са константни. При промяна в обекта на нагласата, заобикалящата среда (включително и от културална гледна точка) и чертите на личността, нагласите и функциите им също могат да се изменят. Динамиката на ежедневните ситуации, обектите, които хората оценяват, и комплексът от личностни черти, с които нагласите си взаимодействат, повлияват структурата, формирането и манифестирането (или не) на нагласите. В реализирането (в по-голяма/по-малка степен) или не на функциите на нагласите, има и индивидуални различия (Eagly & Chaiken, 1998).

В обобщение може да се отбележи, че „...не само специфичните нагласи могат да се различават по техните символни или инструментални функции, но хората се различават по техните символни или инструментални ориентации спрямо обектите изобщо, и самите обекти могат да придават (да водят към) различни функции на нагласата” (Fazio & Olson, 2003: 146).

4. Потенциал на нагласите да детерминират и прогнозираат поведението на личността

Изследването на нагласите като потенциален предиктор и детерминат на поведението на личността е обект на интерес в работата на редица автори (Zanna, Olson & Fazio, 1980; Fazio, 1986; Fazio & Williams, 1986; Fazio, Powell & Williams, 1989; Fazio, 1990; Ajzen & Fishbein, 1973; Fishbein & Ajzen, 1974;

Ajzen & Fishbein, 1977; Ajzen & Fishbein, 2005; Ajzen & Gilbert-Cote, 2008; Ajzen, 1989; Ajzen & Sexton, 1999; Ajzen, 2002b; Ajzen, 2012a; Ajzen, 2012c; Ajzen & Dasgupta, 2015). В изследванията се акцентира върху различни аспекти на връзката и влиянието между нагласи и поведение, свързаните с тях допълнителни фактори и теоретични постановки за тяхното обяснение. В някои изследвания е отделено внимание и на влиянието на процесът на изследване и измерване на убеждението, нагласата, намерението и поведението, върху тези психологични феномени (тяхното формиране и наличност) у една личност (Feldman & Lynch, 1988). Сред основните изследователски проблеми в психологията е проучването на потенциала на нагласите като предиктор и детерминант на поведението на личността. В полето на взаимовръзките между нагласи и поведение попада и интересът към изследване на ролята на субективната норма, навика и личностните черти (Cialdini, Petty & Cacioppo, 1981).

Личностите черти на отделния индивид не бива да се маргинализират, а да се отдели внимание на съгласуваността и последователността между нагласи и поведение при тяхното проучване. При прилагането на различни измерители относително по-силни корелации между нагласи и поведение се наблюдават при личности, които проявяват постоянство и последователност в предходното си поведение, както и по-ниска степен на самонаблюдение. По-голяма е вероятността последващото поведение на личността да се повлияе от една ясно формулирана, вече формирана нагласа, когато личността проявява ниски нива на самонаблюдение и е била постоянна и последователна в дадената поведенческа сфера. При хората с ниски нива на самонаблюдение съгласуваността и [логическата] последователността между нагласи и поведение се повишава от постоянството и липсата на промени в предходното поведение в дадената сфера. В рамките на последователността поведение – нагласа – поведение нагласите имат направляващо влияние върху поведението на личността. Те са своеобразен медиатор между миналото и бъдещото поведение, а не просто оправдание за вече реализирано поведение. Предходният опит с обекта на нагласата подпомага нейното осъзнаване и възприемане от личността, което повишава вероятността в дадената сфера да има налична силна връзка между нагласи и поведение (Zanna, Olson & Fazio, 1980).

Р. Фацио предлага модел за онагледяване на процеса „нагласа към поведение“ (attitude-to-behavior process). В него активацията на нагласата води до селективно възприятие (перцепция), а тя от своя страна до непосредствени перцепции за обекта на нагласата; тези перцепции водят до следващия етап – определяне на събитието. Субективните норми на личността подпомагат и водят до дефиниране на ситуацията, а тя от своя страна отново до дефиниране на събитието, което е и последният етап преди реализирането на поведение (виж Фигура 8.1. (Fazio, 1986: 212) и Фигура 1. (Fazio, 1990: 84). Достъпността на нагласата има ключова роля в модела, защото дори и при излагане на

обекта на нагласата, ако тя не е достъпна в паметта, то активацията ѝ няма да се реализира, ще остане латентна. Връзката между обекта на нагласата и оценъчния отговор към него може да се повлияе от достъпността на нагласата, особено по отношение силата на тази връзка. Начинът на формиране на нагласата има значима роля и повлиява в различна степен както достъпността ѝ, така взаимовръзката между нагласа и поведение. В контекста на разглеждания модел може да се открие още един аспект на влияние на нагласите върху поведението на личността, а именно ролята и влиянието им върху селективните перцепции, определянето на дадено събитие и перцепциите за обекта на нагласата в съответната ситуация на взаимодействие (Fazio, 1986).

Достъпността на нагласата в паметта на личността повлиява, по-скоро прави по-умерени взаимовръзките между нагласи и поведение и перцепцията, възприемането на нагласата от личността. По-ниските нива на достъпност на нагласите понижават съвместимостта и последователността между нагласи и поведение и селективното възприятие на личността, при проучване, опосредствашо реализирането на налични латентни отговори към обекта на нагласата. Повишава се вероятността едно поведение да последва директно от активацията на нагласата, когато този процес се реализира с асоциирането на нагласата с даден обект или събитие. Когато обектът на нагласата е достъпен и се наблюдава от личността, това подпомага активацията на нагласата и подкрепя предиспозицията за действие. Понякога присъствието на обекта е предпоставка за автоматично активиране на нагласата към него. Целенасоченият и съзнателен процес на разсъждаване и преценяване относно решение за предприемане на поведение и автоматичното активиране на нагласата повлияват крайното решение на човека за въздържане или реализиране на дадено поведение. С цел обективното представяне на достъпността на нагласата е редно да се вземе предвид и ролята на начина на формиране на нагласата (косвено/ пряко взаимодействие с обекта) и нейната сила (Fazio & Williams, 1986).

Ролята на достъпността на нагласата и влиянието ѝ върху поведението е интересно да се проучи и през призмата на изследване на потребителското поведение. Вероятността за предвиждане на поведението на потребителите се увеличава с увеличаване на достъпността на нагласата. Качествата на обекта и мислите и оценките за него биха повлияли по-силно поведението на потребителите в определени ситуации. Това е възможно да се случи, когато достъпността на нагласата е слаба или отсъства и по този начин се възпрепятства припомнянето на предходно формирани оценъчни отговори към обекта на нагласата. В подобни ситуации върху решението за покупка оказва влияние и позиционирането (физически в търговския обект) на *продукта*. В зависимост дали *той* е достъпен, или не на вниманието на личността, се улеснява или възпрепятства взаимодействието с продукта и формирането на оценъчен отговор към него (Fazio, Powell & Williams, 1989: 284). В други свои разра-

ботки Р. Фацио отново отделя внимание на ролята на достъпността на нагласата във взаимовръзките между нагласи и поведение. Овен това разглежда и проучва мястото и ролята на фактори като: възможностите, с които разполага личността, и нейната мотивация; целенасоченият *процес* на взаимодействие и обработка на информация, свързана с обекта, и потенциалното наличие на автоматични компоненти в *него*; потенциалното спонтанно активиране и реализиране на едно поведение (Fazio, 1990).

В развитието на теорията за нагласата и изследването ѝ – както като самостоятелен феномен, така и взаимовръзките между нагласи и поведение – значима роля имат М. Фишбейн и А. Айзен. В колектив те изследват различни аспекти: дали и до каква степен едно специфично поведение може да бъде предвидено от субективната норма и нагласите на личността (Ajzen & Fishbein, 1973); прецизиране критериите за изследване на нагласите като предиктори на поведението на базата на множество поведения или едно-единствено (Fishbein & Ajzen, 1974); значението и ролята на принципа на съответствието между нагласа и поведение при изследване на взаимовръзките между двете (Ajzen & Fishbein, 1977); или липсата на съответствие, компонентите на нагласата, потенциалът на общите нагласи да предвиждат поведението, намеренията като предиктори на поведението, разработването на *теориите на причинното (обоснованото) действие (theory of reasoned action)* и *планираното поведение (theory of planned behavior)* (приоритетно се асоциира с работата на А. Айзен), навика и минали поведения (Ajzen & Fishbein, 2005).

А. Айзен разглежда и изследва редица значими аспекти в полето на нагласите – структурата и компонентите на нагласата (Ajzen, 1989); разработва, развива и защитава теорията за планираното поведение (*theory of planed behavior*) (Ajzen, 1989; Madden, Ellen & Ajzen, 1992; Ajzen & Gilbert-Cote, 2008; Ajzen, 2011; Ajzen, 2014; Ajzen, 2002a; Ajzen, 2012b), взаимовръзките между нагласи и поведение (Ajzen & Sexton, 1999; Ajzen, 2002b; Ajzen, 2012a, c), нагласите като предиктор и детерминант на поведението (Ajzen & Gilbert-Cote, 2008; Ajzen, 2012a; Ajzen, 2012c).

Характеристиките на нагласата, на ситуацията и на личността са основните елементи на потенциалната връзка между нагласи и поведение и проучването на изследователския въпрос *кога* поведението е прогнозирано от нагласите. Връзката (вкл. взаимовръзката и съгласуваността) между нагласи и поведение може да се повлияе от личностни черти като съзнанието, усещането на Аз-а за самия него и самонаблюдението. Съгласуваността между нагласи и поведение се повлиява положително от повишаване на нивото на съзнаването и усещането на Аз-а за самия себе си и отрицателно от понижаването на самонаблюдението. Колкото по-добре и обективно личността познава себе си и в по-малка степен е чувствителна към реакциите на социалната среда към поведението ѝ или се повлиява от стресори на средата, толкова по-го-

ляма е вероятността да има съгласуваност и взаимовръзка между нагласите и поведението на личността (Fazio & Olson, 2003).

Изследването на връзката между нагласи и поведение налага разграничаването на нагласите въз основа на техния обект като нагласи към поведение (*attitudes toward behaviour*) (самото поведение) и нагласи към обект (цел) (*attitude toward target*) (обектът, целта на дадено поведение). Валентността (положителната/отрицателна посока) и крайността (разположението им като стойности в двуполусния континуум) на тези нагласи невинаги съвпадат. Различни въпроси (фактори), свързани с потенциалното действие, намират място при формирането на нагласа към поведението, затова се предполага, че тази нагласа има по-голям предиктивен потенциал относно реализиране на дадено поведение. За да се обхване и потенциалното влияние на фактори, съпътстващи поведение свързано с дадената цел, изследването на отделно поведение не би разкрило голям предиктивен потенциал на нагласите (Eagly & Chaiken, 1998). Когато целта е да се проучи дадена нагласа към обект (цел), е препоръчително прилагането на поведенчески критерий на многократното действие (*multiple-act behavioral criterion*) (Fishbein & Ajzen, 1974, по Eagly & Chaiken, 1998), който се „базира на списък на единично или повтарящи се наблюдения върху различни поведения” (Fishbein & Ajzen, 1974: 60). Такъв тип критерий помага множеството поведения, и по-конкретно отговори към даден обект, да бъдат обхванати и на базата на техния сбор (съвкупност) да се правят изводи за нагласата на личността към даден обект (цел) (Eagly & Chaiken, 1998). Принципът на събирането (съвкупността) (*aggregation principle*) е приложим при използването на нагласите към даден обект (цел) за предвиждане на поведение, свързано с този обект (цел) (Eagly & Chaiken, 1998). В по-продължителен период от време може да се потърси връзка между специфично по характер поведение и по-обща по обхват нагласа. Прогнозирането на поведението, базирано на подобен подход, предполага „да се разгледа сумарното, общо поведение сред редица примери”, а не в един-единствен случай на проявление на поведението (Ajzen & Fishbein, 1977, по Fazio & Olson, 2003: 150). Принципът на съвместимостта (съответствието) (*principle of compatibility (correspondence)*) изисква нагласата да се формулира коректно – с по-тесен или по-широк обхват, – за да съответства на отделното поведение (набор от поведения), което се очаква да прогнозира. Например нагласата към специфичен тип поведение би била по-силен предиктор на едно отделно, самостоятелно поведение, в сравнение с една по-обща по обхват нагласа (Fishbein & Ajzen, 1974; Eagly & Chaiken, 1998). В обобщение, когато степените на специфичност, конкретност на нагласата и поведението си съответстват (съвпадат), тогава във взаимовръзката между тях се реализира принципът на съответствието (*‘correspondence principle’*) (Ajzen & Fishbein, 1977, по Fazio & Olson, 2003: 150).

Реализирането или не на дадено поведение в дадена ситуация може да се повлияе и от други фактори освен нагласите на личността (Fazio & Olson, 2003). Средата и контекстът на реализиране на едно поведение и принципът на съгласуваността са застъпени в *теорията за причинното (обоснованото) действие (theory of reasoned action)* на М. Фишбейн и А. Айзен. В нея е залегнало, че поведението се повлиява от намерението за поведение, а то от своя страна – от нагласите спрямо даденото поведение и субективните норми. Разгръщайки тези две направления – от една страна, очакваната ценност на едно поведение, повлиява нагласите към него, а, от друга, очакваната ценност на възприетите социални последствия от реализиране на поведението повлияват субективните норми, които го регулират. Намерението за поведение се намалява или повишава, или дори формира или не, под влияние на знака (посоката) – отрицателен или положителен – на свързаните с него норми и нагласи на личността (Fishbein & Ajzen, 1975, по Fazio & Olson, 2003).

А. Ийгли и Ш.Чейкин представят и адаптиран модел на предложената и доразвита от М. Фишбейн и А. Айзен *теория за причинното (обоснованото) действие* (виж „Фигура 3. Представяне на теорията за причинното (обоснованото) действие... Адаптиран от А. Айзен и М. Фишбейн, 1980, фигура 7.1., стр. 84” (Eagly & Chaiken, 1998: 299). Като *външни променливи* авторите определят фактори, които не са включени в теорията на М. Фишбейн и А. Айзен, а именно демографски променливи, нагласи към обект (цел) и личностни черти. Моделът откроява ролята на намерението, оценката на резултатите, нагласата към поведение и нагласата към обект (цел), но допълва и ролята на убежденията. Убежденията опосредстват и отразяват резултатите, които личността взема предвид и оценява при вземането на решение. Ролята на значимите други, на референтните групи включва не само потенциалните резултати от тяхното (не)одобрение за включването в едно поведение (субективната норма), но и потенциално наличната мотивация на личността да противостои на техните очаквания. Авторите открояват и потенциалното влияние на личностните черти, нагласите към обект (цел) и демографски променливи върху поведението на личността, и връзките между убежденията и поведението, които са приемани за стабилни. Този адаптиран модел задълбочава и надгражда изучаването на влиянието на нагласите (пряко/ косвено) и други фактори върху реализирането от личността на едно поведение и формирането на предхождащото го намерение (Eagly & Chaiken, 1998).

Поведението, намерението за него, субективните норми и нагласите към поведението като обект на нагласата биха могли да се повлияят от т.нар. „*възприет поведенчески контрол*” (*‘perceived behavior control’*) (Ajzen, 2002a), степента, до която хората вярват, че биха могли да извършат дадено поведение” (Ajzen, 1991, по Fazio & Olson, 2003: 151). Този конструкт е приоритетно приложим при изследване на поведения, които изискват преценяване на възмож-

ностите и резултатите и са възприемани от личността като предизвикателство (Fazio & Olson, 2003). При своеобразно по-сложни като състав и подготовка поведения личността е предразположена към по-задълбочено осмисляне на предпоставките за и последиците от едно поведение – тя планира своето поведение. Планирането включва повече преднамерени усилия и по-силна мотивация. Възприетият поведенчески контрол (perceived behavior control) (Ajzen, 2002a) е конструкт, който кореспондира с теорията за причинното (обоснованото) действие и отразява желанието и перцепциите на една личност относно реализирането или не на дадено поведение (Ajzen, 1991, 1996; по Eagly & Chaiken, 1998: 300). Когато поведението е ориентирано, преди всичко към постигане на определена цел, и постигането на целта е подкрепено с мотивацията на силното желание тя да бъде постигната, личността е склонна да отдели психологически ресурс да оцени и планира потенциалните резултати от поведението. Процесът на постигане и предхождащите го планиране и осъзнаване, и определяне на целта, е многоаспектен по своята същност. В контекста на възприетия поведенчески контрол намерението за включване в поведение, особено когато засяга комплексни цели и процеси, би било по-силно, ако личността възприема, че има по-голям контрол над тях. От друга страна, когато средата, в която се реализира поведението, е позната и *личността* има предходен опит с поведението и самото постигане на целта, *тя* може да редуцира процеса на оценяване и да активира автоматично както поведението, така и нагласите (Eagly & Chaiken, 1998).

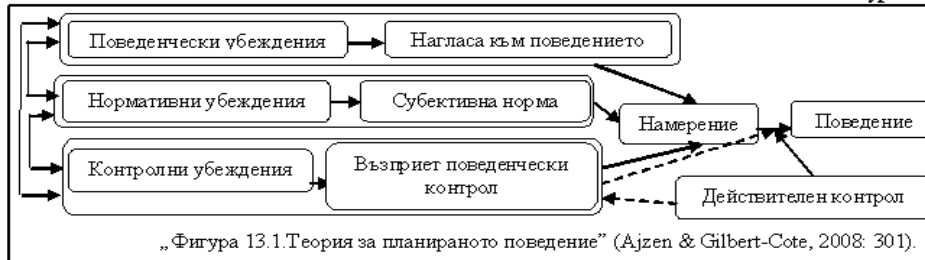
Личността може да си припомни нагласи и свързани с тях убеждения. Това предполага, че преосмислянето на убеждения и като цяло когниции, предразполага личността към оценка и премисляне на потенциалните резултати от едно поведение. Решението за реализиране или включване може да бъде и относително спонтанно, когато намерението не опосредства решението. Нагласата към самото поведение, навикът, средата (позната или съдържаща стимули, които могат да бъдат припознати като мотиви за поведение) и силната мотивация могат да ограничат ролята на намерението при решение за реализиране на поведение. Ако поведението на личността е ориентирано към постигане на дадена цел, то влияние за неговото реализиране или не биха оказали и нагласите към неуспешното или успешно постигане на целта (Eagly & Chaiken, 1998).

А. Айзен развива възгледа за връзките между нагласи и поведение и самата теория за причинното (обоснованото) действие (ТП(О)Д), разработвайки и отстоявайки *теорията за планираното поведение (theory of planned behavior)* (ТПП) (Ajzen, 1989; Madden, Ellen & Ajzen, 1992; Ajzen & Gilbert-Cote, 2008; Ajzen, 2011; Ajzen, 2002a; Ajzen, 2012b). Същността и развитието на теорията е отразено във Фигура 1. (Ajzen, 1989: 252) и Фигура 2. (Ajzen & Gilbert-Cote, 2008: 301).

Фигура 1.

Фигура 2.

Ролята и значимостта на убежденията е открито и в двете постановки на ТПП (Ajzen, 1989; Ajzen & Gilbert-Cote, 2008), но комплексното им влияние заедно със съответните нагласа, норма или възприет поведенчески контрол проличава в разработката на А. Айзен и Н. Гилбърт-Кот (Ajzen & Gilbert-Cote, 2008). Авторите въвеждат и разкриват реалното и потенциалното влияние и на още един фактор – действителният контрол, който има личността. Този фактор е по-вероятно да повлиява връзката между намерение и поведение, но има потенциал да влияе на комплекса от контролни убеждения и възприет поведенчески контрол (Ajzen & Gilbert-Cote, 2008). ТП(О)Д и ТПП могат да бъдат интегрирани едновременно графично по начина, показан на фиг. 3.

Фигура 3.

Р. Фацио и М. Олсън открояват слабости или пропуски в разгледаните модели, принципи и като цяло в изследването на факторите, и най-вече на нагласите като такъв, които повлияват реализирането на дадено поведение. Съгласуваността между спецификата на поведението и на нагласата е редно да се вземе под внимание, но обосновано и в контекста на конкретния случай. Търсенето и прилагането на принципа на съгласуваност не бива да е самоцел, а да кореспондира с адекватността и полезността от изследването на дадени нагласи, поведение и връзката между тях. Личността невинаги забелязва, взема под внимание и анализира ценността на потенциалните резултати от поведението. Процесът на реализиране на едно поведение, с всички потенциални фактори и условия в него, на практика невинаги е предварително обмислен и преднамерен. В определена степен поведението може да е резултат от спонтанен или целенасочен процес. Нагласите, особено когато са автоматично активирани или леснодостъпни, влияят по-директно в по-спонтанните процеси на вземане на решение за реализиране на поведение. Колкото по-целенасочен и обмислен е процесът на вземане на решение за реализиране на поведение, толкова набирането, анализирането и интерпретирането на свързана с поведението и резултатите от него информация, придобива по-голяма значимост. В ежедневието на хората не всяко поведение и предшестващото го решение могат да бъдат реализирани с много усилия и ресурси. Понякога процесите са спонтанни, а преценките и поведението подкрепени от най-достъпните нагласи към съответния обект (Fazio & Olson, 2003). Към ролята на нагласите, особено при близкото до автоматично активиране на поведението, трябва да се има предвид и тяхната достъпност. По-голям потенциал да предвидят дадено поведение имат по-лесно и бързодостъпните нагласи (към цел и към поведение). Излагането на обекта нагласата би предизвикало асоциации с предходен опит на личността с обекта на нагласата. По-вероятно е да бъдат по-лесно и бързодостъпни, и в по-голяма степен подкрепящи включване или въздържане от поведение (действие), нагласи, базиращи се на пряк опит с обекта (Fazio, 1986, 1995; по Eagly & Chaiken, 1998: 301).

Р. Фацио и М. Олсън разглеждат и „МВДЕ модел (мотивация и възможност като детерминанти на връзката нагласа – поведение)” (the ‘MODE’ model – *Motivation and Opportunity as DEterminants of attitude-behavior relation*) (Fazio & Olson, 2003: 151). Моделът е разработен от Р. Фацио и доразвит от него и неговите колеги в редица разработки. Според МВДЕ мотивацията и възможността „са двете променливи, които могат да бъдат показани (разгледани) като, детерминиращи (определящи) дали би могъл да възникне един спонтанен или преднамерен, обмислен *нагласи – поведение* процес. Основната предпоставка е, че когато двете са достатъчно налични, поведението ще бъде подтикнато от преднамерени, обмислени процеси, но когато единият от тях отсъства, всяко влияние на нагласите върху поведението ще възникне посредством един

по-спонтанен процес” (Fazio & Olson, 2003: 151). За да бъде процесът на решение преднамерен и обмислен (Ajzen, 2002b), личността трябва да разполага с достатъчно възможности за избор и да бъде мотивирана, да положи усилия да събере информация, да отдели внимание и подложи на оценка различни качества на обектите и потенциалните последици от реализирането на поведението. Тя намира подкрепление за вземане на решение чрез най-лесно и бързо активиралата се нагласа към съответния обект, в ситуации, в които отсъства една от двете променливи. Условията на ситуацията, и най-вече наличието или отсъствието на мотивация и/или възможности, повлияват привличането на обща или конкретна нагласа, свързана с релевантни на казуса качества на обекта. По-вероятно е при вземане на решение да се привлекат по-обща по характер нагласи, когато личността не разполага с релевантни възможности и мотивация. Когато разполага с тях, личността насочва вниманието си към конкретни и релевантни качества на обекта. В подобни ситуации е по-вероятно да се активират по-тесни по обхват нагласи, кореспондиращи с оценяваните качества на обекта. Човекът е склонен да потърси и по-специфична информация относно качествата на обекта нагласата, когато няма налични леснодостъпни нагласи и е по-силно мотивиран. Това предполага влагане на повече усилия, проучване и на противостояща на нагласата информация. Наличието на леснодостъпни в паметта нагласи към обекта и ниска мотивация предразполагат личността да бъде по-благосклонна в оценката си към информация, която е в съгласие с нагласата. Решения, основаващи се на качествата на обекта и тяхната по-задълбочена оценка, е по-вероятно да бъдат обмислени и целенасочени. По-спонтанните решения е по-вероятно да са свързани с по-автоматични процеси, включително и активация на нагласите. Това не изключва комбинирането на елементи на обмисляне, целенасоченост и спонтанност в процеса на вземане на решение, в контекста на актуалните характеристики на ситуацията, решението и личността (Fazio & Olson, 2003).

Редица изследвания са търсили връзка между силата, крайните стойности, устойчивостта на нагласата и директния и/или повтарящ се опит с обекта на нагласата и потенциалното им влияние върху поведението. Сред изводите от тях са: силата на нагласата има връзка с достъпността ѝ; значимостта и крайните стойности на нагласата могат да се повишат от по-честото ѝ изразяване, прилагане; по-устойчива би била нагласа, която се базира на директен опит с обекта. Потенциалът на достъпността като фактор, опосредстващ влиянието на нагласите върху поведението, предполага по-задълбочено и цялостно изследване (Eagly & Chaiken, 1998).

Бележки: „конатация (*conation*) – проактивното (за разлика от обичайното; по навик) част от мотивацията, която свързва знанието, афекта, подтиците, желанията и инстинктите с поведението. Заедно с афекта и когницията,

конатацията е един от трите, традиционно определяни, компонента на разума, съзнанието. Поведенческата основа на нагласите понякога бива споменавана (наричана) като конативен компонент. Вижте също основи на нагласата; троен модел за нагласите.” Извлечено от Речник на психологията на АПА: <<http://dictionary.apa.org/conation>>. Последен достъп на 24/08/ 2018г.

Терминът конатация (*conation*), използван от А. Айзен (Ajzen, 1989), кореспондира с използвания в съвременността *поведенчески* компонент на нагласата.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ajzen, I. (1989). Attitude structure and behavior. In A. R. Pratkanis, S. J. Breckler & A. J. Greenwald (Eds.), *Attitude structure and function* (pp. 241 – 274). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Ajzen, I. (2001). Nature and operation of attitudes. *Annual Review of Psychology*, 52, 27 – 58.
- Ajzen, I. (2002a). Perceived behavioral control, self-efficacy, locus of control, and the theory of planned behavior I. *Journal of applied social psychology*, 32(4), 665 – 683.
- Ajzen, I. (2002b). Residual effects of past on later Behavior: Habituation and reasoned action perspectives. *Personality and social psychology review*, 6(2), 107 – 122.
- Ajzen, I. (2011). The theory of planned behaviour: Reactions and reflections. *Psychology and Health*, 26(9), 1113 – 1127.
- Ajzen, I. (2012a). Attitudes and persuasion. In K. Deaux & M. Snyder (Eds.), *The Oxford handbook of personality and social psychology*. (pp. 367 – 393). New York: Oxford University Press.
- Ajzen, I. (2012b). The theory of planned behavior. In P. A. M. Lange, A. W. Kruglanski & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of theories of social psychology* (Vol. 1, pp. 438 – 459). London, UK: Sage.
- Ajzen, I. (2012c). Values, Attitudes, and Behavior. In. Salzborn, S., Davidov, E. & Reinecke, J. (Eds.), *Methods, theories, and empirical applications in the social science: Festschrift for Peter Schmidt* (pp. 33–38). Wiesbaden: Springer, VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Ajzen, I. (2014). The theory of planned behaviour is alive and well, and not ready to retire: a commentary on Snichotta, Pessneau, and Araújo-Soares. *Health psychology review*, 9 (2), 131 – 137. < <http://dx.doi.org/10.1080/17437199.2014.883474>>
- Ajzen, I., & Dasgupta, N. (2015). Explicit and implicit beliefs, attitudes and intentions: The role of conscious and unconscious processes in human behavior. In P. Haggard & B. Eitam (Eds.), *The sense of agency* (pp. 115 – 144). New York, NY: Oxford University Press. Accessed from: <<https://books.google.bg/books?hl=en&lr=&id=taVBCgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=The+sense+of+agency,+haggard+baruch&ots=rKOxezbrpI&>>

sig=fWQKZS2P_HzHDU6GU1cpUXGixkw&redir_esc=y#v=onepage&q=The%20sense%20of%20agency%2C%20haggard%20baruch&f=false > Last accessed on 2 February 2018.

- Ajzen, I., & Fishbein, M. (1973). Attitudinal and normative variables as predictors of specific behaviors. *Journal of personality and social psychology*, 27(1), 41 – 57.
- Ajzen, I., & Fishbein, M. (1977). Attitude-behavior relations: A theoretical analysis and review of empirical research. *Psychological Bulletin*, 84(5), 888-918.
- Ajzen, I., & Fishbein, M. (2005). The influence of attitudes on behavior. In D. Albarracín, B. T. Johnson & M. P. Zanna (Eds.), *The handbook of attitudes* (pp. 173 – 221). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Ajzen, I., & Gilbert-Cote, N. (2008). Attitudes and the prediction of behavior. In W. D. Crano & R. Prislin (Eds.), *Attitudes and attitudes change* (pp. 289 – 311). New York: Psychology Press.
- Ajzen, I., & Sexton, J. (1999). Depth of processing, belief congruence, and attitude-behavior correspondence. In S. Chaiken & Y. Trope (Eds.), *Dual-process theories in social psychology*, (pp. 117 – 138). New York, NY: The Guilford Press.
- APA Dictionary of psychology: <<http://dictionary.apa.org/conation>>. Last accessed on 24th August 2018.
- Breckler, S. J. (1984). Empirical validation of affect, behavior, and cognition as distinct components of attitude. *Journal of personality and social psychology*, 47 (6), 1191 – 1205.
- Chaiken, S., & Baldwin, M. W. (1981). Affective-cognitive consistency and the effect of salient behavioral information on the self-perception of attitudes. *Journal of personality and social psychology*, 41(1), 1 – 12.
- Chaiken, S., & Yates, S. (1985). Affective-cognitive consistency and thought-induced attitude polarization. *Journal of personality and social psychology*, 49(6), 1470 – 1481.
- Cialdini, R. B., Petty, R. E. & Cacioppo, J. T. (1981). Attitude and attitude change. *Annual review of psychology*, 32(1), 357 – 404.
- Eagly, A. H., & Chaiken, S. (1998). Attitude structure and function. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (Vols.1-2), (in vol. 1, pp.269 – 323). Boston, Mass: McGraw-Hill Companies, Inc.. Distributed by New York & Oxford: Oxford University Press. Accessed from: <https://books.google.bg/books?id=-4InWCsra7IC&printsec=frontcover&dq=the+handbook+of+social+psychology+fiske,+gilbert,+lindzey&hl=bg&sa=X&ved=0ahUKEwjEk_S9q9rYAhWBh6YKHTJUAMAQ6AEILDAB#v=onepage&q=the%20handbook%20of%20social%20psychology%20fiske%2C%20gilbert%2C%20lindzey&f=false> Last assess on 4 February 2018
- Fazio, R. H. (1986). How do attitudes guide behavior? In R. M. Sorrentino & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of motivation and cognition: Foundations of social behavior* (Vol. 1, pp. 204 – 243). New York, NY: The Guilford Press.
- Fazio, R. H. (1990). Multiple processes by which attitudes guide behavior: The MODE model as an integrative framework. In M. P. Zanna (Ed.) *Advances in experimental social psychology* (Vol. 23, pp. 75 – 109). London, UK: Academic Press, Inc..

- Fazio, R. H., & Olson, M. A. (2003). Attitudes: Foundations, functions, and consequences. In M. A. Hogg & J. Cooper (Eds.), *The Sage handbook of social psychology*, (pp. 139 – 154). London; Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Fazio, R. H., & Williams, C. J. (1986). Attitude accessibility as a moderator of the attitude–perception and attitude–behavior relations: An investigation of the 1984 presidential election. *Journal of personality and social psychology*, 51(3), 505 – 514.
- Fazio, R. H., Powell, M. C., & Williams, C. J. (1989). The role of attitude accessibility in the attitude-to-behavior process. *Journal of consumer research*, 16(3), 280 – 288. <<https://doi.org/10.1086/209214>>
- Fazio, R. H., Sanbonmatsu, D. M., Powell, M. C., & Kardes, F. R. (1986). On the automatic activation of attitudes. *Journal of personality and social psychology*, 50 (2), 229 – 238.
- Feldman, J. M., & Lynch, J. G. (1988). Self-generated validity and other effects of measurement on belief, attitude, intention, and behavior. *Journal of applied psychology*, 73(3), 421 – 435.
- Fishbein, M., & Aizen, I. (1974). Attitudes towards objects as predictors of single and multiple behavioral criteria. *Psychological Review*, 81(1), 59 – 74.
- Heider, F. (1946). Attitudes and cognitive organization. *The Journal of psychology*, 21(1), 107-112. Accessed from: <<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00223980.1946.9917275?journalCode=vjrl20>> Last access: 4 February 2018.
- Homer, P. M., & Kahle, L. R. (1988). A structural equation test of the value-attitude-behavior hierarchy. *Journal of personality and social psychology*, 54(4), 638 – 646.
- Loudon, D. L. & Bitta, A.J. D (1993). *Consumer behavior: concepts and applications*. USA: McGraw-Hill, Inc..
- Madden, T. J., Ellen, P.S., & Ajzen, I. (1992). A comparison of the theory of planned behavior and the theory of reasoned action. *Personality and social psychology bulletin*. 18(1), 3 – 9.
- Thompson, M. M., Zanna, M. P., & Griffin, D. W. (1995). Let's not be indifferent about (attitudinal) ambivalence. In R. E. Petty & J. A. Krosnick (Eds.), *Attitude strength: Antecedents and consequences*, (Vol. 4, pp. 361 – 386). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc..
- Tetlock, P. E. (1986). A value pluralism model of ideological reasoning. *Journal of personality and social psychology*, 50(4), 819 – 827.
- Zanna, M. P., Olson, J. M., & Fazio, R. H. (1980). Attitude–behavior consistency: An individual difference perspective. *Journal of personality and social psychology*, 38(3), 432 – 440.

ЕМОЦИОНАЛНА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ И СТИЛОВЕ НА УЧЕНЕ В МЛАДЕЖКА ОРГАНИЗАЦИЯ С НЕСТОПАНСКА ЦЕЛ

ДЕСИСЛАВА ПЛАМЕНОВА ПЕТРОВА

Анотация. Предмет на настоящия доклад са специфичните проявления на стиловете на учене и емоционалната интелигентност при членове на младежка организация с нестопанска цел (AIESEC България). Въз основа на водещи теоретични постановки по темата са представени данни от емпирично изследване (N=90), проведено в периода март – април 2016 г. с помощта на инструментите „Скала за оценка на стила на учене (LSI 3)” (D.Kolb) и „Въпросник за емоционалната интелигентност” (R.Wood, H.Tolley). Резултатите показват, че преобладават конвергентен стил на учене и високо равнище на емоционална интелигентност. В допълнение са идентифицирани взаимовръзки между отделни субскали на изследваните феномени (предпочитание към конкретен опит – емпатия и управление на взаимоотношенията; абстрактна ориентация – самоконтрол; активно експериментиране – самооценка), както и независими фактори със статистически значимо влияние (пол, специалност, членски статус, функционална насоченост, заемана позиция и звено в организационната структура). Направените изводи могат да послужат като основа за допълнителни проучвания, както и за усъвършенстване на вътрешните процеси в организации като AIESEC България.

Ключови думи: емоции, емоционална интелигентност, учене, стилове на учене, доброволчество.

EMOTIONAL INTELLIGENCE AND LEARNING STYLES IN A NON-PROFIT YOUTH ORGANIZATION

Desislava Plamenova Petrova

Abstract. The purpose of this report is to examine specifics in the learning styles and in the manifestations of emotional intelligence among members of a non-profit youth organization

(AIESEC Bulgaria). Building on leading theoretical concepts, this paper presents the results from an empirical study (N=90), conducted in the period March-April 2016 by using D.Kolb's Learning Styles Inventory (LSI 3) and the Emotional Intelligence Questionnaire of R.Wood and H.Tolley. The analysis of the data in SPSS reveals that the majority of the participants prefers the convergent learning style and demonstrates a high level of emotional intelligence. In addition, findings are indicative of various significant independent variables (such as gender, educational specialization, membership status, functional area, position and local committee) and some correlations between the subscales of both phenomena (concrete experience – empathy and relationship management; abstract conceptualization – self-control; active experimentation – self-esteem). The conclusions derived from the analysis can serve as a basis for further research, as well as for optimizing the internal processes in organizations like AIESEC Bulgaria.

Key words: emotions, emotional intelligence, learning, learning styles, volunteering.

* * *

Въведение

Само допреди няколко десетилетия се приема за абсолютна истина, че интелектът играе водеща роля в психичния живот на човека. През последните години обаче бързо се увеличават свидетелствата за неподозираното влияние, което не рационалното и когнитивната интелигентност, а емоциите и т.н. емоционална интелигентност упражняват върху индивидуалното субективно благополучие, личната и професионална реализация, както и успеха на организациите като цяло. Не по-малко специфично предизвикателство, пред което съвременният човек се оказва изправен, е необходимостта от непрекъснато участие в процес на учене през целия живот. Характерно за него е, че се повлиява от т.н. индивидуален „стил на учене” и че не се изчерпва с придобиването на формално образование и фактологически познания, а изисква развиването на качества и умения, като глобално съзнание, креативност, лидерство и др.

Целта на настоящата разработка е да се разгледа темата за стиловете на учене и емоционалната интелигентност в контекста на една младежка доброволческа организация с нестопанска цел (AIESEC България). Избраната проблематика е от особена значимост, защото ефективното функциониране на такъв тип организации не би било възможно без качествени обучителни процеси, съобразени с индивидуалните различия на обучаваните индивиди, както и целесъобразно управление на самоинициативата и междуличностните отношения.

Теоретична рамка

В психологията се приема, че човешкото учене представлява трайно изменение в поведението и личността на човек в резултат на взаимодействието с околната среда, придобития опит и развиването на способности за осъщест-

вяване на нови дейности (Schunk, 2012: 3). Същевременно сред авторите са налице значителни разногласия във връзка със спецификите в процеса на учене и факторите, оказващи водещо влияние върху неговата ефективност. По отношение на понятието „стил на учене” в литературата се срещат множество дефиниции. Особено известна е тази на Националната асоциация на ръководителите на средни училища в САЩ (NASSP), в която феноменът се определя като „композиция от познавателни, афективни и психологически характеристики, които са сравнително стабилни индикатори за това как обучаваният индивид се възприема, взаимодейства със, и отговаря на учебната обкръжаваща среда” (Griggs, 1991; цит. по Иванов, 2004: 11). Джой М. Рейд (Reid, 1987) обръща внимание върху факта, че всеки стил се свързва с определени предимства и недостатъци, проявяващи се по различен начин при отделните индивиди. Поради тази причина според авторката е по-важно да се поощрява приложението на индивидуалния стил на учене и на подходящи стратегии за учене, а не да се търси универсален „най-добър” стил (Reid, 1987: 87–110).

Изследователският интерес към отделните аспекти на стиловете на учене, както и към разработването на типологии и теоретико-приложни модели се засилва значително през 30-те години на 20. век. Разликите в ориентацията на отделните модели лесно могат да бъде онагледени с помощта на т.нар. „модел на луковицата” (Curry’s onion model) на Л. Къри (Curry, 1987). Докато едни модели съсредоточават вниманието си върху влиянието на личностни характеристики (модели на И. Майерс и К. Бригс, Д. Кърси, Х. Силвър и Р. Хенсън и др.), то в други изследователският интерес е насочен към социалните взаимодействия и индивидуалните предпочитания към отделните елементи от обучението и учебните условия (модели на С. Ричман и А. Граша, К. Дън и Р. Дън и др.). В допълнение, съществуват и модели, при които фокусът е върху преработката на постъпващата от средата информация (модели на Д. Колб, П. Хъни и А. Мъмфорд, Б. Маккарти, Н. Интуистъл, Р. Шмек и Дж. Бигс) (Иванов, 2004: 14-47).

Един от най-широко прилаганите инструменти за изследване на спецификите в стиловете на учене при възрастни индивиди е моделът за експерименталното учене на Д. Колб (Kolb, 1984). Той е особено подходящ за прилагане в организации с нестопанска цел като AIESEC България, защото последната се стреми да развива потенциала на младите хора именно посредством предоставяне на възможности за учене чрез правене. Според модела на Колб ученето представлява цикличен процес, обхващащ трансформирането на преживявания (Kolb, 1984: 41), а стиловете на учене отразяват „начина, по който човек обработва идеите и се справя с ежедневните ситуации” (Smith & Kolb, 1996: 1).

На база на двата начина, по които ученето може да бъде разбрано (по линията на мислите или по линията на чувствата), както и на двата начина, по които то може да бъде превърнато в действено познание (по линия на извърш-

ване на действие или по линия на наблюдение), авторът обособява четири оси. Всяка от тях онагледява отделна фаза в процеса на учене и служи като предпоставка за следващата: 1) *конкретен опит* (възприемане на реалността посредством сетивата); 2) *рефлексивно наблюдение* (размишления в резултат от наблюдаването на другите); 3) *абстрактна концептуализация* (мислене, анализиране и планиране с помощта на разума) и 4) *активно експериментирание* (изпробване чрез активни действия). Въпреки че отчитането на високи показатели при няколко фази говори за наличието на по-голям вътрешен ресурс за справяне с предизвикателства, при по-голямата част от обучаваните индивиди влиянието на различни фактори обуславя демонстрирането на знания и умения в рамките на ограничен брой фази (Иванов, 2004: 28).

Съобразно комбинацията между начин за възприемане и начин за обработване на информацията, Д. Колб дефинира четири стила на учене, всеки от които се свързва с определени силни и слаби страни. *Акомодаторите* (конкретен опит, активно експериментирание) са умели в общуването, в увличането на други хора и в справянето с предизвикателни, непредвидени ситуации, но се затрудняват при рутинни дейности, планиране, подреждане на целите по важност и прецизно довършване на започнатото (Иванов, 2004: 30–31). *Дивергентите* (конкретен опит, рефлексивно наблюдение) са в състояние да разглеждат проблемите от всички възможни страни, да си изградят цялостна представа за дадена ситуация и последствията от възможните действия, да представят по атрактивен начин своите идеи и да се разбират добре с различни типове хора. Нуждата от повече време за осмисляне на фактите обаче може да възпрепятства предприемането на ефективни и концентрирани действия, вземането на адекватни решения и направата на критична преценка (Иванов, 2004: 32–33).

Асимилаторите (абстрактна концептуализация, рефлексивно наблюдение) умеят да работят самостоятелно, да анализират, планират, моделират, оценяват, организират и представят логично събрана информация, но същевременно с това са склонни към подозрителност, избягване на рисковете, подценяване на чувствата и предприемане на действие единствено при наличието на сигурна информация (Иванов, 2004: 31–32). А по отношение на четвъртия стил – *конвергентния* (абстрактна концептуализация, активно експериментирание), неговите представители се характеризират с умението да планират, спазват крайни срокове, проучват информация, прилагат идеите на практика стъпка по стъпка и др., като понякога срещат трудности при съвместната работа с други хора, при необходимост от задълбочаване, прецизност и разгръщане на въображението (Иванов, 2004: 33–34).

Във връзка с втория централен феномен в настоящата разработка – емоционалната интелигентност – е важно да уточним, че в психологията емоциите се разглеждат като клас психически процеси и състояния, които под формата на непосредствено преживяване отразяват значимостта на дадено явление

за отделния индивид (Янкулова, 2012: 123–124). Установено е, че те оказват ключово въздействие върху процеси като вземането на решения и адаптацията към изискванията на околната среда (Янкулова, 2012: 124). В тази връзка не е учудващо, че от края на 20. век все повече изследователи съсредоточават усилията си върху изучаването на емоционалния заряд в човешката психика (Янкулова, 2012: 136). Понятието „емоционална интелигентност” е въведено от Питър Саловей и Джон Мейер с цел да се опишат и анализират способностите за разпознаване, разбиране, изразяване и управление на собствените и чуждите емоции (Mayer & Salovey, 1990: 185–211). Сред учените обаче са налице разногласия по отношение на научната обоснованост на този конструкт (Elizabeth & Chirayath, 2013: 14–23), както и относно това дали вариациите в проявленията на емоционалната интелигентност са повлияни от личностни черти (модел на К. В. Петридес и Ад. Фърнхам), когнитивни способности (модел на П. Саловей и Дж. Мейер), или и от набор когнитивни способности, личностни черти и социални компетенции („смесени модели” на Д. Голман, Р. Бар-Он, Х. Ууд и Р. Толи и др.) (Костадинова, 2013: 86–88).

Липсата на еднозначни изчерпателни свидетелства за потенциала, обусловеността и специфичната проява на емоционалната интелигентност в различни сфери предполага необходимост от допълнителни проучвания. Младежката организация с доброволчески характер AIESEC България, която е обект на настоящото емпирично изследване, отдава ключово значение на емоционалната интелигентност като компетенция, за наличието на която следи при подбора на нови членове и която се стреми да развива у тях непрекъснато. Затова при провеждането на проучването феноменът е разглеждан през призмата на модела на Робърт Ууд и Хари Толи (Джонев & Димитров, 2014: 76–96) като сложен феномен, обхващащ множество аспекти, свързани и с личността, и с нейните способности и социални компетентности. Отделните компоненти, взаимовръзката между които изгражда емоционалната интелигентност, са *самоконтролът* (контрол и управление на собствените емоционални състояния), *самопознанието* (познаване на себе си и разпознаване на посланията, съдържащи в емоциите), *мотивацията* (оползотворяване на емоциите в посока постигане на желаните цели), *емпатията* (ефективно разпознаване на емоциите на другите хора) и *социалната компетентност* (поддържане и развитие на взаимоотношения).

Метод

Цел и изследвани лица

С цел по-задълбочено изучаване на спецификите в стиловете на учене и емоционалната интелигентност в доброволчески контекст, през 2016 г. е

проведено психологическо изследване, обхващащо 90 членове на българския клон на най-голямата младежка организация с нестопанска цел, управлявана изцяло от студенти – AIESEC България (Петрова, 2016). Изследваните лица са 59 жени (66%) и 31 мъже (34%) на възраст между 18 и 30 г., като разпределението според изучаваната специалност е както следва: 1) икономически и управленски науки – 45 души (50%); 2) хуманитарни науки – 35 души (38,9%), 3) природо-математически и инженерни науки – 10 души (11%).

Хипотези

Конкретните хипотези, дефинирани с оглед емпиричната проверка на формулираната цел, са четири на брой. В първата се допуска, че преобладаващият стил на учене е конвергентният, тъй като обектът на изследването представлява комплексна платформа за развиване на умения на база практически опит, което изисква способност за вземане на решения, решаване на задачи, владение на емоциите, разработване на практически приложими стратегии и др. Втората хипотеза гласи, че доброволческият характер на организацията предполага наличието на високо равнище на емоционална интелигентност, особено по отношение на емпатията и управлението на социалните взаимоотношения. Според третата хипотеза е вероятно независими фактори като пол, възраст, изучавана специалност, заемана позиция, функционална насоченост и др. да оказват статистически значимо влияние върху всеки от двата признака на изследването. А според последната хипотеза е логично да се очаква наличието на взаимовръзки между отделните аспекти на емоционалната интелигентност и вариациите в ученето, каквито са установени в по-ранни проучвания (напр. Mahasneh, 2013: 50–51).

Инструментарий

За измерване спецификите в стиловете на учене е използвана българската версия на скалата за оценка на стила на учене на Д. Колб (Learning Style Inventory – LSI 3). Въпросникът съдържа 12 твърдения и е адаптиран за български условия от Ал. Пожарлиев (Пожарлиев, 2013). Предпочитанията на изследваното лице към отделните фази и преобладаващият стил на учене се установяват въз основа на начина, по който то степенува четирите възможности за отговор към всяко от отделните твърдения (Kolb & Kolb, 2005: 10–12).

В хода на проучването е приложен и „Въпросник: Емоционална интелигентност” с автори Р. Ууд и Х. Толи (Джонев & Димитров, 2014: 106). Оригиналният вариант на инструмента съдържа 40 въпроса от затворен тип, по 8 за всеки от 5-те компонента на модела: „самоконтрол”, „самопознание”, „мотивация”, „емпатия” и „социална компетентност”. След направен експлора-

торен факторен анализ обаче са отстранени 12 твърдения с твърде ниски индивидуални коефициенти за адекватност и е обособена 4-факторна структура („самоконтрол”, „самооценка”, „самотивизиране”, „емпатия и управление на взаимоотношенията”). Финалната версия на въпросника съдържа 18 твърдения, като общият коефициент α на Кронбах е равен на 0,736; а коефициентите на надеждност на отделните субскали са между 0,566 и 0,697.

Процедура

Емпиричното изследване е проведено посредством анонимен електронен самооценъчен въпросник въз основа на гореспоменатите научноизследователски инструменти. Данните са обработени с помощта на компютърната програма SPSS-19. Използвани са следните статистически анализи: описателна статистика, Т-тест за независими извадки, дисперсионен анализ – ANOVA, корелационен анализ и др.

Резултати

В резултат на извършената статистико-математическа обработка на данните се потвърждава първата хипотеза. *Конвергентният стил* на учене, който се характеризира с ориентация към абстрактна концептуализация и активно експериментиране, действително се оказва доминиращ сред участниците (51%). Въпреки това е установено наличието на представители и на другите три стила („асимилатори” – 17,8%; „акомодатори” – 15,6%; „дивергенти” – 6,7%), както и на изследвани лица с равни резултати по отношение на повече от един стил (8,9%). Това потвърждава заключенията от предишни изследвания (Reid, 1995), че не е налице универсален „най-добър” стил на учене, а необходимост от прилагането на различни подходи в зависимост от конкретните личностни особености и обучителни условия.

Втората хипотеза, според която се очаква *високо равнище на емоционална интелигентност* сред членовете на организация с нестопанска цел, също е потвърдена. Не са установени ниски равнища при нито едно от изследваните лица, а при 89% от участниците дори са отчетени високи стойности не само по отношение на общото равнище на емоционална интелигентност ($X=47,49$; $SD=4,52$), но и по отношение на отделните компоненти: „самоконтрол” ($X=16,11$; $SD=1,91$); „самооценка” ($X=7,44$; $SD=1,43$); „самотивизиране” ($X=10,51$; $SD=1,53$); „емпатия и управление на взаимоотношенията” ($X=13,42$; $SD=1,93$).

Проверката на третата хипотеза показва, че факторите *пол*, *изучавана специалност*, *заемана позиция*, *звено в организационната структура* и *функционална насоченост* оказват статистически значимо влияние върху специ-

фиките в ученето. При прилагане на Т-тест за независими извадки във връзка с пола и заеманата длъжност се установява, че на първия фактор се дължат 6% от различията в предпочитанията към конкретен опит ($t=-2,212$; $p<0,05$) и абстрактна концептуализация ($t=2,401$; $p<0,05$), а на втория – между 10,6 и 12,3%, в зависимост от това дали се вземат предвид отделните скали абстрактна концептуализация (АК) ($t=2,314$; $p<0,05$) и конкретен опит (КО) ($t=-1,949$; $p=0,058$), или съвкупната скала АК-КО ($t=2,510$; $p<0,05$). Подобно на резултати от други проведени изследвания (Пожарлиев, 2013; Kolb & Kolb, 2005) се установява, че жените спрямо мъжете, както и ръководителите спрямо изпълнителите проявяват по-малко абстрактен и много по-конкретен стил на учене.

На следващо място, с помощта на дисперсионен анализ и пост-хок тест са идентифицирани значими различия по отношение на скалите за конкретен опит ($F=3,416$; $p<0,05$) и активно експериментиране ($F=3,255$; $p<0,05$) на база звеното в организационната структура, което е показателно за ролята на контекста. Също така се установява, че 7,7% от вариациите в ориентацията към активно експериментиране се обуславят от изучаваната специалност ($F=3,610$; $p<0,05$), а 13,9% – от функционалната насоченост ($F=3,397$; $p<0,05$). Резултатите от пост-хок теста ($p<0,05$) показват, че участниците с икономически и управленски профил са много по-активно ориентирани ($X=37,36$; $SD=6,52$) в сравнение с тези от хуманитарните специалности ($X=33,46$; $SD=6,27$). Това е логично, като се има предвид, че успешната реализация на първия тип специалисти предполага доста по-интензивно развиване на проактивност, предприемаческа мисъл, умения за бързо решаване на проблеми и т.н., докато хуманитарните специалности (психология, филология и др.) обикновено се свързват с наблюдателност, продължително осмисляне и рефлексия. По отношение на функционалната насоченост, при малко по-голям риск за грешка ($p=0,055$), пост-хок тестът разкрива, че членовете с насоченост „Управление, човешки ресурси и финанси” са по-ориентирани към активно експериментиране ($X=36,78$; $SD=5,71$) в сравнение с тези с насоченост „Изходящ и входящ обмен” ($X=30,93$; $SD=8,19$). Това се обяснява с факта, че дейността на първата група е съсредоточена върху оползотворяването на оскъдни ресурси и постигането на устойчиво развитие в динамична среда, докато в звената за входящ и изходящ обмен се работи за подсигуриране високото качество на стажантската програма на AIESEC посредством стандартизация на вътрешните процеси.

По отношение на независимите променливи със статистически значимо влияние върху компонентите на емоционалната интелигентност, такива се оказват *полът, изучаваната специалност и членският статус*. В синхрон с изводите от по-ранни изследвания (Bar-On, 2000), прилагане на Т-тест за независими извадки във връзка с пола ($t=-2,184$; $p<0,05$) показва, че жените

демонстрират по-високи стойности при интерперсоналните умения ($X=13,61$; $SD=1,76$) в сравнение с мъжете ($X=13,06$; $SD=2,21$). Този фактор обяснява 5,1% от регистрираните вариации. Противно на предишни проучвания обаче (Bar-On, 2000) не се установява представителите на „силния пол“ да проявяват по-високо равнище на самоконтрол. Това може да се дължи на численото превъзходство на жените в извадката, както и на динамичното естество на доброволческата дейност, което изисква умения за запазване на самоконтрол, независимо от половата принадлежност.

По отношение на изучаваната специалност, с помощта на дисперсионен анализ ($F=7,59$; $p<0,05$) и пост-хок тест ($p<0,01$) става ясно, че равнището на самооценка при участниците с икономическо-управленски профил ($X=7,93$; $SD=1,01$) е по-високо от това при хуманитарно насочените ($X=7,11$; $SD=1,45$). А колкото до „членския статус“, с него се обясняват 4,7% от различията в способността за самотивирание ($F=-2,071$; $p<0,05$). В зависимост от този фактор изследваните лица се разделят на „активни членове“ и „алумни“ (хора, приключили активно членство, но продължаващи да подпомагат организацията чрез обучения, менторство и др.). Следователно по-високите стойности при алумните ($X=10,71$; $SD=1,55$) спрямо тези, отчетени при активните членове ($X=10,43$; $SD=1,84$), могат да се дължат на по-големия им практически опит във и извън организацията. Получените резултати обаче могат да се разглеждат и като потенциално свидетелство за положителното въздействие на доброволческия опит за сформирането на значими умения в началото на кариерата.

За проверка на последната четвърта хипотеза е приложен корелационен анализ. Той разкрива значими слаби положителни корелации между следните субскали и компоненти на двата признака на изследването: 1) *ориентация към конкретен опит – равнище на емптия и управление на взаимоотношенията*; 2) *ориентация към абстрактна концептуализация – равнище на самоконтрол*; 3) *ориентация към активно експериментирание в ученето – равнище на самооценка*. Резултатите са логични с оглед на това, че чувстването като емоционален отклик е в основата на фазата на учене „конкретен опит“, както и на интерперсоналните умения. От друга страна, предпочитанието към абстрактна концептуализация неминуемо предполага рационална обработка преди предприемане на действие. И не на последно място, самоуважението и отвореността за учене от грешките, типични за хората с високо равнище на самооценка, имат отношение към склонността за активно експериментирание.

Изводи и препоръки

Получените резултати потвърждават първоначалните допускания по отношение на преобладаващия стил на учене (конвергентния) и на очакваното равнище на емоционална интелигентност (високо) при членовете на мла-

дежка организация с нестопанска цел. В синхрон с дефинираните хипотези е установено наличието на независими фактори с важно въздействие върху спецификите в двата феномена, както и на статистически значими взаимозависимости между отделните им компоненти. С оглед на това, че платформи като AIESEC България привличат младите хора не с придобиването на някаква диплома, а посредством възможността за учене чрез преживяване, е препоръчително особеностите на отделните стилове на учене да се вземат предвид от страна на ръководството при разпределянето на членовете по функционална насоченост, при дизайна на обучителната система и при делегирането на задачи и отговорности. От друга страна, измерването на ключови аспекти на емоционалната интелигентност при подбора на нови членове може да подсигури наличието на поне средно ниво, което според нуждите да бъде развивано с помощта на обучения и практически дейности. Отсъствието на съществени разлики между равнищата на емоционална интелигентност при членове на изпълнителски и ръководни позиции може да е индикатор за необходимост от допълнителни усилия в посока развитието на лидерския състав. А публичното признание на активните членове, преследващи високи стандарти, както и улесняването на техния достъп до алумните, могат да се окажат ефективни средства за развиване на тяхната способност за самотивизиране.

В заключение може да се подчертае, че проекциите на стиловете на учене и емоционалната интелигентност играят важна роля в множество сфери, сред които образователната система, организационната практика и доброволческия труд. От тази гледна точка изложените по-горе открития предоставят добри възможности за усъвършенстване процесите на подбор, обучение и управление на човешките ресурси в AIESEC България и други организации с нестопанска цел, както и за допълнителни изследвания на феномените в неизчерпателно проучения, но добиващ популярност доброволчески контекст.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Джонев С., &Димитров, Пл. (2014). Организационно консултиране. Мениджмънт. Управление на човешките ресурси. Том 1. София: Ей Джи Би Консултинг.
- Иванов, И. (2004). Стиливе на познание и учене. Теории. Диагностика. Етнически и полови вариации в България. Шумен: УИ „Еп. К. Преславски”.
- Костадинова, И. (2013). Дефиниране на категориите „емоционална и социална интелигентност” за целите на практикоприложни изследвания. В: Научни трудове на Русенския университет – 2013, 52 (5.1) (с. 84–89). Русе: РУ „Ангел Кънчев”.
- Петрова, Д. (2016). Стиливе на учене и емоционална интелигентност в организация с доброволчески характер. Непубликувана дипломна работа. София: ФФ, СУ „Св. Кл. Охридски”.

- Пожарлиев, Ал. (2013). Приложение на методи за оценка на индивидуалните стилове и умения за учене при обучение и развитие на мениджъри и лидери. Непубликуван дисертационен труд. София: Нов български университет.
- Янкулова, Й. (2012). Педагогическа психология. София: Парадигма.
- Bar-On, R. (2000). Emotional and Social Intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory. In: R. Bar-On & J.D.A. Parker, (Eds.), *The Handbook of Emotional Intelligence* (p.17, pp. 363–388). San Francisco: Jossey-Bass.
- Curry, L. (1987). Integrating concepts of cognitive or learning style: A review with attention to psychometric standards. Ottawa, ON: Canadian College of Health Service Executives.
- Elizabeth, G.N., Chirayath, S. (2013). Influence of Emotional Intelligence on Learning Styles-An Exploratory Study on Management Students. *Journal of Business Management & Social Sciences Research (JBM&SSR)*, 2 (3), 14–23.
- Griggs, S. A. (1991). *Learning styles counseling*. Ann Arbor, MI: ERIC Counseling and Personnel Services Clearinghouse, The University of Michigan.
- Kolb, D. (1984). *Experiential learning*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Kolb, A., Kolb, D. A.(2005). *The Kolb Learning Style Inventory—Version 3.1 2005 Technical Specifications: Experience Based Learning Systems*. Experience Based Learning Systems, Inc.
- Mahasneh, A. (2013). Learning styles as a predictor of emotional intelligence among a sample of Jordanian university students. *European Journal of Business and Social Sciences*, 2 (2), 46–55.
- Salovey, P., Mayer, J. D. (1990). Emotional Intelligence. *Imagination, Cognition, and Personality*, 9, 185–211.
- Reid, J. M. (1987). The learning style preferences of ESL students. *TESOL Quarterly*, 21 (1), 87–110.
- Reid, J.M. (1995). *Learning Styles in the ESL/EFL Classroom*. Boston, MA: Heinle & Heinle Publishers.
- Schunk, Dale H. (2012). *Learning Theories – An Educational Perspective*. Boston, MA: Pearson Education, Inc.
- Smith, D., & Kolb, D. (1996). *User guide for the learning style inventory: A manual for teachers and trainers*. Boston: McBer and Company.

НАЧАЛНА АДАПТАЦИЯ НА ВЪПРОСНИК ЗА УЧЕБНИЯ КЛИМАТ (LCQ)

ИЛИЯНА РУМЕНОВА КИРАДЖИЕВА

Анотация. В настоящия доклад са представени и анализирани резултатите от проведено емпирично изследване, което има за цел да направи начална адаптация за българския социокултурен контекст на въпросник за учебния климат (Learning Climate Questionnaire – LCQ), разработен от Стандидж, Дуда и Думанис (Standage, Duda & Ntoumanis, 2005). Въпросникът се състои от 24 твърдения, разпределени в три субскали, които измерват до каква степен учениците възприемат, че получават подкрепа на потребностите от автономност, компетентност и свързаност от учителите в контекста на обучението по физическо възпитание в училище. При проведеното изследване твърденията са модифицирани и изследват доколко учениците възприемат потребностите от автономност, компетентност и свързаност като удовлетворени от преподаващите учители в образователния процес.

Ключови думи: Въпросник за учебния климат, теория за самодетерминацията.

INITIAL ADAPTATION OF THE LEARNING CLIMATE QUESTIONNAIRE

Iliyana Rumenova Kiradzhieva

Abstract. This report presents and analyzes the results of an empirical research aiming an initial adaptation to the Bulgarian socio-cultural context of the Learning Climate Questionnaire (LCQ), developed by Standage, Duda & Ntoumanis (2005). The questionnaire consists of 24 items distributed among three subscales which assess the degree to which students perceive the teachers as being supportive to their needs of autonomy, competence and relatedness in the context of school physical education. The statements in the current study are modified in a way to examine the extent to which students perceive their needs of autonomy, competence and relatedness as being met by their teachers in the educational process.

Key words: Learning Climate Questionnaire, Self-determination theory.

Въведение

Темата за факторите, които оказват влияние на вътрешната мотивация за учене и ролята на учителите, е изключително актуална предвид съвременните разбирания за целите на образователния процес, които не се изчерпват само с когнитивно-интелектуалното развитие на учениците и стремеж към високи постижения, а са насочени и към цялостното развитие на техния личностен потенциал и умения за саморегулирано учене. В тази връзка е значимо изследването на възприятието на учениците относно възможностите на образователната среда и учителите да отговорят на техните потребности от автономност, компетентност и свързаност, които са свързани с вътрешната мотивация за учене.

Теоретична рамка

Според теорията за самодетерминацията на Диси и Райън (Deci & Ryan, 1985) съществуват три вида мотивация: вътрешна, външна (с подвидове: външна, интроецирана и идентифицирана регулация) и амотивация, които се разполагат на континуума на самодетерминацията (Deci & Ryan, 1985, 1991; Ryan & Deci, 2000a, 2002). Вътрешната мотивация е свързана със саморегулация и ангажиране с дейности, продиктувано от интерес към естеството на самите дейности и чувство на удоволствие и удовлетворение от участието в тях, независимо от външни фактори като награди или принуда. Външната мотивация се характеризира с това, че ангажирането с определени дейности е мотивирано от външни фактори като награди, принуди, наказание и др. и по-ниски нива на саморегулация, вариращи при различните видове външна мотивация. Амотивацията се характеризира с липсата на мотивация и намерение за ангажиране, с убеждението, че дадена дейност не е важна или че собственото поведение не би могло да доведе до желаните резултати. Теоретичният модел определя вътрешната мотивация като най-самодетерминирания тип мотивация, който се характеризира и с постоянство, полагане на усилия, преживяване на позитивни чувства и удовлетворение при реализиране на дейностите. Основен постулат на теорията е, че вътрешната мотивация е свързана и със степента, в която факторите от средата могат да отговорят на три психологически потребности: от автономност (отнася се до това да бъдеш зачетен като субект, до способността да правиш избори и да направляваш своите действия), от компетентност (потребност да взаимодействаш успешно със своята среда, да проявяваш умения и да реализираш постижения), от свързаност (потребност да се чувстваш приет и свързан със значимите други). Удовлетворяването на тези психологически потребности повлиява положително вътрешната мотивация, личностното развитие и чувството за субективно благополучие.

Теорията за саморегулацията предизвиква широк изследователски интерес и получава емпирична подкрепа от множество изследвания, проведени в различен контекст. Дисци, Райън, Гание, Леон, Узунов, Корнажева (Deci, Ryan, Gagné, Leone, Usunov, Kornazheva, 2001) изследват връзката между удовлетворяването на потребностите от автономност, компетентност и свързаност и благополучието в контекста на работни организации, като включват и българска извадка. В сферата на образованието са проведени изследвания на ученици (Ryan & Connell, 1989), на студенти в курс по органична химия (Black & Deci, 2000), на студенти по медицина (Williams & Deci, 1996), на ученици в контекста на спорт и физическа култура (Chatzisarantis, Hagger, Biddle, Smith, & Wang, 2003) и др. Резултатите от научни изследвания в образователния контекст подкрепят връзката между степен на удовлетвореност на потребността от автономност на учениците и вътрешната мотивация (Reeve, 2009, Reeve et al., 1999). Осигуряването на възможност да се изрази и развие желанието на учениците задвижва техните вътрешни ресурси, интерес и мотивация, спомага за по-високи образователни постижения и по-положително функциониране в класната стая.

Теоретико-практическата значимост на изследванията в областта подчертава необходимостта от надеждни инструменти за изследване на възприетата подкрепа за автономност, компетентност и свързаност. Уилямс и Дисци (Williams & Deci, 1996) разработват Въпросник за учебния климат (Learning Climate Questionnaire), който измерва възприетата подкрепа за автономност и е включен в инструментариума на различни изследвания. Съществуват повече емпирични данни от изследвания на подкрепата на автономността и връзката с вътрешната мотивация, спрямо интереса към другите две психологически потребности от компетентност и свързаност. В настоящето изследване е избрана за адаптация методиката Въпросник за учебния климат (Learning Climate Questionnaire – LCQ), разработена от Стандидж, Дуда и Думанис (Standage, Duda & Ntoumanis, 2005), именно поради обособяването на три отделни субскали: *Подкрепа на автономността*, *Подкрепа на компетентността* и *Подкрепа на свързаността*, с които могат да бъдат изследвани дадените конструкции.

Метод

Инструментариум

Стандидж и кол. (Standage et al., 2005) разработват Въпросника за учебния климат (LCQ) за целите на изследване, в което проучват мотивационен модел, базиран на теорията за самодетерминацията, в контекста на обучението по физическо възпитание в училище. Въпросникът за учебния климат (LCQ) се състои от 24 твърдения, които се оценяват по 7-степенна Ликъртова скала (от

„1“ = „Категорично несъгласен“ до „7“ = „Категорично съгласен“). Въпросникът съдържа 23 позитивно формулирани айтема и 1 реверсивен айтем.

За да изследват степента на удовлетвореност на потребностите от автономност, компетентност и свързаност на учениците, авторите използват три скали: *Подкрепа на автономността* (Autonomy support), *Подкрепа на компетентността* (Competence support), *Подкрепа на свързаността* (Relatedness support). За скала *Подкрепа на автономността* авторите използват модифицирана версия на Въпросника за учебния климат (LCQ) на Уилямс и Деси (Williams & Deci, 1996), която включва 15 айтема. Скала *Подкрепа на компетентността* съдържа 4 айтема, скала *Подкрепа на свързаността* съдържа 5 айтема, разработени от авторите за целите на изследването. Резултатите от трите скали могат да се използват като индикатори за латентния фактор подкрепа на потребностите (Standage et al., 2005). Трите скали се характеризират с добра вътрешна консистентност: *Подкрепа на автономността* ($\alpha = 0.92$), *Подкрепа на компетентността* ($\alpha = 0.84$), *Подкрепа на свързаността* ($\alpha = 0.88$). Валидността на скалите не е изследвана.

Разработената методика позволява модифициране на твърденията, така че те да бъдат релевантни към контекста на конкретно изследване и към тези, които са отговорни за осигуряването на подкрепа на потребностите от автономност, компетентност и свързаност на изследваните лица (учители, ментори, треньори и др.)

Цел и задачи на изследването

Цел на настоящето изследване е да направи начална адаптация за българския социокултурен контекст на Въпросник за учебния климат (LCQ) на Стандидж и кол. (Standage et al., 2005). В съответствие с тази цел са формулирани следните задачи: 1) да се анализира факторната структура на българската версия на въпросника; 2) да се установи вътрешната консистентност и надеждност на въпросника и на субскалите.

Процедури

Въпросникът за учебния климат (LCQ) (Standage et al., 2005) е преведен от английски език от двама психолози и един преподавател по английски език с цел коректен превод и прецизна адаптация на твърденията на български език. В настоящето изследване твърденията са модифицирани, така че да изследват до каква степен учениците възприемат своите потребности от автономност, компетентност и свързаност като удовлетворени от преподаващите им учители в образователния процес.

Респонденти

Изследването е проведено на 153 лица, ученици от гимназиален етап в Средно училище с изучаване на западни и източни езици в град София, от

които 46 момчета и 107 момичета в юношеска възраст (15–18 г.). Емпиричните данните са събрани през месец юни 2018 г. посредством анонимен самооценъчен въпросник, който включва следните инструменти: Въпросник за учебния климат (LCQ) на Стандидж и кол. (Standage et al., 2005), Въпросник за вътрешна/външна мотивационна ориентация (Work Preference Inventory) на Амабайл, Хил, Хенеси, Тайг (Amabile, Hill, Hennessey & Tighe, 1994), Въпросник за мотивационни стратегии за учене (Motivated Strategies for Learning Questionnaire), китайска версия на Рао и Сакс (Rao & Sachs, 1999), Въпросник за нагласи към училището (School attitude) на Ченг и Чан (Cheng & Chan, 2003) и социодемографски фактори за пол, възраст и учебен клас. Резултатите от другите въпросници, включени в изследването, не са обект на представяне в настоящия доклад. Събраните данни са анализирани с помощта на пакета за математико-статистическа обработка SPSS 19.

Анализ на резултатите

Проведени са анализи за проверка на факторната структура на Въпросника за учебния климат (LCQ) в българската социокултурна среда и съпоставяне на получените резултати с оригиналната факторна структура на въпросника. Изчислен е коефициентът алфа на Кронбах и е анализирана вътрешната консистентност на всяка от скалите. Представени са данните от описателната статистика на скалите. На базата на получените резултати са направени изводи за приложимостта на субскалите в български условия.

Проведен е факторен анализ по метода на главните компоненти без предварително зададен брой фактори, като е използвана варимакс ротация на интеркорелациите с критерии за интерпретация на факторните тегла, по-големи от 0,30. Мярката КМО (Кайзер, Майер и Олкин) потвърждава адекватността на извадката (КМО = 0,93). Тестът на Бартлет за сферичност дава основата да се заключи, че корелационната матрица значимо се различава от матрица за идентичност, т.е. корелациите между променливите са значимо различни от 0 ($\chi^2 = 2002.73$; $p < 0,001$). Изводът е, че може да се пристъпи към факторен анализ на данните. На базата на критерий за интерпретация на собствените стойности (>1) са извлечени пет фактора, три от които не са ясно обособени. Поради тази причина е проведен факторен анализ с предварително зададени брой фактори – 3, в съгласие с оригиналната структура на въпросника. Трите фактора обясняват 54,4% от вариацията, което показва приемлива структурна валидност.

Твърденията се разпределят към фактора, по който имат най-високо факторно тегло или най-добра смислова принадлежност. В таблица 1 са представени резултатите от факторния анализ със стойностите на факторните тегла на всеки айтем ($>0,30$), процентът на обяснена вариация за всеки фактор и надеждността на факторите.

Първият фактор обяснява по-голям процент вариация (26,4%) от остана-

лите два фактора – съответно 18,3% и 9,7%. Получените резултати и твърденията, които се включват в трите фактора при българското изследване се различават от състава на факторите на оригиналната методика, което може да се отдаде на кроскултурни различия и на малкия размер на българската извадка.

Табл. 1. Ротирана факторна матрица на айтемите за
Въпросник за учебния климат (LCQ)

Твърдения	Фактори		
	1	2	3
10. Учителите се справят с нашите емоции много добре.	0,821		
8. Чувствам много доверие в нашите учители.	0,719		0,349
14. Чувствам, че мога да споделям чувствата си с учителите.	0,680		
24. Чувствам, че учителите ни са приятелски настроени към нас.	0,676	0,346	
15. Учителите се вслушват в начина, по който ние бихме искали да правим нещата.	0,645	0,381	
6. Учителите действително ни помагат да разберем целите на уроците и какво трябва да правим.	0,618	0,417	
9. Учителите отговарят напълно и внимателно на нашите въпроси	0,602		
3. Мога да бъда открит/а с учителите по време на часовете.	0,575		0,331
7. Учителите ни насърчават да задаваме въпроси.	0,563	0,339	-0,303
5. Чувствам, че учителите ни приемат.	0,549		0,423
11. Чувствам, че учителите са загрижени за нас като хора.	0,530	0,367	0,415
13. Учителите се опитват да разберат как ние виждаме нещата, преди да предложат нови начини, чрез които да действаме.	0,512	0,438	
22. Учителите ни уважават.	0,503	0,370	0,424
23. Учителите се интересуват от нас.			
19. Учителите ни карат да усещаме, че сме способни да се справим с ученето по съответния предмет.		0,807	
18. Чувствам, че учителите се радват, когато се справяме.		0,726	
16. Учителите ни помагат да се усъвършенстваме.	0,501	0,658	

17. Учителите ни карат да чувстваме, че сме добри по предмета.	0,470	0,646	
21. Учителите ни насърчават да работим заедно.	0,312	0,626	
1. Чувствам, че учителите ни дават право на избор и възможности.		0,504	0,496
4. Учителите вярват в нашите способности да се справим добре.	0,488	0,491	
20. Учителите ни подкрепят.		0,407	
12. Не се чувствам много добре относно начина, по който учителите ни говорят.			0,708
2. Чувствам се разбран от учителите.	0,504		0,604
Процент на обяснена вариация	26,4%	18,3%	9,7%
Алфа на Кронбах (α)	0,903	0,874	0,801

Първият фактор от оригиналната методика се нарича *Подкрепа на автономността* и включва твърденията от 1 до 15. На базата на високи факторни тегла и на интерпретация на смисловите връзки в състава на първи фактор при българското изследване влизат следните 11 твърдения: 10, 8, 14, 24, 15, 6, 9, 3, 7, 11, 13.

Твърдения 11 и 13 имат най-високи факторни тегла в първи фактор и попадат в неговия състав, въпреки че имат тегла и при други фактори. Допълнителна причина да останат в първи фактор е, че това е в съгласие и с оригиналната методика и смисловото съдържание на айтемите. Твърдение 22 „Учителите ни уважават“ има най-високо факторно тегло по първи фактор и приемливи тегла по втори и трети фактор. На основание на по-сериозната смислова връзка с трети фактор и принадлежността му към него и в оригиналната методика, твърдението попада в трети фактор на настоящето изследване.

Твърдение 24 „Чувствам, че учителите ни са приятелски настроени към нас“ в оригиналната методика принадлежи към трети фактор, но в настоящето изследване попада в първи фактор поради това, че има най-високо тегло.

Твърденията, отнасящи се към първи фактор, са съдържателно свързани по това, че изразяват субективното възприятие на учениците за подкрепа на чувството за автономност, усещането, че техните чувства и идеи са зачетени, че имат възможност да правят избори. Коефициентът на надеждност на скалата е много висок ($\alpha=0,903$), а корелацията на всеки айтем с цялата скала варира от $R=0,482$ до $R=0,759$.

Вторият фактор от оригиналната методика се нарича *Подкрепа на компетентността* и включва 4 твърдения: от 16 до 19. В състава на втори фактор при настоящето изследване влизат следните 6 твърдения: 19, 18, 16, 17, 21, 4. Твърдение 4 „Учителите вярват в нашите способности да се справим добре“

има най-високо факторно тегло във втори фактор за разлика от оригиналната методика, в която попада в първи фактор *Подкрепа на автономността*.

Твърдение 21 „Учителите ни насърчават да работим заедно“ принадлежи към трети фактор *Подкрепа на свързаността* в оригиналната методика, но в настоящето изследване има най-високо факторно тегло във втори фактор и попада в неговия състав. Твърденията, отнасящи се към втори фактор, са съдържателно свързани по това, че изразяват субективното възприятие на учениците за подкрепа на чувството за компетентност и възможността да развиват и изиявяват своите умения. Тази скала също има много висока вътрешна консистентност ($\alpha=0,874$), като корелацията на всеки айтем с цялата скала варира от $R=0,554$ до $R=0,779$.

Трети фактор от оригиналната методика се нарича *Подкрепа на свързаността* и включва твърденията от 20 до 24. На базата на високи факторни тегла и на интерпретация на смисловите връзки в състава на трети фактор при българското изследване влизат следните 5 твърдения: 12, 2, 1, 22, 5. Твърдение 12 „Не се чувствам много добре относно начина, по който учителите ни говорят“ и твърдение 2 „Чувствам се разбран от учителите“ имат най-високо факторно тегло в трети фактор, за разлика от оригиналната методика, в която попадат в първи фактор. Твърдение 1 „Чувствам, че учителите ни дават право на избор и възможности“ е включено в трети фактор на основание на смисловата връзка с него, въпреки че има относително високо факторно тегло и във втори фактор.

Твърдение 22 „Учителите ни уважават“ попада в трети фактор на настоящето изследване на основание на по-сериозната смислова връзка с трети фактор и принадлежността му към него и в оригиналната методика, както беше посочено по-горе. Твърдение 5 „Чувствам, че учителите ни приемат“ има по-високо факторно тегло в първи фактор, но попада в трети фактор на основание на по-добрата смислова принадлежност и на това, че повишава вътрешната консистентност на скала *Подкрепа на свързаността* от $\alpha=0,753$ на $\alpha=0,801$. Вътрешната консистентност на скалата е висока ($\alpha=0,801$), а корелацията на всеки айтем с цялата скала варира от $R=0,404$ до $R=0,700$. Трети фактор се променя структурно в сравнение с оригиналната методика и в неговия състав влизат айтеми, които принадлежат на първи фактор. Въз основа на съдържанието на твърденията, които смисловно се отнасят към чувство на приемане и уважение, трети фактор в българската версия на въпросника запазва наименованието *Подкрепа на свързаността*.

От българската версия на Въпросника за учебния климат са изключени 2 айтема, които в оригиналния въпросник принадлежат към трети фактор. Твърдение 23 „Учителите се интересуват от нас“ има твърде ниски факторни тегла във всеки от трите фактора и е изключен от факторната структура на въпросника. Твърдение 20 „Учителите ни подкрепят“ е отстранено в резултат на анализа

на надеждността. Отстраняването на айтема повишава вътрешната консистентност на скала *Подкрепа на компетентността* от $\alpha=0,806$ на $\alpha=0,874$.

Въз основа на данните от описателната статистика на скалите е установена най-висока средна стойност в извадката за *Подкрепа на компетентността* ($\bar{x}=4,19$, $SD=1,122$), следвана от *Подкрепа на свързаността* ($\bar{x}=4,01$, $SD=1,051$) и най-ниска за субскала *Подкрепа на автономността* ($\bar{x}=3,62$, $SD=1,001$). Средните стойности показват неутрална оценка по отношение на изследваните конструкти, а за *Подкрепа на автономността* – неутрална, кляняща към негативния полюс.

Изводи и препоръки

След направения факторен анализ финалната версия на въпросника се състои от 22 твърдения. Обособена е трифакторна структура, съдържаща фактори: *Подкрепа на автономността*, *Подкрепа на компетентността*, *Подкрепа на свързаността*. Въз основа на изчисления коефициент на Кронбах се регистрира висока надеждност на инструмента, като коефициентите на отделните субскали варират от $\alpha=0,801$ до $\alpha=0,903$.

Резултатите от проведеното изследване за начална адаптация потвърждават възможността за прилагането на Въпросника за учебния климат в български условия. Препоръките за бъдеща работа са свързани с потвърждаване на неговите психометрични характеристики със събирането на данни от повече изследвани лица, валидизиране на въпросника.

Заклучение

В заключение може да се посочи, че в настоящето изследване са установени психометрични характеристики на Въпросника за учебния климат (LCQ), които позволяват методиката да бъде използвана в българския образователен контекст. Представените резултати могат да послужат на бъдещи изследвания, които да задълбочат проучването на възприятието на учениците относно степента на удовлетворяване на техните потребности от автономност, компетентност и свързаност в образователния контекст.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Десев, Л. (1996). Педагогическа психология. С., Аскони-издат.
Янкулова, Й. (2016). Педагогическа психология. Второ преработено издание. С., Парадигма.

- Amabile, T. M., Hill, K. G., Hennessey, B. A., & Tighe, E. M. (1994). The work preference inventory: assessing intrinsic and extrinsic motivational orientations. *Journal of personality and social psychology*, vol. 66, № 5, 950–967.
- Black, A. E., & Deci, E. L. (2000). The effects of instructors' autonomy support and students' autonomous motivation on learning organic chemistry: A self-determination theory perspective. *Science Education*, 84, 740–756.
- Cheng, S. T., & Chan, A. C. M. (2003). The development of a brief measure of school attitude. *Educational and Psychological Measurement*, Vol. 63 No. 6, 1060–1070.
- Deci, E. L., Vallerand, R. J., Pelletier, L.G., Ryan, R.M. (1991). Motivation and education: the self-determination perspective. *Educational psychologist*, 26(3&4), 325–346.
- Deci, E. L., Ryan, R. M., Gagne', M., Leone, D. R., Usunov, J., & Kornazheva, B. P. (2001). Need satisfaction, motivation, and well-being in the work organizations of a former Eastern Bloc country: A cross-cultural study of self-determination. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 930–942.
- Hagger, M. S., Chatzisarantis, N. L. D., Culverhouse, T., & Biddle, S. J. H. (2003). The processes by which perceived autonomy support in physical education promotes leisure-time physical activity intentions and behavior: A transcontextual model. *Journal of Educational Psychology*, 95, 784–795.
- Niemiecand, Ch. & Ryan, R. (2009). Autonomy, competence, and relatedness in the classroom. Applying self-determination theory to educational practice. *Theory and Research in Education*, vol. 7(2), 133–144.
- Núñez, J., León, J., Grijalvo, F., & Albo, J. M. (2012). Measuring Autonomy Support in University Students: the Spanish Version of the Learning Climate Questionnaire. *The Spanish Journal of Psychology*, Vol. 15, No. 3, 1466–1472.
- Rao, N., & Sachs, J. (1999). Confirmatory factor analysis of the Chinese version of the Motivated Strategies for Learning Questionnaire. *Educational and Psychological Measurement*, Vol. 59 No. 6, 1016–1029.
- Reeve, J., Bolt, E., & Cai, Y. (1999). Autonomy-supportive teachers: How they teach and motivate students. *Journal of Educational Psychology*, 91, 537–548.
- Reeve, J. (2009). Why teachers adopt a controlling motivating style toward students and how they can become more autonomy supportive. *Educational Psychologist*, 44(3), 159–175.
- Ryan, R. M., & Connell, J. P. (1989). Perceived locus of causality and internalization: Examining reasons for acting in two domains. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 749–761.
- Skinner, E., A., Belmont, M., J. (1993). Motivation in the classroom: reciprocal effects of teacher behavior and student engagement across the school year. *Journal of Educational Psychology*, Vol. 85, No. 4, 571–581.
- Standage, M., Duda, J. L., Ntoumanis, N. (2005). A test of self-determination theory in school physical education. *British Journal of Educational Psychology*, 75, 411–433.
- Williams, G. C., & Deci, E. L. (1996). Internalization of biopsychosocial values by medical students: A test of self-determination theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, 767–779.

III

Научна област
„Социални, стопански и правни науки“

Научно направление
„Политически науки“

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 3, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 3, 2018

КОНЦЕПЦИИ ЗА МОДЕРНОСТ И МОДЕРНИЗАЦИЯ. ПРИМЕРИ ОТ ПУБЛИЧНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ 19. ВЕК

ПЕТЯ СВЕТЛИНОВА КРЪСТЕВА

Анотация. Модернизацията е един от най-характерните белези на съвременния свят и като такъв тя постоянно е обект на множество анализи и изследвания. Настоящият доклад има за цел да разгледа модернизацията в по-широк смисъл, а именно – в светлината на събитията през 19. век, когато се формират модерните национални държави на Балканите. Разработката се фокусира върху теоретичната обосновка на термина и неговото използване за явления в миналото, както и върху взаимовръзки между различни исторически събития и тяхното значение за облика на модернизацията.

Ключови думи: модернизация, модерност, публична администрация, Балкани, 19. век.

CONCEPTS OF MODERNITY AND MODERNIZATION. EXAMPLES OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE BALKANS IN THE 19TH CENTURY

Petya Svetlinova Krasteva

Abstract. Modernization is one of the most distinctive features of modern times and as such is constantly a subject to research and analysis. The aim of this report is to consider the modernization in a broader sense, in the light of the events in the 19th century when the modern nation states of the Balkans are formed. The paper focuses both on the theoretical grounds of the term and its use for phenomena in the past as well as on the interrelationships between different historical events and their significance for the aspect of modernization.

Key words: modernization, modernity, public administration, Balkans, 19th century.

Въведение

Терминът „модернизация“ е толкова масово срещан във всекидневния съвременен живот – от постоянното присъствие в медиите до огромния брой научни статии, посветени на това явление – като че ли по правило той принадлежи на съвременността, където стремежът към модерност е съвсем закономерен – синоним е на стремеж към развитие, оптимизация, напредък, позитивна промяна във всички сфери.

Публичната администрация не прави изключение – дебатите за нейната модернизация са безкрайни, имайки предвид решаващата ѝ роля в работата на държавния апарат. Нещо повече – изпълнявайки ролята на посредник между държавата и гражданите, публичната администрация, от една страна, е натоварена с отговорности и очаквания от обществото, а от друга – трябва да подпомага държавните структури, което допълнително поставя тежест върху значението на нейната модернизация.

В този смисъл основната **цел** на настоящата статия е двойка – от една страна е да очертае белезите на модернизацията на публичната администрация в България и Сърбия, която се случва през 19. век, във времето на губещата позиции си Османска империя, а от друга страна – да изясни възможно ли да бъде използван съвременният термин „модернизация“ за процеси, случили се в миналото.

За осъществяването на целта са заложили следните **задачи**:

1. Извеждане на основните теоретични постановки на разглежданата проблематика.
2. Проследяване на основните характеристики на процеса на модернизация на публичната администрация в някои балкански държави.
3. Модернизацията във фокуса на Османската империя.

Използваните методи в разработката са анализ и синтез на документи, както и сравнителен анализ, а за разгръщане на изложението са използвани източници предимно на английски език, включително исторически. Предвид характера на темата и огромния обем от налична информация, тя е представена с максимална конкретност.

1. Теоретични постановки

Преди да бъдат очертани основните характеристики на процеса на модернизация на публичната администрация в Османската империя, респективно в България и Сърбия, които са част от нея, е необходимо да бъде изяснен понятиятния апарат, с който борава настоящата статия.

Както вече беше споменато, модернизацията е термин, така дълбоко вклинен в съвременния глобализиран свят, носещ смислова натовареност за положителна промяна, че би могло да е трудно за осмисляне, дори противо-

речиво на неговото значение, той да се отнася за миналото, за нещо различно от развитие на науката, живота и технологиите в настоящето, тук и сега. Към този подход на разсъждение насочва и етимологичният произход на понятието „модерен“ чиито корени могат да бъдат открити векове назад във времето.

Справка в онлайн Етимологичен речник показва, че терминът означава „сега съществуващ“ или „по отношение на настоящи или скорошни времена“. Той произлиза от френски *moderne* и директно от къснолатинския термин *modernus*, който води началото си от латинската дума *modo*, със значение „сега, наскоро“ и се използва като контраст на „древен“ и „средновековен“. От така изнесената информация може да се допусне, че от самото си възникване терминът се използва, за да обозначи събития, случващи се сега, в настоящия момент, както и съдържа в себе си импликации за стремеж към новото и оставяне на старото и традиционното в миналото. От своя страна, модерността е определена като дума, произлизаща от общия термин „модерен“, който първо се появява през Ренесанса и се отнася към настоящето, сега и новото противопоставено със миналото, тогава и старомодното; модерността представлява състоянието да бъдеш модерен (Short 2012: 53).

Не е случаен фактът, че модерност и модерен са термини, които започват да се използват след Средновековието. Ако трябва да се обобщи съвсем накратко – Средновековието е периодът, през който „идентичността на личността е определяна от Бог“ (Dreyfus, Kelly 2011:13). Бог определя начина на мислене на хората, вярата в него е на върха на всичко и никой няма собствена идентичност, нито собствено разбиране за нещата. Постепенно обществото започва да се отграничава от средновековното възприятие за нещата и ролята на Бог, като това води, от една страна, до намаляване ролята на Църквата, а от друга – до голяма промяна в интелекта на отделния индивид, благодарение на която нови, „модерни“ идеи са разпространени във всички сфери на живота и те са известни като период на Ренесанс (от фр. Възраждане) – културно движение, продължило приблизително между 14. и 17. век, което се счита за преход от Средновековието към Новото време. Ренесансът отваря път за периода на Просвещението, векът на разума или модерността, новото време. Период, през който традиционният и старомоден начин на мислене е сменен с разумен, рационален подход, водещ към прогрес, а това само по себе си се отъждествява с модерност – модерност е всичко, което се свързва с Просвещението – от либералните конституции до новите технологии. Според The Oxford Encyclopedia of Modern World (2008: 245–247) ключовите думи за дефиниране на модерността са: „разум, светски, наука и личност“, триумф на разума над суеверието, централна роля и хуманистичен поглед към отделната личност.

Не е случаен фактът, че изразът *Sapere aude* или „Осмели се да мислиш, имай куража да използваш собственото си разбиране“ – цитат от Кант, се превръща в своеобразно мото на Просвещението и е показателен за промяната, която постепенно настъпва в обществото, философията, науката и политиката

– бурен подем на мисълта, който води до събития като Френската революция, които променят из основи досегашния политическия и социален ред. Проблемът за нейното влияние върху процесите, случващи се на Балканите, ще бъде разгледан по-подробно в следващата част от разработката.

От направения кратък исторически преглед става ясно, че *модерен* и *модерност* са термини, които носят смислова натовареност за промяна, прогрес, замяна на старото с ново. А какво представлява модернизацията?

Мартинели (Martinelli 2005: 5) твърди, че концепцията за модернизация се утвърждава в обществените науки в политико-идеологическия климат на годините след Втората световна война, отбелязани, от една страна, чрез деколонизация и свързаните с нея надежди за бързо развитие на постколониалните държави и от друга – от конкуренцията между САЩ и Съветския съюз за привличане на такива страни в сферата на влияние. Понятието бързо добива широка популярност в социологията и политическите науки през 50-те и 60-те години на миналия век, главно по отношение на развиващите се държави, а след това преживява значително западане, което продължава до последното десетилетие на 20. век, когато проблемът за модернизацията преживява бурен подем, а в съвременността той е по-актуален от всякога.

Видно от горното описание е, че за модернизация започва да се говори през втората половина на 20. век – дали тогава е възможно в настоящата статия процеси, случващи се близо век по-рано да бъдат характеризирани с този термин?

За да се даде изчерпателен отговор на този въпрос, трябва да се спомене връзката между понятията *модернизация* и *модерност* или по-точно за модерността, която е основа на модернизацията – за целта ще бъдат изведени следните определения за процеса на модернизация:

„Под модернизация разбираме сбора от процесите на мащабна промяна, чрез който дадено общество придобива икономически, политически, социални и културни характеристики, считани за типични за модерността“ (Martinelli 2005: 5).

„Модерността описва дългия период на развиващите се съвременни социални, икономически и политически форми и най-често се отнася за двата века – от Просвещението и Великата френска революция през 18. век до следвоенния период през 20. век. Като модернизация се определят поддържащите процеси на научно и техническо развитие в тези държави, и доказателство за нея са развитието на медицината и здравеопазването, транспорта и комуникациите.“ (Brooker 2017: 183–184)

„Модерността е богат комплекс от социални, политически, икономически, културни и мисловни трансформации, възникващи в западното общество след 16. век и достигащи своя апогей през 19. и 20. век. Тя включва в себе си процес на индустриализация, урбанизация, рационализация, бюрократиза-

ция, демократизация, надмощие на капитализма, разпространението на индивидуализма и мотивация за личностни постижения, утвърждаване на разума и науката, и много други процеси... в този смисъл, модернизацията представлява постигане на модерност, доближаване до онзи исторически локализиран институционален, организационен и поведенчески синдром: „процесът, през който традиционното или предмодерното общество минава, докато се трансформира в общество, характеризиращо се с машинна технология, рационални и светски нагласи и силно диференцирани социални структури“ (O'Connell 1976: 13). В този смисъл, най-класическата работа в социологията е насочена именно към модернизацията: Кант и Спенсър, Маркс и Вебер, Дюркем и Тьонис изучават този решителен за историята на Европа и САЩ процес” (Sztompka 1993: 129).

Видно е, че общото между изведените по-горе определения е, че и тримата автори считат модернизацията за постигане и проявление на модерността, която пък сама по себе си представлява всички процеси, които водят до мащабни социални, културни, политически промени. Иначе казано – модерността се свързва със състояние, което е коренно различно от всички досегашни форми на човешкия опит, а модернизацията представлява процесът на развитие от традиционни общности към модерно общество. Изхождайки от това определение, може да се твърди, че процесът на възникване на модерните национални държави и паралелния процес на модернизиране на публичните им администрации през 19. век може да бъде характеризирани именно със съвременния термин модернизация.

Наличието на огромен брой изследвания по темата за модерността и модернизацията в световната наука е показателно за нейната актуалност. Поради необходимостта от конкретност на настоящата статия, те ще бъдат по-подробно разгледани във връзка с настоящата тема в по-обширно изследване.

2. Балканите по пътя към модернизацията на публичната администрация

Неслучайно в първата част на разработката е поставен акцент върху Просвещението и разбирането за модерност, което идва заедно с него – това е така поради факта, че идеите, които идват, заедно с Просвещението са основата, на която се крепят бъдещите националноосвободителни движения на Балканите. Преди да се говори за модернизация на административната уредба на балканските народи, е необходимо да се стигне до обстоятелствата, които правят възможен този процес. По това време балканските народи са вече под няколковековно владичество – част са от механизма на добре смазаната машина на силно централизираната Османска администрация – отдалечени и изолирани от Западна Европа и останалия свят, и поради тази причина за тях е от изключо-

чителна важност да се борят за своята независимост, както и да възстановят изгубената си държавност. Все пак, въпреки изолираността на балканските народи, влиянието на идеите на Просвещението, обхванали Западна Европа, не закъснява.

Преходът от средновековни форми на обществено съзнание в балканските страни обаче се слива по време с идеологическите течения на 19. век, с утвърждаването на материалистическите теории в науката, с буржоазнодемократичните революции в Европа, с националноосвободителните движения, и което е особено важно, с появата на революционно-демократичните идеи (Конев 2002). Авторът говори и за „своеобразната връзка на Балканското просвещение, от една страна, със съвременните тогава културнопреработвателни процеси в Европа, а, от друга – с националноосвободителните борби на балканските народи“. (пак там)

Макар влиянието на западноевропейските идеи да достига балканските народи по различно време и под различна форма, общ белег е, че то е „двигателят“ на желанието за промяна, за събуждане на националното самосъзнание и формирането на собствена държавност.

Като сложно идеологическо течение в различните балкански страни Просвещението протича силно диференцирано. В Гърция, Румъния и Сърбия например се изиявява по-пълно, отколкото в България и Словения и с повече елементи на класическия му западноевропейски модел. В Гърция специално обхваща всички области от духовното развитие на народа, активизира ролята на религията и черквата, възражда традициите на елинизма, формира интерес към естествените науки, влияе върху Просвещението в другите страни на полуострова (пак там).

Друг автор, който анализира проявленията на Просвещението в Сърбия, твърди, че там то най-вече в австрийската си форма влияе на сърбите, които са все още под Османско владичество, като от една страна, акцентът върху значението на знанието и науката повишава осведомеността за значението на образованието и допринася за неговото развитие (Trgovcevic 2006). Религиозната толерантност и антиклерикализъм поставят православните сърби един до друг с представители на други народи и религии и им помагат да се освободят от силното традиционалистично въздействие на своята църква. Както образованието, така и новото осъзнаване на собствените им права укрепват националното съзнание, което в крайна сметка води до създаването на национална държава и съвременна национална култура.

Неслучайно в предишната част от разработката е поставен акцент на Великата френска революция от 1789 г. и връзката ѝ със събитията на Балканите. Израз на идеите, които Просвещението носи, тя е синоним на модерността и събитие, водещо след себе си огромни политически и социални промени – слага край на абсолютизма, променя ролята на Църквата, а досегашните

идеи за традиция, йерархия и неотменимата и абсолютна власт са заменени с тези на Просвещението – равенство, участие на всеки отделен индивид във властта, неотменими естествени права. „В цяла Франция, от Париж до малките села, 1789 г. е време на тотално и безпрецедентно разпадане на вековни монархии” (McPhee 2002: 56).

Френската революция всъщност е събитието, което „пресича“ понятията за модерност и модернизация на Балканите, които са в периферията на бурните събития, които се случват в Западна Европа и се намират под властта на Османската империя.

Р. Нисбет (Nisbet 1967) твърди, че макар корените на думата модерен могат да бъдат открити много векове назад, както е показано по-нагоре в статията, социолозите обикновено поставят началото на модерността именно в рамките на революциите, които се случват в Европа в края на 18. век.

В известен смисъл може да се каже, че тя е искрата, която запалва вдъхновението за бунт на Балканските народи срещу Османската империя и прекъсване на статуквото – може би това се дължи на факта, че приликите в статуквото са големи – преди революцията във Франция кралят има централна позиция в политическия живот на държавата и на него принадлежи цялата законодателна, съдебна и изпълнителна власт, в Османската империя султанът също притежава абсолютна власт, което обяснява факта защо Балканските народи се вдъхновяват от успеха на революцията във Франция и това се превръща в стимул за собствената им борба за независимост под мотото „свобода, равенство, братство“.

Вдъхновението от прокламираните в Декларацията за правата и свободите националистични идеали дава своя резултат и сърбите са първите, които още през 1804 г. се вдигат на бунт, който остава в историята като Първото сръбско въстание, което след потушаването му е последвано и от Второ сръбско въстание, през 1817 г. получава частична автономия, а след Одринския мирен договор от 1829 г. автономията ѝ е международно призната. Резултатът от тези национални бунтове може да бъде обобщен по следния начин: „разбуждане на сръбската идентичност и поставяне на началото на съвременна Сърбия, както и начало на кошмара за Османците, по отношение собственото им оцеляване на Балканите“ (Jankowski 2013). Аналогична е и ситуацията в Гърция, където отново Френската революция служи за вдъхновение на гръцките националноосвободителни движения – „Френската революция създаде революцията в Гърция и ѝ даде значително вдъхновение по отношение на гръцката политическа идеология” (Finlay 1861:119), а с помощта на Великите сили Гърция става независима държава още през 1828 г.

От своя страна гръцката революция има силно влияние върху Румъния, която, следвайки отново западните идеи, след бунт обединява двете си провинции Молдавия и Влахия и постига тяхната административна автономия.

• Белези на модернизация

Съвсем логично, след постигането на частична автономия или независимост, новосъздадените държави тръгват по пътя на модернизацията на публичната си администрация. Още под влиянието на идеите на Просвещението сърбите наблягат изключително на образованието. Поради факта, че за да работят новите административна и съдебна система, са необходими огромен брой хора с образование, основните реформи се извършват именно в тази насока, като това отново се извършва по западноевропейски модел и с ударение върху обучението на държавните служители – още правителството финансира висшето обучение в чужбина, главно в Париж, на избрани студенти, които са предназначени за най-високите постове в държавната администрация – конституционалистите отделят специални финанси, за да обучават най-добрите студенти от училищата, в мястото, което смятат за най-доброто в Европа, тъй като искат най-високите постове в новите институции да са заемани от най-добре подготвените държавни служители. Павлович посочва, че едно от най-големите постижения на правителството е приемането на Граждански кодекс от 1844 г., основан на австрийския и поради тази причина – индиректно на Наполеоновия кодекс (Pavlowich 2002: 41).

Аналогична е и ситуацията в Гърция, където след извоюваната си през 1828 г. независимост се въвежда административна система, основана на Наполеоновия модел, разпространен в цяла континентална Европа, чиято отличителна черта е меритократичната държавна служба. (Elcock 2000: 49)

Първи следи на румънската модерна администрация могат да бъдат намекнати в административната организация, създадена от Русия чрез регулациите от 1831–1832 г., които представляват индиректно конституционно заемане от Френската конституционна харта от 1814 г. (Selejan-Gutan 2016). Въпреки това, първата истинска административна реформа става факт след обединяването на двете румънски провинции Молдавия и Влахия, като това включва пълно реорганизиране на досегашната система, базирано на масивно „заемане“ на законодателството от Франция и Белгия, което води до силно централизиране на новосъздадената административна структура, а почти всички настоящи институции, съществуващи в момента, са представени в Румънската система през 1864 г., като са запазени имената им от френското законодателство (пак там).

Българите са един от народите, над които Османското влияние е най-силно поради географски, и редица други фактори, и това води до факта, че останалите „балкански народи съумяват да изпреварят значително в своето развитие българите, които попадат в изключително неблагоприятна ситуация и в края на 30-те години на 19. век се оказват единственият християнски етнос на Балканите, останал изцяло под властта на турците“ (Стоянов 1999).

Това води до факта, че модернизацията на държавната администрация се случва по-късно, отколкото при останалите балкански държави, макар все пак да може да се говори за известно развитие по отношение на публичните функции и възможността да решават въпроси от местно значение, които придобиват градовете и селата в България, благодарение на опита за реформи на Османската империя.

След Освобождението България не прави изключение от останалите балкански държави по отношение на използването на чуждия пример по пътя към модернизацията на държавната си администрация и макар в годините след това руският модел на администрация да е изключително застъпен, той се счита за остарял и останка от отминали времена: „Като желан модел за подражание за модернизация на българското общество и неговата политическа организация служи западният свят” (Пеев 2011). Както и в останалите балкански страни се поставя акцент върху мерки като изпращане на български студенти на обучение на Запад и в Русия, използване на чужди специалисти и набавянето на специализирана управленска литература, която да образова и подготви българските държавници. За по-добра подготовка на местните кадри започват да се провеждат и специални езикови и практически курсове за административни умения. На завършилите се издава свидетелство за чиновническа правоспособност (пак там).

На базата на гореописаните характеристики, биха могли да се изведат следните общи черти на процеса на модернизация на администрацията в споменатите балкански държави:

- Случва се в условията на националноосвободителните движения на Балканите, когато важна задача пред досегашните поробени народи е да изградят работеща администрация.
- Случва се при еднакви предпоставки – в основата на бунта и последващата модернизация са революционните идеи, идващи от Западна Европа, но различните географски, социално-икономически и културни условия водят до различни проявления в отделните държави
- В основата на модернизацията в новосъздадените държави стои взаимстването на чужд опит, главно френски и австрийски, благодарение на който се правят реформи на образователно, институционално и законодателно ниво
- Обучението на държавната администрация е силно застъпено, с фокус върху изпращането на студенти в чужбина

На базата на направения анализ може да се заключи, че събитията на Балканите през 19. век следват модерните идеи на Европейското просвещение, намират своята отправна точка във Френската революция – и чрез вдъхновението за промяна и късане на досегашните традиции, тръгват по пътя на

създаване на националните си държави и впоследствие към модернизация на публичната си администрация.

Трябва да се отбележи, че заложените в заглавието примери от Балканите не включват всички балкански народи, и това е така, поради факта, че по време на Османската хегемония на континента борбите за надмощие и политическите апетити на Великите сили към стратегически разположените държави в Югоизточна Европа, нейната геополитическа карта претърпява многократни промени. Държавите са претопени в границите на други, появяват се нови; има примери за държави, които се освобождават от Османско робство, но веднага след това попадат под чуждо влияние (например Босна и Херцеговина) или такива, които се освобождават по-късно от разглеждания период (например Албания и Косово, които на по-късен етап, заедно с Черна гора, стават част от Кралството на сърби, хървати и словенци). Поради тези причини, статията е максимално фокусирана, но изводите и твърденията по темата биха могли да се задълбочат и детайлизират в следващо изследване.

3. Османската империя и неизбежната модернизация

Другият аспект, в който трябва да бъде разгледана темата, е във фокуса на Османската империя, нейното място в процесите на модерност и модернизация, които бавно се разпростират на територията ѝ и отговорът ѝ по отношение на тези явления. Османската административна система е определяна като такава „без аналог в Европа, управляваща народите в своите граници според тяхната религиозна принадлежност“ (Jelavich, Jelavich 1977: 3), нейната държавна администрация е много сложна система с две измерения – военна администрация и градска администрация. Султанът има най-високата позиция в системата. Градската система е базирана на местни административни единици, които са основани на характеристиките на всеки район.

Shaw (1976: 112) твърди, че основните функции на империята са да: организира експлоатирането на богатството, принадлежащо на владетеля, да осигурява разрастването и защитата на това богатство, да пази реда, да популяризира исляма, докато позволява практикуването и на други религии в границите на своите владения” и в този смисъл – „правителството и администрацията са създадени и организирани, за да изпълняват тези функции... а за да направлява владетели, управляващи и войници, както и подчинените да изпълняват своята роля в обществото, Ислямът трябва да бъде поддържан, защитаван и популяризиран.

В предишните части на разработката беше споменато какво е влиянието на Просвещението и Френската революция върху народите в границите на Османската империя и анализирайки нейните характеристики, е лесно да бъде направена съпоставка с абсолютизма във Франция и да бъде разбрана

силата на вдъхновението на балканските народи да се изправят на бунт срещу тези, които ги потискат – революцията запалва искрата на национализма в поробените народи, а неговото главно твърдение е, че „всеки народ има право да избере своя форма на управление и никой народ няма право да поробва друг“ (Bradby 1926: 2).

В началото на 19. век Османската империя се разпростира върху огромна територия, обитавана от почти 30 милиона души от най-различни националности, което само по себе си е предпоставка за разгаряне на националистични идеи сред отделните народи. За това допринася и самото устройство на империята, което векове назад във времето се крепи на система наречена „миллет“, според която немюсюлманските народи в границите ѝ „имат правото да се организират в общности, притежаващи определени делегирани права под собствените им духовни центрове“ (Jaber 1967) или с други думи различните националности и религии имат право да съжителстват в Османската империя, благодарение на системата на миллета. Изследовател на процесите в Османската и новата турска история (Shaw 2000) набляга на факта, че империята се проваля на Балканите и допуска национални въстания на своята територия, защото „не осъзнава последиците от национализма върху системата на миллета“.

Кумулативното въздействие на военните, икономическите и административните предизвикателства в края на 18. век принуждава владетелите на империята да се примирят с императивната реформа (Hanioglu 2008). В края на 18. и началото на 19. век тези реформи включват модернизирание на армията по европейски образец – Османската армия е първата институция, която наема чужди експерти и праща своите офицери на обучение в западноевропейски държави.

През 1839 г. е приет указът „Танзимат“ със значение на „преустройство“, който предлага равни права на всички граждани и защита на тяхната личност и собственост, и тези реформи се правят в опит да се интегрират малцинствата и да се неутрализират претенциите им по отношение на собствената им независимост. Танзиматът има и някои ефекти като внасяне на европейски стил на облекло, европейски агрикултурни иновации, архитектура, законодателство и др., а през целия период (1839–1876), серия от конституционни реформи води до сравнително модерна армия, реформи в банковата система и смяна на еснафите с истински фабрики.

Макар впоследствие тези реформи да не водят до желания успех и дори, според някои автори, да водят до „значително напрежение между старите и новите османски институции“ (Hanioglu 2008), породено от новата политика на модернизация, те показват, че дори и силно централизираната Османска империя не може да се противопостави на идващия от Запад процес на модернизация и тя трябва да „нагажда“ своето държавно управление към новите тенденции на модерния свят.

Гореописаните характеристики на реформите, извършени през 19. век в Османската империя идват да покажат, че модерните ценности и идеали, обхванали Западна Европа по време на Просвещението и намерили своята кулминация във Френската революция, променят из основи досегашните разбирания за абсолютизма.

Голямото влияние, което Френската революция има върху Османската империя, се корени във факта, че процъфтяващото в границите на Османската империя национално съзнание, заедно с нарастващото чувство за етнически национализъм, прави националистическото мислене една от най-значимите западни идеи, внесени в Османската империя, а извоюваната от Гърция и Сърбия автономност, още през 30-те години на 19. век, подтикват Османската империя да предприеме политика по модернизация.

Заклучение

Историческият анализ, извършен в настоящия доклад, недвусмислено доказва, че може да се говори за модернизация на публичната администрация в балканските държави през 19. век. Нещо повече – съществува ясна връзка между понятията модерност и модернизация, като първото представлява процесите, които водят до мащабни промени в обществото, а второто обозначава тяхното постигане.

Бурните процеси, характеризирани като модерност, през които минава Западна Европа след Френската революция оставят своя отпечатък не само върху аристокрацията и Стария режим във Франция, а са предизвикателство за целия досегашен ред, върху който са изградени монархиите, и отключват след себе си национализъм, който изправя балканските народи на бунт срещу статуквото.

Връзката между идеите на Просвещението, Френската революция и възтанията на сърбите и гърците в началото на 19. век е недвусмислена и ги води към частична автономия и независимост, вследствие на което още през 30-те години те започват да изграждат своите модерни национални държави или с други думи – безопасно е да се твърди, че следвайки модерността, те постигат модернизация.

Макар балканските народи да се освобождават от Османското владичество по различно време и при различни обстоятелства, е ясно, че 19. век е времето, което променя виждането за модерността и ги изправя пред предизвикателството да формират държавността си. Фактът, че въпреки трудностите, породени от средата и историческите предпоставки, новосъздадените държави успяват да развият работеща администрация, означава, че в конкретния исторически период модернизацията е единственият възможен път на Балканите.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Конев, И. 2002. Проблемата за Просвещението и взаимоотношенията между Балканските литератури. Електронно списание LiterNet, № 2 (27). Достъпно от: <https://litenet.bg/publish4/ikonev/prosveshlenie.htm#17> Прегледан на: 25.08.2018 г.
- Пеев, Г. 2011. Изграждане на българската държавна администрация в първите години след Освобождението. Достъпно от: http://ebox.nbu.bg/pa2011/2_G.PEEV.pdf, прегледано на: 01.08.2018
- Стоянов, И. 1999. История на българското възраждане. Велико Търново: ИПК „Свети Евтимий патриарх Търновски”.
- Bradby, E.D. 1926. *A Short History of the French Revolution*. Oxford Clarendon Press.
- Brooker, P. 2017. *A Glossary of Literary and Cultural Theory*, 3rd edition. New York, NY: Routledge.
- Dreyfus, H. and Kelly, S.D. 2011. *All things shining*. New York, NY: Free Press.
- Elcock, H. 2014. Greece. In: Chandler, J.A. (ed) *Comparative public administration*, 2nd Edition. London: Routhledge.
- Finlay, G. 1861. *History of the Greek Revolution*. Volume I. Edinburgh: William Blackwood and Sons.
- Hanioglu, M.S. 2008. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. New Jersey: Princeton University Press.
- Jaber, K. S. Abu. 1967. The millet system in the Nineteenth-Century Ottoman Empire . *The Muslim World*, Volume 57, Issue 3. Retrieved from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1478-1913.1967.tb01260.x> Seen on 30.08.2018
- Jankowski, T. 2013. *Eastern Europe! Everything you need to know about the history (and more) of a region that shaped our world and still does*. Williamstown, MA: New Europe Books.
- Jelavich, C. and Jelavich, B. 1977. *The establishment of the Balkan national states, 1804–1920*. Seattle, Wash.: University of Washington press.
- Martinelli, A. 2005. *Global Modernization: Rethinking the Project of Modernity*. London, SAGE Publications.
- McPhee, P. 2002. *The French Revolution – 1789–1799*. New York: Oxford University Press.
- Nisbet, R.A. 1967. *The Sociological Tradition*. London: Heinemann.
- Pavlowitch, S. K. 2002. *Serbia- The History Behind The Name*. London: Hurst and Company.
- Selejan-Gutan, B. 2016. *The Constitution of Romania. A contextual analysis*. London: Hart Publishing.
- Shaw, S. 1976. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Volume I: *Empire of the Gazis: Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808*. New York, NY: Cambridge University Press.

- Shaw, S. 2000. *Studies in Ottoman and Turkish History Life with the Ottomans*. Istanbul: Isis Press.
- Short, J.R. 2012. *Globalization, Modernity and the City*. New York, NY: Routledge.
- Sztompka, P. 1993. *The Sociology of Social Change*. New York City: Wiley.
- Trgovčević, L. 2006. The enlightenment and the beginnings of modern Serbian culture, *Balcanica* 2006 Volume , Issue 37. DOI: 10.2298/BALC0637103T. Retrieved from <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-7653/2006/0350-76530637103T.pdf> Seen on 31.08.2018

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 3, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 3, 2018

ПОЛИТИЧЕСКОТО ЛИДЕРСТВО В ЛИЦЕТО НА СЪВЕТНИКА

ГЕОРГИ АТАНАСОВ ТЕМЕЛКОВ

Анотация. Специфичните функции на политическия съветник го правят много интересен за изучаване не само от гледна точка на формалните му задължения, но и от гледна точка на неговото влияние върху заинтересованите страни. Настоящият доклад се фокусира именно върху актуалната тема за политическия съветник в ролята на медиатор в комуникацията с гражданското общество и заинтересованите страни, като са представени някои световни примери и тенденции.

Ключови думи: политически съветник, медиатор, гражданско общество, заинтересовани страни.

POLITICAL LEADERSHIP AND THE ROLE OF THE POLITICAL ADVISOR

Georgi Atanasov Temelkov

Abstract. Political advisor's specific functions make it very interesting to study not only from his formal duties point of view but also from the point of view of his influence on the interested parties. This report focuses on the present day topic of the political advisor in the role of mediator of the communication between civil society and interested parties by presenting some world examples and trends.

Key words: political advisor, mediator, civil society, interested parties.

Увод

Една от основните роли на политическия съветник е именно тази на медиатор¹, а в качеството си на такъв, той функционира като комуникатор на политиките и политическите решения сред обществото.

В тази връзка, той, от една страна, комуникира с политическата фигура по повод на конкретното политическо решение или цел, но от друга – трябва да я представи пред заинтересованите страни по начин, по който да защити интересите и на двете страни – и на политическата фигура, и на обществеността и именно в това се изразява и най-ценната му роля.

В съвременните медийни условия информацията и формирането на общественото мнение и нагласи се управляват по различен и непознат до момента начин – социалните медии стават водещ източник на информация, а тяхната достъпност поставя нови изисквания пред успешното прокарване на политически решения. Всичко това предполага засилване на медиаторската роля на политическия съветник.

Изследователският проблем се състои в изследването на взаимоотношенията на политическия съветник със заинтересованите групи и неговото влияние върху тях чрез съветничеството си.

Целта на настоящата публикация е да представи политическия съветник в ролята му на медиатор в процеса на комуникация с гражданското общество и заинтересованите страни.

Задачите, които се поставят за разрешаване, са:

1. Да се изведе ролята на медиаторството за преодоляването и възпрепятстването на конфликтните ситуации;
2. Да се разгледат основните взаимодействия на политическите съветници с различните заинтересовани групи;
3. Да се представи ролята на политическия съветник като медиатор в съвременната комуникационна среда.

Тезата, която се защитава, е, че ролята на политическия съветник като медиатор в комуникацията с гражданското общество и заинтересованите страни ще нараства в бъдеще, поради влиянието, което оказва тя в комуникационния процес.

Методологията се изразява в проучване на функциите на политическите съветници и взаимодействията им с различните групи в съвременната комуникационна среда.

¹ Viorescu, R., Pedreira, D. The Role of Political Advisors in European Union Countries, 2008. https://www.researchgate.net/publication/46525493_THE_ROLE_OF_POLITICAL_ADVISORS_IN_EUROPEAN_UNION_COUNTRIES.

Основни теоретични постановки

Изследвайки политиката на медиацията и медиацията в политиката, Кенет Клок установява, че съществува историческа тенденция сред политическите фигури и групи да отхвърлят опасенията, свързани с изграждането на отношения и процеса на сътрудничество като ненужни и отнемащи време, или като отклонение от политическата същност.² За даден министър или политически съветник тези въпроси могат да не бъдат във фокуса на работата, но да се разглеждат взаимоотношенията и процесите на сътрудничество *като цяло* като недостатъчно важни, означава да се игнорира тяхното извънредно въздействие и трансформираща сила върху комуникацията с реципиентите. Изграждането на добри взаимоотношения и сътрудничество със заинтересованите страни е много важно за работата и изпълнението на задачите на политическия съветник, който все по-често бива поставен в ролята на медиатор – от една страна, той трябва да поддържа отношенията си с държавните служители (както от ресора на министъра или политическата фигура, която съветва, така и от други институции), а от друга – и с обществото и медиите.

Потенциалът за възникване на конфликти с първата група заинтересовани страни е голям поради особеностите на длъжността и задачите на политическия съветник, а много често и неизяснените негови конкретни отговорности, отчетност и др.

Често се установяват конфликти между политическата фигура и държавните служители в институцията; между самите държавни служители вътре в институцията и други възможни междугрупови или междудличностни конфликтни ситуации. По този начин политическият съветник е поставен в ролята на медиатор за своевременното и трайно разрешаване на конфликтната ситуация.

Един от водещите изследователи на медиацията в политиката Кенет Клок извежда, че пренебрегването на конфликтните ситуации и липса на мотивация за разрешаване на конфликта води до „кодиране на взаимоотношенията и рекапитулиране на съдържанието”³. Кодирането на взаимоотношенията се изразява в установяването на общоприета норма на отношения между индивидите или между групите, която се утвърждава, без да се поставят въпросите за релевантността на статуквото и доколко то би следвало да се промени. Именно в това се изразява и рекапитулирането на съдържанието – то губи своята сила поради пренебрегването му от страна на участниците в комуникационния процес.

² Cloke, K. Conflict and Movements for Social Change: The Politics of Mediation and the Mediation of Politics. July, 2013. <https://www.mediate.com/articles/ClokeK16.cfm>

³ Cloke, K. Conflict and Movements for Social Change: The Politics of Mediation and the Mediation of Politics. July, 2013. <https://www.mediate.com/articles/ClokeK16.cfm>

Тези съждения са актуални и за работата на политическите съветници и техните подходи за разрешаване на конфликти – дали имат устойчив ефект, или не. В тази връзка се проявява и огромната разлика дали политическият съветник действа самостоятелно, поемайки инициатива, или изчаква да му бъде възложена задача да работи върху разрешаването на конфликта; дали действа от свое име, или застава зад думите и волята на министъра; дали заема изчаквателна позиция, или предприема действие, когато сметне, че то е необходимо. Има значение и дали вътрешните спорове се разглеждат чрез заглущаване на несъгласието, борби за власт, избягване, тежки дебати, посредничество или открит диалог.

Целите на демокрацията и справедливостта изискват сътрудничество, уважение, честност, справедливост и съпричастност – не само в абстрактната политическа теория, а като неразделна част от практическото решаване на проблеми, преговорите и разрешаването на конфликти, и съществуват съвместно.⁴

Посредством медиацията конфликтите могат да се появяват, да се обсъждат и да се признават и в повечето случаи да се решават по взаимно съгласие. Комуникацията може да се подобри и да се укрепят работните взаимоотношения, за предпочитане преди да станат дисфункционални.⁵

Посредничеството позволява конфликтът да се разглежда като положителен и като източник на промяна, а не като нещо, което не трябва да се допуска и трябва да се избягва. Конфликтите могат да се превърнат във възможности, предизвикателства, опит в обучението, полезни допълнения към процеса на политическа промяна и източници на единство в обществото като цяло.

Политическите съветници като медиатори – взаимоотношения със заинтересованите групи

Политическите съветници най-добре могат да бъдат дефинирани в контекста на двете групи, с които те работят в най-близко сътрудничество: министри и държавна администрация (в някои скандинавски страни, на мястото на държавната администрация, сътрудничеството е по-тясно с медиите и обществеността). Най-общо те са своеобразни асистенти на министрите, на които предлагат съвети и подкрепа, обикновено от политически характер. Назначаването им е по същество „назначаване на доверие“, което е лично от министъра и продължава само докато той заема длъжността. Политическите съветници се разграничават от личния помощен персонал на министъра, които отговарят за поддържането на графици, логистичната подкрепа и други

⁴ Cloke, K. Conflict and Movements for Social Change: The Politics of Mediation and the Mediation of Politics. July, 2013. <https://www.mediate.com/articles/ClokeK16.cfm>

⁵ Cloke, K. Conflict and Movements for Social Change: The Politics of Mediation and the Mediation of Politics. July, 2013. <https://www.mediate.com/articles/ClokeK16.cfm>

подобни въпроси. Отличителната функция на политическите съветници е да предлагат съвети.⁶

Политическите съветници се различават от редовните държавни служители в три ключови аспекта:

Първо, тъй като те са лично назначени от министъра, те са освободени от обичайните изисквания за постъпване на държавната служба (макар че понякога те вече са били държавни служители, преди да станат политически съветници). Европейските министри търсят хора с компетентност, въпреки че трябва да се каже, че в Източна Европа политическата принадлежност продължава да има предимство пред това.⁷

Второ, обикновено те стоят извън традиционната йерархия на държавните служители. Най-често те са отговорни само пред министъра и получават инструкции от него.

Трето, те са освободени от изискването (което е валидно за държавните служители) да действат с политическа безпристрастност. Целият аспект на политическия облик се състои в това, че той може да даде политически натоварен съвет, който министърът не може да поиска от държавната служба.

По дефиниция се очаква политическият съветник да има силни политически връзки с министъра, за когото работи. Това не означава непременно, че той трябва да е член на партията на министъра – макар и да е такъв, – но съветникът трябва да е в пълно съответствие с възгледите на министъра, за да гарантира, че предоставеният съвет съответства на неговите общи политически перспективи и ценности. Практиката, която често се наблюдава в страните от Източна Европа с назначаването на политически съветник от една партия в коалицията, за да „държи под око“ министър от друга коалиционна партия, по своята същност е нестабилна и обикновено води до напрежение и разрушителна динамика.⁸

Интересно е да се отбележи, че в Западна Европа, най-търсените политически съветници са тези, които да подпомагат министъра в неговите отношения с пресата, и тези, които да подпомагат разработването на генералните към дадения момент решения. Експертите, които са тясно фокусирани в определен проблем, обикновено са малцинство. Те се наемат заради знанието или

⁶ **Viorescu, R.,** Pedreira, D. The Role of Political Advisors in European Union Countries, 2008. https://www.researchgate.net/publication/46525493_THE_ROLE_OF_POLITICAL_ADVISORS_IN_EUROPEAN_UNION_COUNTRIES

⁷ **Hustedt, T.,** H.H. Salomonsen. Ensuring political responsiveness: politicization mechanisms in ministerial bureaucracies. International Review of Administrative Sciences, 2014. https://publishup.uni-potsdam.de/opus4-ubp/frontdoor/deliver/index/docId/40411/file/phr387_online.pdf

⁸ Political Advisors and Civil Servants in European Countries. GOV/SIGMA(2007)2/REV1. [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&ote=gov/sigma\(2007\)2/rev1](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&ote=gov/sigma(2007)2/rev1)

опита си по определен въпрос, който е от съществено значение за министъра или политическата фигура, която съветват. Те обикновено имат подходящ професионален опит или академична специализация и често са в средата или в края на кариерата си.

Според проведеното от SIGMA изследване през 2007 г. за политическите съветници в някои страни от Източна Европа (Албания, Естония, Полша и Унгария) обаче, общото явление през последните години е относително високият дял на експертните съветници, които се привличат, за да се компенсира до известна степен недостига на политически капацитет в развиващата се държавна служба. Тъй като изборът на политически съветници е личен за всеки министър, набирането често е несистематично и случайно, почти винаги се извършва чрез неформални политически контакти. Изглежда рядко политическите партии да се опитват да идентифицират потенциални съветници за своите министри, въпреки че понякога може да бъде предложено като кандидат и партиен служител. Обикновено решението се оставя на самите министри, които предпочитат да контролират своя избор.⁹ Независимо от този избор, в своята ежедневна работа политическите съветници си взаимодействат с различни заинтересовани страни, свързани с ангажиментите на министъра или друга политическа фигура, която съветват. Най-често тези групи/заинтересовани страни се състоят от членове на държавната администрация – служители в министерството/институцията, служители в други институции, членове на различни комисии, съвети и т.н. Другата група заинтересовани страни са от външната среда – медии, общественост, НПО и др. Конфликтна ситуация между министъра (политическата фигура, която съветва политическия съветник) и всяка от тези заинтересовани страни/групи може да възникне по повод на: взето от министъра решение; постановено нареждане; проведена среща; негово действие в различна ситуация. Ролята на политическия съветник като медиатор е да подпомогне успешното разрешаване на тези ситуации, давайки адекватни за това съвети.

Налице са три модела на взаимодействие между политическите съветници и държавните служители в европейските държави:¹⁰

➤ Политически съветници, работещи заедно с политически неутрални държавни служители (Дания, Швеция, Обединеното кралство): в тази система държавната служба обикновено е доминиращ елемент в консултирането и подпомагането на министъра, а ролята на политическия съветник се ограничава до предлагането на съвети и решения.

⁹ Political Advisors and Civil Servants in European Countries. GOV/SIGMA(2007)2/REV1. [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&ote=gov/sigma\(2007\)2/rev1](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&ote=gov/sigma(2007)2/rev1)

¹⁰ Viorescu, R., Pedreira, D. The Role of Political Advisors in European Union Countries, 2008. https://www.researchgate.net/publication/46525493_THE_ROLE_OF_POLITICAL_ADVISORS_IN_EUROPEAN_UNION_COUNTRIES

➤ Политически съветници, работещи заедно с държавните служители, чието най-високо ниво също е политизирано: този модел е приложим в някои източноевропейски страни, а също така и Испания.

➤ *Cabinets ministériels* (Франция, Италия, доскоро Белгия), които обикновено се състоят от смесена група политически съветници и държавни служители на временно назначение, които съветват министъра и упражняват силен контрол над министерството: обикновено има известно разстояние между министъра/кабинета и държавните служители, които съставляват останалата част от министерството.

Изследванията показват, че независимо от конкретните функции и правно регламентиране на политическите съветници в различните европейски страни възникват три основни въпроса, когато се разглеждат отношенията между политически съветници и държавни служители:

Първо, дали политическият съветник има право да дава указания на държавните служители: В повечето държави той:¹¹

- a. би се намесил в командната верига на държавната служба и отчетност и излага държавните служители на натиск, нарушавайки политическата им неутралност;
- b. ролята на съветник е да съветва – по-конкретно да съветва министъра, – а не да отправя команди. (Така например в Обединеното кралство възникват противоречия по предложенията за политическите съветници да „комуникират“ инструкциите на министрите за държавните служители, тъй като са налице опасения, че политическите съветници могат да добавят свой собствен „блясък“ към тези инструкции.)

Второ, дали е необходимо разграничаване на функциите между двете категории служители: Когато има разграничение между тях, това е вторичен (макар и важен) проблем; но основното изискване е, че трябва да има граница, която да се разбира и уважава и от двете групи.¹² Разбирайки и осъзнавайки ясно функциите си, двете страни могат да си сътрудничат в работата и превантивно да възпрепятстват възникването на конфликти.

Трето, дали двете групи могат да развият добри работни отношения, които позволяват преминаването на тази граница, без да се компрометира ролята на всяка от двете групи. Това се отнася особено за ролята, която всеки трябва да заема при формулирането на съветите. В някои страни съществува тенденция към ограничаване на държавните служители към по-юридическа и тех-

¹¹ **Viorescu, R., Pedreira, D.** The Role of Political Advisors in European Union Countries, 2008. https://www.researchgate.net/publication/46525493_THE_ROLE_OF_POLITICAL_ADVISORS_IN_EUROPEAN_UNION_COUNTRIES

¹² **Viorescu, R., Pedreira, D.** The Role of Political Advisors in European Union Countries, 2008. https://www.researchgate.net/publication/46525493_THE_ROLE_OF_POLITICAL_ADVISORS_IN_EUROPEAN_UNION_COUNTRIES

ническа роля. В някои източноевропейски страни държавната администрация на практика бива неформално изключвана от формулирането, коментирането и съветването по отношение на политиката.¹³ Тази тенденция според Клок не е конструктивна по отношение на конфликтите и медиаторството.¹⁴ Според него това води до тежестта на разработването на решенията да падне върху малък брой политически съветници, които следователно се претоварват, докато държавните служители не се използват достатъчно, тъй като задачите им са ограничени до администрацията и изпълнението.¹⁵

До известна степен твърдението на Клок, че политическите съветници все повече завземат големи правомощия в разработването и дори вземането на решенията, се потвърждава и от изследването на ОИСР в тази област.¹⁶ Проучвайки някои европейски страни, документът извежда, че е налице тенденция за увеличаване ролята на политическите съветници на премиера, а не обратното, въпреки съществуващите примери за силни премиери без политически съветници. Ако министър-председателят е слаб, неговите съветници ще се борят да установят своето влияние, какъвто е примерът с краткотрайното правителство на Кресон във Франция.¹⁷

Докато ролята и влиянието на съветниците на министър-председателя са отражение на ролята и влиянието на самия него, изглежда, че това е прието като легитимно от останалата част от правителствената система. Трудностите и конфликтите възникват, когато политическите съветници получават това, което им дава отделен авторитет спрямо министрите. Това е проблем, който е налице във Франция, но също така и в Литва, където съветниците на министър-председателя за известно време получават законовата власт, както самостоятелно, така и като орган, да преразглеждаат предложенията на министрите и да ги променят или отхвърлят. Експериментът е краткотраен и причинява вълна от несъгласие и възмущение, оформят се множество конфликти и седем месеца след въвеждането му, експериментът е прекратен. Въпреки това, дълго време след него стои необходимостта от разрешаване на

¹³ **Viorescu, R., Pedreira, D.** The Role of Political Advisors in European Union Countries, 2008. https://www.researchgate.net/publication/46525493_THE_ROLE_OF_POLITICAL_ADVISORS_IN_EUROPEAN_UNION_COUNTRIES

¹⁴ **Cloke, K.** Conflict and Movements for Social Change: The Politics of Mediation and the Mediation of Politics. July, 2013. <https://www.mediate.com/articles/ClokeK16.cfm>

¹⁵ **Cloke, K.** Conflict and Movements for Social Change: The Politics of Mediation and the Mediation of Politics. July, 2013. <https://www.mediate.com/articles/ClokeK16.cfm>

¹⁶ Political Advisors and Civil Servants in European Countries. GOV/SIGMA(2007)2/REV1. [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&ote=gov/sigma\(2007\)2/rev1](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&ote=gov/sigma(2007)2/rev1)

¹⁷ Political Advisors and Civil Servants in European Countries. GOV/SIGMA(2007)2/REV1. [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&ote=gov/sigma\(2007\)2/rev1](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&ote=gov/sigma(2007)2/rev1)

конфликтната ситуация, тъй като парадоксът е, че именно политическите съветници, чиито повишени правомощия се оказват проблемната точка, трябва да се проявят като медиатори в разрешаването на проблема и преодоляването на напрегнатите политически отношения в цялата политическа система на страната.

Използването на политическите съветници като медиатори между министъра и гражданското общество, исторически е най-използвано в Дания, но с такива функции се ползват и съветниците в Норвегия, Швеция и Обединеното кралство и други. Дания е страната, която е дала тази роля на политическите си съветници, прогнозирайки колко важна ще бъде тя през следващото десетилетие. С навлизането на социалните медии и интерактивните комуникации, времето за реакция на обществото към всяко политическо решение се скъсява многократно. Ако допреди няколко години едно решение е съобщавано в новинарската телевизионна емисия или в пресата на следващия ден, то в съвременните социални медии решението се разпространява вирусно сред хиляди профили, страници и групи. Освен това решението бива коментирано от множество хора – налице е двупосочна комуникация между политиците и обществото, каквато до момента не е позната.

В тази връзка голяма част от политическите решения подлежат на разпространение, популяризиране и коментиране, като често то е съпроводено с конфликти, несъгласие и раздразнение от страна на обществото. То проявява своята гражданска позиция чрез публикуване и споделяне на съдържание в социалните медии, чрез участието си в различни групи и събития, организирани онлайн и за в бъдеще ще променя начина, по който се обсъждат и разпространяват политическите решения. Двупосочната комуникация и достъпът до информация, която социалните медии осигуряват, ще наложи нови изисквания за общуване между политиците и обществото.

Съвременните политически съветници все по-често прилагат (или по-конкретно – трябва да прилагат) своите медиаторски умения в отношенията си с обществеността по повод на политическите решения на министъра, който съветват. Това става част от тяхната ежедневна работа, независимо че в някои страни все още не е напълно осъзнато и потенциалът на политическите съветници в тази област все още не се използва пълноценно.

В Дания главната роля на политическия съветник винаги е била именно тази – да комуникира с пресата и обществото и да помага за разработването на решенията, мислейки на първо място как те ще бъдат приети, как да бъдат поднесени и т.н.¹⁸ Т.е. през годините политическите съветници в Дания осъществяват постоянни инвестиции във време и умения за превантивно меди-

¹⁸ Political Advisors and Civil Servants in European Countries. GOV/SIGMA(2007)2/REV1. [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&cite=gov/sigma\(2007\)2/rev1](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&cite=gov/sigma(2007)2/rev1)

аторство, което обуславя по-подробното им разглеждане като положителна практика.

Политическите съветници в Дания доскоро се използват основно за справяне с функциите, свързани с пресата, напр. контакти с журналисти, прессъобщения и принос към интервютата. Много малко от тях в ежедневната си работа дават политически тактически съвети на министъра, като по този начин изпълняват ролята на spin doctor, както често са наричани в медиите. Съществуват обаче и изключения от този модел. По важни въпроси относно кабинета на министър-председателя например политическият съветник е много близо до министъра и до постоянния секретар и участва в управленски срещи с министерството. В същото време политическият съветник е в състояние да предостави на пресата основна информация по същество по текущи въпроси, политически намерения и цели и т.н.

Интересно е да се отбележи, че по-голямата част от политическите съветници в Дания имат степен по журналистика и/или професионален опит в медиите. Това също се разглежда като отражение на все по-голямото значение на традиционните и социални медии в обществото и политиката.¹⁹

През последните години тяхната ежедневна работа е свързана все по-често със социалните медии и отговорностите, свързани с възприемането на политическите решения от обществото посредством тях. Те разработват стратегии за позиционирането на дадено събитие, решение или конфликтна ситуация, свързани с министъра и неговото ресорно министерство сред обществеността. Имат своите профили в социалните медии, посредством които са информирани за настроенията, следят общественото мнение и коментари, отговарят на въпроси и предложения и т.н. При наличието на конфликтна ситуация те са първият човек, който е най-близо до министъра в процеса на разрешаването му.

Това налага и самите назначения да се основават не на партийна симпатия, а на сериозен подбор по отношение на ключови качества и умения, сред които голямо значение се отдава и на личните контакти, които притежава политическият съветник в държавните институции, медиите, инфлуенсърите на мнение и т.н. Колкото по-близки отношения поддържа с тях, толкова по-добре ще съумее да осъществява своята роля на медиатор по отношение на медиите и обществото. Именно поради тази причина се търсят съветници, които имат журналистическа степен, опит с медиите и поддържат контакт с лидери на независими движения с различни каузи, бизнес асоциации, обществени личности, които имат влияние в разпространяването на новини и идеи.

¹⁹ Political Advisors and Civil Servants in European Countries. GOV/SIGMA(2007)2/REV1. [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&cote=gov/sigma\(2007\)2/rev1](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&cote=gov/sigma(2007)2/rev1)

Заклучение

При изпълнението на ежедневните си задачи политическите съветници работят и си взаимодействат с различни групи/заинтересовани страни. При тези взаимодействия политическите съветници често биват поставени в ролята на медиатори при възникналите или назряващи конфликтни ситуации, породени от политически решения или действия. Чрез своите експертни съвети те могат да повлияят върху ситуацията и да подпомогнат нейното разрешаване или да я задълбочат. Ролята на политическия съветник като медиатор ще нараства за в бъдеще, заедно с нарастването на комуникационните канали и възможности.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Арънсън, Е. Човекът – социално животно, 2009 (Aronson, E., The social animal, 2009).
- Cloke, K. Conflict and Movements for Social Change: The Politics of Mediation and the Mediation of Politics. July, 2013. <https://www.mediate.com/articles/ClokeK16.cfm>
- Hustedt, T., H.H. Salomonsen. Ensuring political responsiveness: politicization mechanisms in ministerial bureaucracies. International Review of Administrative Sciences, 2014. <https://publishup.uni-potsdam.de/opus4ubp/frontdoor/deliver/index/docId/40411/file/phr387.online.pdf>
- Political Advisors and Civil Servants in European Countries. GOV/SIGMA(2007)2/REV1. [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&cote=gov/sigma\(2007\)2/rev1](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&cote=gov/sigma(2007)2/rev1)
- Viorescu, R., Pedreira, D. The Role of Political Advisors in European Union Countries, 2008. https://www.researchgate.net/publication/46525493_THE_ROLE_OF_POLITICAL_ADVISORS_IN_EUROPEAN_UNION_COUNTRIES

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 3, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 3, 2018

СТРАТЕГИЧЕСКИ ПОДБОР НА ДЪРЖАВНИ СЛУЖИТЕЛИ ЧРЕЗ ТЕСТОВЕ ЗА КОМПЕТЕНТНОСТИ

ДИАНА АНГЕЛОВА ДОНЧЕВА

Анотация. В нормативната уредба на Република България е възприет основополагащият принцип назначаването на държавна служба да се осъществява с конкурс. Съгласно промените в Закона за държавния служител подборът на служители след 2019 г. ще се извършва с централизиран етап чрез провеждане на тестове за определяне нивото на общите компетентности, необходими за заемането на държавна служба. Докладът има за цел да представи състоянието на стратегическото управление, планирането на човешките ресурси и перспективите в подбора на държавни служители чрез тестове за компетентности. Задачата на изследването е описание и анализ на действащата нормативна уредба и стратегически документи. Основната хипотеза на доклада е, че обективното оценяване на професионалните качества на кандидатите към момента не е част от цялостния процес по стратегическото управление в българската държавна администрация.

Ключови думи: компетентности, държавни служители, конкурси, стратегическо управление, публична администрация.

STRATEGIC SELECTION OF CIVIL SERVANTS THROUGH COMPETENCY BASED TESTS

Diana Angelova Doncheva

Abstract. In the legal framework of the Republic of Bulgaria, the basic principle is that the entry of civil service shall mandatorily be preceded by a competitive procedure. Under the Civil Service Act, the selection of employees after 2019 will be done centrally by conducting tests to determine the level of general competencies required for a civil service. The report aims to present the state of strategic management, human resource planning and perspective for the selection of civil servants through competency tests. The task of the study is to describe and analyze the

current regulatory framework and strategic documents. The main hypothesis of the report is that the objective evaluation of the professional qualities of the candidates is not part of the overall process of strategic management in the Bulgarian state administration.

Key words: competencies, civil servants, competitions, strategic governance, public administration.

* * *

Увод

Цялостният процес на разработване, обсъждане и утвърждаване на стратегии и политики в Република България не е законово регламентиран. В нормативната уредба обаче са установени механизмите, чрез които се планира и отчита дейността на администрацията. За да се гарантира ефективното и ефикасно изпълнение на заложените цели на администрацията, политиката по управление на човешките ресурси като част от стратегическото управление следва да има изградена система за планиране и проектиране на длъжности. Докладът има за цел да представи състоянието на стратегическото управление, планирането на човешките ресурси и перспективите в подбора на държавни служители чрез тестове за компетентности. Задачата на изследването е описание и анализ на действащата нормативна уредба и стратегически документи. Основната хипотеза на доклада е, че обективното оценяване на професионалните качества на кандидатите към момента не е част от цялостния процес по стратегическото управление в българската държавна администрация.

1. Стратегическо управление и планиране на човешки ресурси

В Закона за администрацията (ЗА, чл. 2, ал. 1) нормативно са регламентирани принципите, които администрациите трябва да спазват при осъществяване на своята дейност: законност, откритост и достъпност, отговорност и отчетност, ефективност, субординация и координация, предвидимост, обективност и безпристрастност.

В изпълнение на тези принципи са създадени нормативни механизми за планиране и отчитане на дейността на администрацията. Чрез тези механизми се създават условия за структуриране на целите и дейностите, тяхното времево позициониране, прогнозиране на необходимите ресурси, мониторинг на тяхното изпълнение и вследствие – изследване на ефективността и ефикасността от осъществяването им. Основните нормативно създадени механизми за планиране на дейността на администрацията са: програмата на правителството, стратегическите документи (стратегии, програми, планове, концепции), тригодишната бюджетна прогноза и ежегодните цели на администрациите.

Съгласно чл. 20, ал. 3 на ЗА Министерският съвет приема програма за стратегическите цели и приоритети за срока на своето управление. В програмата се записват приоритетите, целите и мерките за тяхното изпълнение по сектори. В някои случаи се приема и план за изпълнение на програмата, който включва дейностите за изпълнение на мерките, отговорните институции, сроковете и очакваните резултати.

Стратегическите цели за хоризонталните и секторните политики се регламентират в съответните стратегически документи. На Портала за обществени консултации (www.strategy.bg) са публикувани 150 стратегически документа на национално ниво и 303 стратегически документа на областно и общинско ниво. Разработването на част от тези документи е заложено в действащата нормативна уредба, но същевременно има и стратегически документи, които нямат нормативно основание за приемането им. Приетите документи значително се различават като вид, обхват, структура, съдържание и период на действие. През 2010 г. е одобрена Методологията за стратегическо планиране в Република България, но често приетите стратегически документи не са съобразени с нея.

Програмното планиране и бюджетиране са регламентирани в Закона за публичните финанси и изискват целите и дейностите на администрацията да бъдат обвързани с конкретните финансови параметри и индикатори за тяхното реализиране.

Съгласно чл. 33а на ЗА в изпълнение на стратегическите цели органите на изпълнителната власт поставят ежегодни цели за дейността на съответната администрация и осъществяват контрол за тяхното изпълнение. Въпреки нормативното задължение за изготвянето на годишни цели не всички администрации го изпълняват, а голяма част от тях не ги публикуват.

Видно от изложеното в процеса по стратегическо планиране паралелно съществуват различните документи, без ясни правила за връзката между тях. Няма правна рамка на цялостния процес и не са въведени задължителни стандарти за изготвянето им. На практика не е възможно осъществяването на координация между толкова голям брой документи със съответните стратегически цели и мерки. Липсват нормативни текстове по отношение на взаимовръзката между програмата на правителството, бюджетните прогнози, огромния брой стратегически документи и годишните цели на администрациите. Всеки един от тези документи следва да служи за планиране и програмиране на дейността на администрацията, но реално самите документи могат да си противоречат, тъй като не е ясна нито йерархичната зависимост между тях, нито е задължително мерките в тях да са обвързани.

В Стратегията за развитие на държавната администрация 2014 – 2020 г. (СРДА) е заложена цел „Усъвършенстване на планирането и на програмното и ориентирано към резултатите бюджетиране“. В описанието на целта са посо-

чени основните проблеми в областта на планирането и отчитането на дейността на администрацията. За изпълнението на тази цел стратегията предвижда изпълнението на редица дейности, сред които¹: законово регламентиране на процеса; създаване на унифицирани правила и стандарти; създаване на механизми за осигуряване на взаимообвързаност; осъществяване на мониторинг.

През 2013 г. Съветът за административната реформа (САР, създаден с Постановление № 192 на Министерския съвет от 5 август 2009 г.) като консултативен орган на Министерския съвет при координацията на правителствената политика в областта на държавната администрация одобрява (с Решение № 24 от 11 октомври 2013 г.) Методики за управление на човешките ресурси в държавната администрация. Част този документ е и Актуализираната методология за планиране на човешките ресурси. В нея е дадена дефиниция на планирането на човешките ресурси като „организиран процес, при който се идентифицира правилният брой хора със знания, умения и компетентности, необходими за постигане на целите на администрациите и се предприемат действия, чрез които се гарантира, че необходимият човешки ресурс е на разположение да изпълнява професионално дейността си“². Методиката няма задължителен характер и тъй като не е приета с нормативен документ, не се прилага от администрациите.

В СРДА са идентифицирани следните проблеми, свързани с политиката по управление на човешките ресурси:

- Планиране: „Все още в администрацията не е внедрена цялостна система за планиране на човешките ресурси, както по отношение на необходимата численост, така и по отношение на компетенциите, с които съответните експерти трябва да разполагат, за да се гарантира желаната ефективност и ефикасност в работата на администрацията като цяло и изпълнението на заложените цели. В публичния сектор в България не намира приложение практиката за проектиране на длъжности според конкретните нужди на съответната администрация, което води до неефективно използване на наличните ресурси“³;

- Механизми за подбор на висши държавни служители: „По отношение на висшите държавни служители не е създаден ефективен механизъм за подбор. Не са налице необходимите предпоставки, които да гарантират съответствие между заложените цели в представените от кандидатите управленски концепции и техните действия след заемането на дадената длъжност. По този начин те не са реално ангажирани с изпълнението на поетите ангажменти, въз основа на които са избрани за заемането на съответната ръководна длъжност. Това прави впоследствие невъзможно и упражняването на ефективен

¹ Стратегия за развитие на държавната администрация 2014 – 2020 г, стр. 44

² Актуализирана методология за планиране на човешките ресурси, стр. 2

³ Стратегията за развитие на държавната администрация 2014 – 2020 г., стр. 31

мониторинг⁴;

- Капацитет на звената по управление на човешките ресурси: „Звената по управление на човешките ресурси не са достатъчно активни по отношение на разработването и изпълнението на политиката по управление на човешките ресурси в администрацията. Като цяло липсва стратегическият поглед, който да постави хората като най-ценния ресурс, с който държавата разполага и следва да развива“⁵.

В СРДА е заложена стратегическа цел „Професионално и експертно управление“, където са определени три насоки⁶, които са свързани със стратегическото планиране на конкурсите за постъпване на държавна служба:

- Внедряване на цялостен механизъм за оценка и планиране на потребностите от специалисти в администрацията;
- Развиване на практиката по проектиране на длъжности, съобразно потребностите на администрацията;
- Повишаване експертния капацитет на звената за управление на човешките ресурси.

Стратегическите планове и програми освен с необходимия финансов ресурс следва да бъдат осигурени и с подходящите човешки ресурси за изпълнението им. Отделните стратегически цели на каскаден принцип следва да бъдат операционализирани и да намерят отражение не само в годишните цели на съответната администрация и целите от индивидуалния годишен работен план на служителите, но и в цялостния процес на планиране на човешките ресурси за следващите години. Към момента не се осъществява планиране на необходимите служители във връзка с изпълнение на стратегическите цели и приоритети. Не се извършва преглед на целите с фокус на необходимостта, както от определен брой наети лица, така и от наличие на определени компетентности и професионални качества на служителите, които ще осигурят изпълнението на предвидените мерки.

2. Подбор на държавните служители

Съгласно чл. 116 на Конституцията на Република България от 1991 г. държавните служители са изпълнители на волята и интересите на нацията, а условията, при които те се назначават и освобождават от длъжност, се определят със закон. С тази норма се поставя началото на специфичната правна уредба за държавните служители и на условията за изпълнение на държавната служба в България. Със ЗА (приет през 1998 г.) се урежда структурата на администрацията, основните принципи на организация на нейната дейност,

⁴ Стратегията за развитие на държавната администрация 2014 – 2020 г., стр. 33

⁵ Стратегията за развитие на държавната администрация 2014 – 2020 г., стр. 35

⁶ Стратегията за развитие на държавната администрация 2014 – 2020 г., стр. 63, 64 и 71.

длъжностите в нея и основните изисквания за заемането им, както и правомощията на органите на изпълнителната власт. Законът за държавния служител (ЗДСл, приет през 1999 г.) регламентира възникването, съдържанието и прекратяването на служебните правоотношения между държавата и държавния служител при и по повод изпълнението на държавната служба.

По отношение на конкурсите и подбора на служители водеща роля имат няколко подзаконови нормативни акта – Наредбата за провеждане на конкурсите за държавни служители (НПКДС, с която се определят процедурата и начините за провеждане на конкурсите за назначаване), Класификатора на длъжностите в администрацията (КДА, който съдържа информация за минималните образователна степен, ранг и професионален опит за заемане на длъжностите, определени за държавни служители) и Наредбата за условията и реда за оценяване изпълнението на служителите в държавната администрация (НУРОИСДА, регламентира компетентностите, които трябва да покажат служителите в държавната администрация). В НУРОИСДА се съдържат както наименованията и определенията на компетентностите за отделни групи служители, така и описание на поведенията, отговарящи на изискванията и неприемливите поведения за съответната компетентност.

Законът за държавния служител от 1999 г. не постановява задължително провеждане на конкурс. Съгласно действащите към датата на обнародване текстове служебното правоотношение възниква въз основа на административен акт (чл. 9), а административният акт за назначаване може да се предхожда от конкурсна процедура (чл. 10). В периода 2000 – 2002 г. в годишните доклади за състоянието на администрацията многократно се констатира, че конкурсът следва да се превърне в задължителен, тъй като администрациите избягват да го прилагат⁷ и конкурси се обявяват само за длъжностите от по-ниските нива⁸.

През 2003 г. чл. 10 на ЗДСл е изменен и е регламентирано, че постъпването на държавна служба в съответната администрация задължително се предхожда от конкурс, а назначаването на всяка длъжност на държавен служител се извършва чрез конкуренция, основана на професионални качества. С тази норма реално е поставено задължителното конкурсно начало при постъпването на държавна служба в България и на изискванията за наличие на професионални качества като условие за изпълнението на длъжностите. Конкурсите в държавната администрация се провеждат за държавни служители по служебно правоотношение.

Съгласно чл. 10а на ЗДСл конкурсът се обявява от органа по назначаването, който със заповед определя минималните и специфичните изисквания, предвидени в нормативните актове за заемане на съответната длъжност и начина за провеждане на конкурса. Конкурсната комисия следва да прецени

⁷ Доклад за състоянието на администрацията за 2001 г., стр. 12.

⁸ Доклад за състоянието на администрацията за 2001 г., стр. 24.

професионалните и деловите качества на кандидатите и да класира издържащите конкурса (чл. 10д на ЗДСл). Конкурсът се провежда чрез четири възможни начина (чл. 24 на НПКДС):

- Решаване на тест. Тестът включва въпроси, свързани с устройството и функционирането на администрацията и с професионалната област на длъжността и цели да бъдат проверени знанията и уменията на всеки кандидат да се справя със задачи, които са свързани със задълженията на съответната длъжност (чл. 27, ал. 1 на НПКДС);

- Писмена разработка по политическа, икономическа, културна, социална, управленска или друга тематика. Писмената разработка, по която ще се оценяват кандидатите, следва да е по тематика, свързана с изпълнението на длъжността (чл. 29, ал. 1 на НПКДС);

- Защита на концепция за стратегическо управление. Концепцията за стратегическо управление цели да се проверят уменията на кандидатите за стратегическо мислене – определяне на мисия, визия, цели, действия и резултати, както и уменията за представяне и защита на концепцията (чл. 30, ал. 1 на НПКДСА). Защитата на концепцията се изразява в отговори на въпроси по темата на концепцията и на въпроси за определяне на степента, в която кандидатът притежава компетентностите, необходими за изпълнението на длъжността (чл. 30, ал. 5);

- Практически изпит. При провеждане на практически изпит се преценяват уменията за справяне с конкретни задачи, свързани с изпълнението на длъжността. По този начин се преценява и владението на чужди езици от кандидатите (чл. 31, ал. 1).

Изборът на конкретния способ се извършва съобразно длъжността и нейните функции, а конкурсът задължително включва и интервю (чл. 25 на НПКДС). По време на интервюто членовете на конкурсната комисия задават въпроси, чрез които се установява в каква степен кандидатът притежава професионалните и деловите качества, необходими за изпълнението на длъжността (чл. 32, ал. 2). Формулярите, които конкурсната комисия попълва при преценката на кандидати по време на интервюто, съдържат определените съгласно приложение № 1 към чл. 15 на НУРОИСДА компетентности:

- за висши държавни служители (съгласно чл. 5, ал. 2 на ЗДСл тези служители заемат длъжност главен секретар, секретар на община, главен директор на главна дирекция, директор на дирекция и ръководител на инспекторат): стратегическа, лидерска и управленска компетентност, ориентация към резултати, компетентност за преговори и убеждаване, работа в екип и фокус към клиента;

- за ръководни служители: управленска, комуникативна и професионална компетентност, ориентация към резултати, работа в екип и фокус към клиента;

- за служители, заемащи експертни длъжности с аналитични и/или контролни функции: аналитична, комуникативна и професионална компетентност, ориентация към резултати, работа в екип и фокус към клиента.

В описаната конкурсна процедура съгласно действащата нормативна уредба, през годините се проявяват и недостатъци: „Преценка на поведенческите компетентности при конкурса се прави чрез провеждането на задължително интервю, което на този етап в практиката протича до голяма степен формално. По принцип определянето на нивото на поведенческите компетентности на кандидата, за разлика от професионално-техническите, е значително по-трудно, тъй като за надеждната и обективна преценка се изисква владение на специализирани инструменти и специфичен капацитет за интерпретиране на резултатите. При конкурсната процедура на настоящия етап практически няма гаранции дали, доколко и по какви стандарти са преценени общите поведенчески компетентности на кандидатите, а именно тези компетентности влияят съществено върху начина, по който служителят ще осъществява преките си професионални задължения. Държавният служител трябва да притежава целия набор от компетентности, изисквани за качествено изпълнение на длъжността съобразно длъжностната характеристика. Именно затова е необходимо „на входа“ да се извършва цялостна, независима, точна и обективна преценка, като на професионално-техническите, така и на поведенческите компетентности. По този начин ще бъде извършен желаният качествен подбор в администрацията и ще бъде избегнато провеждането на конкурси проформа“⁹.

3. Тестове за компетентности

С цел по-обективен и качествен подбор на служителите през 2016 г. бяха приети съществени изменения и допълнения на ЗДСл (Държавен вестник, брой 57 от 22 юли 2016 г.), които ще влязат в сила от 1 октомври 2019 г. Чрез тях съществуващият конкурс се трансформира в двуетапен. Първият етап ще е централизиран и ще се организира от Института по публична администрация чрез провеждане на тестове за определяне нивото на общите компетентности и на основните познания, необходими за заемането на държавна служба (чл. 10, ал. 1 и 10д, ал. 1 на ЗДСл). В случай че длъжността, за която е необходимо провеждането на конкурс, е ръководна, тестът ще бъде за определяне нивото на общата компетентност и познания, необходими за заемането на ръководни длъжности (10д, ал. 2 на ЗДСл).

Съгласно мотивите тези два етапа ще осигурят: „стандартизираност (всички кандидати са поставени винаги в едни и същи условия и резултати-

⁹ Мотиви към проекта на Закон за изменение и допълнение на Закона за държавния служител, стр. 2.

те им се съотнасят с нормите за съответна референтна група); обективност (оценяването на резултатите се извършва по стандартен алгоритъм, който не зависи от конкретния оценител); надеждност по отношение точността на полученния резултат и валидност по отношение на съдържанието и критериите за оценка. Централизираният етап ще ограничи и възможностите за нерегламентирани влияния при назначаването на държавна служба¹⁰.

Вторият етап на конкурса ще е децентрализиран и ще се провежда в конкретната администрация. Той ще служи за оценяване на специфичните компетентности, които са необходими за заемане на конкретната длъжност в съответната администрация и които са предпоставка за изпълнение на определените съобразно длъжността служебни задължения.

Отлагането на влизането в сила на посочените разпоредби¹¹ е наложено във връзка с осигуряването на необходимите технологични и организационни предпоставки за въвеждане на тестовете. В рамките на проект „Подобряване на ефективността на подбора на служители в държавната администрация“, финансиран по Оперативна програма „Добро управление“, ще бъдат осигурени както механизмите за по-обективен и ефективен подбор (тестове за централизиран етап на подбора), така и технологичните инструменти (платформа за електронното провеждане на тестовете и портал за работа в държавната администрация).

Съгласно оценката на въздействието на приетия законопроект ползите от избрания вариант за действие „законодателна промяна“ ще бъдат: „При гарантиране на необходимите знания, умения, способности и нагласи на служителите в администрацията ползите ще бъдат, както икономически, така и социални. Наличието на компетентни служители ще повиши както ефективността и ефикасността на държавните политики, така и доверието в обществото. Тестовете, които ще гарантират компетентността на служителите, ще бъдат разработени съгласно утвърдените добри практики на Европейската служба за подбор на персонал, Ирландия и Австрия“¹².

Службата за назначения в публичния сектор на Ирландия¹³ провежда централизиран конкурс за набиране, оценка и подбор на служители в целия публичен сектор (който обхваща, както държавните служители така и служителите в сферата на сигурността и здравеопазването). Оценката се извършва въз основа на компетентностна рамка, като за всеки вид длъжност са опреде-

¹⁰ Мотиви към проекта на Закон за изменение и допълнение на Закона за държавния служител, стр. 3.

¹¹ Нормативните разпоредби (текстовете на ЗДСл) са приети и обнародвани в Държавен вестник през юли 2016 г., но влизането им в сила е определено за 1 октомври 2019 г., като преди тази дата те не пораждаат правни последици, т.е. не са в сила.

¹² Частична оценка на въздействието на Закона за изменение и допълнение на Закона за държавния служител, стр. 7.

¹³ <https://www.publicjobs.ie/en>

лени набор от умения, които кандидатите следва да притежават. Подборът е многостепенен и включва оценка на подадените документи, самостоятелно (ненаблюдавано) решаване на тестове (което кандидатът може да направи и от дома си), решаване на тестове в зала, интервю, решаване на практически задачи и казуси. Организацията на процеса на подбор се извършва чрез интернет сайта на службата. Служителите от тази структура разработват въпросите и психометричните тестове за оценка.

Европейската служба за подбор на персонал¹⁴ е отговорна за подбора на служители за институциите и агенциите на Европейския съюз, включително Европейската комисия и Европейския парламент. Първият етап от конкурсите се провежда чрез тестове за оценка на общите компетентностите и професионалните умения на кандидатите, а вторият етап е чрез Център за оценяване, който е по отношение на техните специфични умения, свързани с конкретната длъжност. Тестовите от първия етап може да включват въпроси за: абстрактно мислене, числово разбиране, казуси, логическо мислене, преценка на ситуация и др.

В процеса на подбор на служители няколко български административни структури също използват професионални и личностни тестове – Национална агенция по приходите, Агенция „Митници“, Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“ и Министерство на вътрешните работи.

Изследването на нивото на общите компетентности на кандидатите в новия централизиран етап на конкурса ще оценява качества, умения, поведения и нагласи на кандидатите, чрез които могат да бъдат операционализирани компетентностите в компетентностния модел на държавната администрация (съгласно НУРОИСДА). Съдържанието на модулите за измерване на всяка от компетентности ще бъде разработено по нива, като ще бъдат създадени тестови задачи за измерване на свързаните с тях професионално значими качества, нагласи и поведения. По този начин ще бъде повишена обективността и ефективността на подбора на държавните служители.

Заклучение

Съгласно цитираните нормативни и стратегически документи въвеждането на централизирания първи етап на конкурса с обективни и стандартизирани тестове за компетентности има за цел подобряване на конкурсната процедура чрез идентифициране на подходящите кандидати за държавна служба. Все още тази стъпка не е обвързана с цялостния процес по стратегическо управление на българската държавна администрация посредством законодателно решение. Същевременно са декларирани намерения за регламентация на процеса по стратегическо планиране чрез създаване на координация и йерархична

¹⁴ <https://epso.europa.eu/>

зависимост на целите, проектиране и планиране на необходимите длъжности и подбор на онези кандидати, които притежават професионалните и делови качества да осъществят заложените цели на администрацията.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Актуализирана методология за планиране на човешките ресурси (Портала за консултативни съвети – http://www.saveti.government.bg/web/cc_203/4)
- Доклад за състоянието на администрацията за 2001 г. (Административен регистър – https://iisda.government.bg/annual_reports)
- Доклад за състоянието на администрацията за 2002 г. (Административен регистър – https://iisda.government.bg/annual_reports)
- Закон за администрацията, обн., ДВ, бр. 130 от 5.11.1998 г.
- Закон за държавния служител, обн., ДВ, бр. 67 от 27.07.1999 г.
- Закон за публичните финанси, обн., ДВ, бр. 15 от 15.02.2013 г.
- Класификатор на длъжностите в администрацията, обн., ДВ, бр. 49 от 29.06.2012 г.
- Конституция на Република България, обн., ДВ, бр. 56 от 13.07.1991 г.
- Методология за стратегическо планиране в Република България (Портал за обществени консултации – <http://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&Id=90>)
- Наредба за провеждане на конкурсите за държавни служители, обн., ДВ, бр. 6 от 23.01.2004 г.
- Наредба за условията и реда за оценяване изпълнението на служителите в държавната администрация, обн., ДВ, бр. 49 от 29.06.2012 г.
- Постановление № 192 на Министерския съвет от 5 август 2009 г. за създаване на Съвет за административната реформа, обн., ДВ, бр. 64 от 11.08.2009 г.
- Програма за управление на правителството на Република България за периода 2017 – 2021 г. (Портал за обществени консултации – <http://www.strategy.bg/Strategic-Documents/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1240>)
- Решение № 186 на Министерския съвет от 21 март 2016 г. за одобряване на Закон за изменение и допълнение на Закона за държавния служител (Информационна система за правна информация на Министерски съвет – <http://pris.government.bg/prin>)
- Стратегия за развитие на държавната администрация 2014 – 2020 г. (Портал за обществени консултации – <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=891>)

Частична оценка на въздействието на Закона за изменение и допълнение на Закона за държавния служител (Портал за обществени консултации – <http://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1958>)

Административен регистър – <http://iisda.government.bg/>

Интернет страница на Европейската служба за подбор на персонал – <https://epso.europa.eu/>

Интернет страница на Службата за назначения в публичния сектор на Ирландия – <https://www.publicjobs.ie/en/>

Информационна система за правна информация на Министерски Съвет - <http://pris.government.bg/prin>

Портал за консултативни съвети – <http://www.saveti.government.bg>

Портал за обществени консултации – <http://www.strategy.bg>

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 3, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 3, 2018

ИЗТОЧНОТО РАЗШИРЯВАНЕ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ: СЪЩНОСТ И РЕЗУЛТАТИ

ГЕРГАНА АНТОНОВА ТОШЕВА

Анотация. Настоящата статия анализира академичната литература, посветена на същността на и резултатите от Източното разширяване на Европейския съюз. Целта е представянето на дебатите в научните среди по отношение на процеса на присъединяване на посткомунистическите държави, които да отведат към потенциалните причини за наличието на следприсъединителна криза в отношенията между страните от Централна и Източна Европа и Европейския съюз. От една страна, критичният анализ на част от основните вторични източници на тази тема допринася за изясняването на дефицитите на стратегията на Съюза в този процес с оглед препотвърдените европейски перспективи на страните от Западните Балкани. От друга страна, адекватното разбиране на проблемите във взаимоотношенията „СЦИЕ – ЕС“ от теоретична гледна точка разполага с потенциал да внесе промени, които да намалят напрежението.

Ключови думи: Източно разширяване, Европейски съюз, СЦИЕ, условност, европейзация, предприсъединителна подготовка, следприсъединителна криза.

THE EASTERN ENLARGEMENT OF THE EUROPEAN UNION: ESSENCE AND RESULTS

Gergana Antonova Tosheva

Abstract. This paper analyses the academic literature dedicated to the essence and the results of the Eastern enlargement of the European union (EU). The aim of the article is to present the main debates in this scientific field related to the accession to the EU of the former communist countries in order to understand the reasons behind the post-accession crisis in the relations between the EU and the newcomers. From one side, this paper contributes to clarify the

deficits of the EU's strategy related to the European perspectives of the countries of the Western Balkans. From other side, the adequate comprehension of the problems in the relationship "newcomers – EU" has the potential to change the current situation of tension.

Key words: Eastern enlargement, European union, conditionality, Europeanization, pre-accession preparation, post-accession crisis.

* * *

Въведение

Наблюдава се тенденция към нарастване на литературата, посветена на присъединяването на страните от Централна и Източна Европа (СЦИЕ) към Европейския съюз (ЕС), а не на затихващ интерес към този процес. Причините са две. Първата е свързана с промяната в интерпретирането на резултатите от Източното разширяване. Първоначалната еуфория за потенциала на ЕС да демократизира и европеизира СЦИЕ е заменен от твърденията за ограничения му ефект върху тези държави (Kochenov, 2014; Mendelski, 2011, 2015; Dimitrov, 2015, но също и Hughes et al. още от 2005). Втората причина касае европейската перспектива на страните от Западните Балкани. Поради по-специфичния профил на тези държави, които освен с недемократично, се характеризират и със съществуващо междуетническо напрежение, което разполага с потенциала да затрудни демократизацията, се изисква стратегията на ЕС за тяхното присъединяване да бъде адаптирана към тези особености. В този смисъл, от една страна, е необходимо извличането на поуки от Източното разширяване, от друга – надграждането на стратегията към СЦИЕ с оглед спецификите на Западните Балкани.

В светлината на причините, импулсиращи интереса към Източното разширяване, е уместно да отбележим, че литературната традиция, посветена на тази тема, представлява самостоятелна научна област в полето на изследванията на европейската интеграция (Sedelmeier, 2011). Корпусът от академични трудове може условно да бъде разделен на няколко групи.

Динамиката на Източното разширяване на ЕС

Първата група изследвания са посветени на динамиката на процеса на Източното разширяване. В рамките на нея се обособяват две подгрупи. Първата подгрупа поставя акцент върху реконструкцията на политиката на разширяване на ЕС, поради което тези научни трудове се характеризират във висока степен с описателен характер (Marescau, 1997; Cameron, 1997; Mayhew, 2000; Cremona, 2003; Nugent, 2004; Schimmelfennig and Sedelmeier, 2004; Maurer, 2005; O'Brennan, 2006). Направени са изследвания на отделни аспекти на разширяването – правния (Muller-Graff, 1997) и икономическия (Rollo, 1997).

Изследователската цел на Камерън (1997) е да анализира предизвикателствата, пред които е изправен ЕС с оглед възможността за предприемане на разширяване със страните от Централна и Източна Европа. Според авторът Съюзът има неотменимо задължение да отговори позитивно на развитието на протичащите в тези държави промени и по този начин да допринесе за политическото и икономическото стабилизиране на континента. Изследователският подход, който използва Камерън е анализ на основните инструменти на политиката на разширяване на ЕС – ЕСА, Програмата ФАР, постоянният структуриран диалог, Бялата книга. Резултатът, до който достига авторът, е, че разширяването е политически императив за ЕС, който трябва да насърчи мира, сигурността, стабилността и просперитета. Според Камерън присъединяването изисква двупосочни усилия – от ЕС и от страните кандидатки. Интеграцията трябва да се задълбочи, а държавите от Централна и Източна Европа трябва да осъществяват необходимите реформи, за което възможността за пълноправно членство е най-силният импулс.

Изследването на Камерън е една от първите разработки в научното поле, анализиращо Източното разширяване. Акцентът, който е поставен, е върху отделните елементи от политиката на ЕС спрямо страните от Централна и Източна Европа. Камерън осъществява поставената цел, тъй като доказва два вида предизвикателства пред Източното разширяване. Първият вид касае необходимостта от предприемането на реформи в самия Съюз. Вторият вид предизвикателства са свързани с реформите, които трябва да предприемат посткомунистическите държави. Недостатъкът на изследването е, че се характеризира с изцяло описателна същност.

Маурер (2005) формулира като цел на изследването си реконструкция на процеса на разширяване с посткомунистическите държави. Методът, който използва, е анализ на заключителните документи от заседанията на Европейския съвет и шестмесечните програми на ротационните председателства на Съвета на министрите. Този труд се характеризира с висока информационна плътност и успява да представи решенията на държавите – членки на ЕС, които трасират пътя на присъединяването на СЦИЕ към ЕС. Представени са основните предложения на държавите, които председателстват Съвета на ЕС, касаещи Източното разширяване. Недостатък на изследването е описателният му характер.

Целта на изследването на О`Бренан (2006а) е да допринесе за разбирането на вътрешно- и междуинституционалните политики на ЕС, тъй като това измерение на Източното разширяване е подценено според него. В светлината на така поставената цел авторът осъществява анализ на документите на институциите на ЕС. Като предварително допускане е формулирано твърдението, че същността на Източното разширяване е геополитическата преориентация на бившите сателити на СССР от съветска към европейска

сфера на влияние. Тази радикална външнополитическа преориентация към евроинтеграция на страните от Централна и Източна Европа според О'Бренан предхожда формалното заявяване на желание за пълноправно членство ЕС. Според автора това обстоятелство е обусловено от същността на външната политика, която е част от групата на т.нар. висши политики. Този вид политики касае държавността и суверенитета на страните, поради което по принцип управляващите политически елити са чувствителни спрямо оказване на влияние върху съдържанието и прилагането им, а в конкретния случай самостоятелното вземане на решения в тази област е еманация на излизането от сателитната сфера на влияние на Съветския съюз. Изследването достига до заключението, че ЕС представлява плуралистична общност на сигурност, която с Източното разширяване се разпростира и върху СЦИЕ, като особен акцент авторът поставя върху преноса на ценностната система, ендегенна за държавите – членки на Съюза. О'Бренан достига до извода, че държавите – кандидатки от СЦИЕ, са поставени в ситуация, характеризираща се или с приемането на условията без договаряне, или изоставяне на възможността за присъединяване. Така тези страни трябва да приемат всички формулирани условия, включително присъединяването към новоконституираната Обща външна политика на ЕС. Следващият извод е, че развитието на политиката на разширяване довежда до нововъзникнал корпус от норми. Последният резултат от изследването на О'Бренан е, че в рамките на Източното разширяване се наблюдава сложно разделение на отговорностите между институциите на ЕС, като ЕК има решаваща роля за оформянето и ръководенето на процеса на присъединяване.

Това изследване на динамиката на Източното разширяване надхвърля чисто описателния подход, с което се различава съществено от мнозинството в тази група (Marescau, 1997; Cameron, 1997; Mayhew, 2000). Постигнатите резултати допринасят за разбирането на процеса на конституиране и осъществяване на политиката на разширяване, с което е постигната формулираната цел. Дефицитът на труда касае допускането, което О'Бренан прави по отношение на външната политика на СЦИЕ, която се е преориентирала преди формалното деклариране на желание за членство.

Формулирането на предварителното допускане от О'Бренан е защитимо от гледна точка на опита от предходните кръгове на разширяване на ЕИО/ЕС. Сборникът с изследвания под редакцията на Волфром Кайзер и Юрген Елверт (2005) достига до заключението, че всички държави, които желаят да се присъединят към европейския интеграционен проект, осъществяват преди това външнополитическа преориентация към евроинтеграция. Този извод доказва важността на външната политика за придобиването на пълноправно членство в ЕИО/ЕС, тъй като тя е предпоставка за него и двигател за предприемането на необходимите адаптационни действия.

Като обобщение на направения преглед на литературата, изследваща динамиката на процеса на Източното разширяване може да се направят няколко извода. Първо, постижение на тези научни трудове е, че показват комплексния характер на процеса и обосновават вътрешносъюзните промени, които трябва да бъдат предприети. Второ, недостатък на по-ранните от тях е приемането на реконструкция на етапите на Източното разширяване и поради това обстоятелство предимно описателния характер на изследванията. Трето, на анализ подлежат различни аспекти на този кръг разширяване, например, правният и икономическият, но външнополитическият остава слабо изследван. Четвърто, без верификация се приема, че СЦИЕ са осъществили външнополитическата преориентация към евроинтеграция и изследванията на динамиката на процеса на присъединяване градят доказателства на основата на това твърдение. Причината за приемането на това изходно допускане се открива в опита от предходните разширявания на ЕИО/ЕС. Не се взима под внимание, че СЦИЕ са особен случай на държави кандидатки поради близкото си историческо минало, което предполага не само предприемане на радикална външнополитическа преориентация, но е необходимо тя да се характеризира с приемственост и съгласуваност. Причината за това е, че не еднократният акт на заявяване на желание за членство е толкова важен, колкото поддържането на самия процес на преориентацията към евроинтеграция по време на безпрецедентния етап на предприежителна подготовка на СЦИЕ. Пето, литературната традиция на тази тема води до регистрирането на противоречие. От една страна, ЕС приема, че СЦИЕ са осъществили външнополитическата преориентация към евроинтеграция, от друга страна, външната политика е обект на европеизация чрез условност, поради присъствието на присъединяването към ОВППС в критериите от Копенхаген.

Втората подгрупа, която е част от група изследователи на динамиката на Източното разширяване, анализира импулсите, които задвижват политиката на разширяване на ЕС към страните от Централна и Източна Европа и доказват, че геополитиката има водещо значение, както постигнатите компромиси между националните интереси на държавите – членки на ЕИО/ЕС (Smith, 2004; Petkanchin, 2004; Skalnes, 2005; Vachudova and Moravchik, 2005; O'Brennan, 2006; Papadimitriou and Gateva, 2009; Dinan, 2010, Велева-Ефтимова, 2018). Източното разширяване на ЕС според тях може да бъде разглеждано като част от стратегията на държавите членки за геополитическа стабилизация на континента след екзогенните шокове от разпадането на СССР и Югославия. Основната цел на тази стратегия е разширяване на зоната на сигурност в източна посока, а инструментът е интеграцията на СЦИЕ в ЕС. Решението, което европейските лидери намират на тези комплексни и взаимоотнобвързани въпроси, е създаването на Европейския съюз, Общата външна политика и политика за сигурност и политиката на разширяване.

Скалнес (2005) формулира като своя изследователска цел да докаже, че геополитическите съображения разполагат с най-голям потенциал за обяснение на политиката на разширяване на ЕС със СЦИЕ. В светлината на тази цел авторът анализира част от решенията, маркиращи основните етапи на Източното разширяване. Изводите на Скалнес довеждат до заключението, че геополитическите съображения мотивират важни аспекти на политиката на ЕС спрямо СЦИЕ. Освен стимулирането на политически и икономически реформи в посткомунистическите държави и разширяването на зоната на стабилност, геополитиката обяснява решението на държавните и правителствените ръководители на ЕС на Европейския съвет в Копенхаген през 1993 г. присъединяването към Съюза да бъде реална възможност, както и това от срещата в Хелзинки през 1999 г. да се даде начало на преговорния процес с останалите СЦИЕ. Резултатът, до който достига Скалнес е, че геополитическите съображения предоставят значително по-добро обяснение на Източното разширяване от либералния междуправителствен подход и този на реторичния капан.

Скалнес във висока степен успява да изпълни поставената задача и доказва, че геополитиката обяснява импулсите, задвижващи политиката на разширяване на ЕС. Недостатък на това изследване е, че авторът не взема под внимание новите рискове пред сигурността на континента след края на Студената война, като трансгранична престъпност, масова миграция и други, а поставя акцент върху потенциалната възможност за рекомунизация на СЦИЕ и преливането на военните действия от Югославия. Ситуацията след края на Студената война се характеризира с нови предизвикателства, които макар да съдържат посочените от Скалнес, не ги изчерпват. В този смисъл аргументацията на автора произхожда основно от наследството от близкото минало, без да вземе предвид променящата се среда и опасностите, които я съпътстват.

О'Бренан (2006б), подобно на Скалнес, също изследва геополитическото измерение на Източното разширяване. Целта му е да докаже, че сигурността и геополитиката имат значително влияние върху решенията на ЕС, които довеждат до присъединяването на посткомунистическите държави. За постигането на така формулираната цел авторът анализира основните геополитически въпроси, които влизат в дневния ред на ЕС. Заключението, до което достига О'Бренан, е, че Източното разширяване получава по-добро обяснение, ако се разглежда като специфичен геополитически отговор на нестабилността в СЦИЕ. Авторът достига до няколко извода. Първият е, че политиката на разширяване успява да стабилизира междудържавните отношения и да обезпечи мирния преход от комунизъм към европейска интеграция. Вторият е, че въпросите на сигурността се оказват особено важни, както за задвижването на процеса на разширяване, така и за обособяването на фази като следствие на промени на стратегическия подход на ЕС спрямо СЦИЕ. О'Бренан достига до

заклучението, че конструктивистката концепция¹, разглеждаща ЕС като плуралистична общност на сигурност и Източното разширяване като механизъм за уголемяването ѝ, предоставя най-адекватното обяснение на целия процес.

О'Бренан успява да реализира поставената си цел и доказва значението на геополитическите съображения като обяснителен механизъм на Източното разширяване. За разлика от Скалнес О'Бренан отчита и предизвикателствата на т.нар. мека сигурност – трансгранична престъпност, трафик на наркотици и хора, емиграция от СЦИЕ.

Целта на изследването на Велева-Ефтимова (2018) е да докаже значимостта на влиянието на националните интереси на държавите – членки на ЕС, върху процеса на Източното разширяване – аспект, пренебрегван в академичната литература. За реализацията на тази задача се осъществява систематичен съдържателен анализ на решения на Съвета на ЕС, доклади на ЕК, мемоари, интервюта в периодичния печат и научни изследвания. Заключение-то, до което се достига е, че компромисите между националните интереси на държавите – членки на ЕС, осигуряват импулсите, които задвижват процеса на Източното разширяване. От една страна, академичната литература твърди, че основният инструмент за реализирането на Петото разширяване е политиката на условност, която да стимулира европеизация, от друга страна, авторът доказва, че компромисите между националните интереси задвижват процеса на разширяване, но те са резултат от стечение на обстоятелствата. По този начин кристализира заключението, че компромисните решения подкопават политиката на условност, а оттам и принципите на самото разширяване на ЕС с посткомунистическите страни.

Велева-Ефтимова осъществява поставената изследователска цел и доказва, че кумулативният ефект от компромисните решения между националните интереси на държавите членки на ЕС довежда до генерирането на вътрешно противоречие в самата политика на Източното разширяване, което може да се дефинира като политически пачуърк.

В заключение на направения критичен анализ на литературата, посветена на обясненията за предприемане на политика на разширяване с посткомунистическите държави, може да се правят няколко извода. Анализираните изслед-

¹ Конструктивистката теория аргументира Източното разширяване през концепцията за споделена идентичност, общи ценности и норми (Schimmelfenning, 2005; Sijursen, 2004; Nugent, 2004; Cameron, 1997). В рамките на тази теоретична концепция се откроява идеята за съществуването на Европейска международна общност, основана на европейска либерална идентичност. Държавите, принадлежащи към тази общност, се характеризират със социален плурализъм, върховенство на правото, демократично политическо участие и представителство, частна собственост, пазарна икономика. Тази европейска международна общност има няколко организации – Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (ОССЕ), Организацията на Северноатлантическия договор (НАТО), Съвета на Европа (СЕ) и Европейския съюз (ЕС), като последният се смята за основната сред тях.

вания постигат съществени резултати. Първо, обосновават Източното разширяване като инструмент за постигането на геополитическа сигурност след разпадането на СССР и Югославия и намаляване на новите рискове след разпадането на двублоковата система на международни отношения.² За тази цел са създадени ЕС и ОВППС. Проблемите на сигурността са двигател за вземането на решение за разширяване със СЦИЕ, в резултат на което се формира политиката за разширяване³. Второ, в рамките на предприседнителния период на България и Румъния геополитическите съображения се оказват ключови, като обезпечаването на сигурността на ЕИО/ЕС е водещият принцип⁴

² В контекста на променящите се условия в рамките на системата на международните отношения и новите предизвикателства, пред които е изправен европейският интеграционен проект, е достигнато до решение за създаването на Европейски съюз и конституирането на Обща външна политика и политика за сигурност.

³ Преди Източното разширяване на ЕС във висока степен е трудно да се говори за съществуването на политика на разширяване, въпреки че е имало процедура, регулираща присъединяването на нови държави. Според Седелмейер (2010) формулирането на политика на разширяване е обусловено от необходимостта след края на Студената война отношенията между ЕС и СЦИЕ да разполагат с ясна рамка, в която да се осъществяват.

⁴ В рамките на научните изследвания на Скалнес (2005) и О'Бренан (2006) се дават няколко примера за събития, които дават тласък на евроинтеграцията на България. Първият пример е свързан с опита за преврат в СССР през 1991 г. На 19–21 август 1991 г. твърдолинейните представители на Комунистическата партия в Съветския съюз (КПСС) и част от военните правят опит да свалят от власт Михаил Горбачов чрез т.нар. Августовски пуч. Намесата на Борис Елцин, в качеството му на президент на Руската федеративна съветска република, има решаващо значение за предотвратяването на осъществяване на насилие спрямо президента на Съветския съюз. В резултат на неуспешния преврат КПСС е забранена по предложение именно на Елцин. Ситуацията формално е спокойна, но това е само на повърхността. Горбачов губи изключително авторитета и влиянието си, докато Елцин е основният печеливш от събитията от лятото на 1991 г. В крайна сметка Августовският пуч поставя началото на края на Съветския съюз, който официално прекратява съществуването си през декември 1991 г. Тези събития в Съветския съюз предизвикват сериозни притеснения в представителите на държавите – членки на Европейската икономическа общност (ЕИО). Основните опасения са, че е възможна дестабилизация на района на Централна и Източна Европа, в резултат от протичащите процеси в Съветския съюз. По време на Августовския пуч се повеждат преговорите за подписването на Европейските споразумения за асоцииране (ЕСА) с част от страните от Централна и Източна Европа, които отговарят на формулираните изисквания за предоставяне на доказателства за ангажирането на правителството с провеждането на реформи. С тези държави ЕСА са подписани до края на 1991 г. България и Румъния не могат да покрият поставените от ЕИО, поради което те не са включени в първата група страни. Опитът за комунистически преврат в Съветския съюз през август 1991 г. провокира преосмисляне на стратегията спрямо тези две държави. През септември 1991 г. Европейската комисия предлага започването на предварителните разговори, началният етап от процеса на сключване на ЕСА, с правителствата на България и Румъния. Формалното начало на тези разговори започва през декември 1991г.

Вторият пример е свързан отново с развитието на политическата ситуация в Руската

Европеизация чрез политиката на условност

Втората група изследователи на Източното разширяване анализира ефекта на политиката на ЕС върху страните кандидатки от ЦИЕ (Spendzharova, 2003; Sedelmeier, 2005; Schimmelfenning, Engert and Knobel, 2005; Hughes et al., 2005; Grabbe, 2006; Steunenbergh and Dimitrova, 2007; Bechev, 2009; Cirtautas and Schimmelfennig, 2010; Tanasoiu, 2012). Отправна точка за анализ на влиянието на ЕС е разбирането на същността на Източното разширяване чрез дефинирането му като *инструмент за стабилизиране на Централна и Източна Европа, за контролиране на негативното въздействие на политическата и икономическата трансформация на Изтока и за разширяване на границите на зоната на мир и просперитет на Европейския съюз* (Schimmelfenning, 2005: 144). Според Седелмейер (2011) е допустимо използването като синоними на Източно разширяване на термините *европеизация и политика на условност*. *Под европеизация се разбира процес на конструиране, разпръскване и институционализиране на формални и неформални правила, процедури, политически парадигми и стилове, на извършване на нещата и споделени*

федерация. Изборната победа на Владимир Жириновски на парламентарните избори в Руската федерация през декември 1992 г. и популярността на червено-кафявата коалиция (комунисти и националисти) предизвиква притеснения в ЕИО относно геополитическия баланс в Централна и Източна Европа. Опасенията са свързани основно с възможността за нарушаването на това равновесие от една по-националистически и по-агресивна политика на Руската федерация. В резултат преговорите за сключването на ЕСА с Румъния са приключени сравнително бързо, докато България забавя този процес, но в крайна сметка Европейската комисия успява да финализира преговорите и с двете държави. С България ЕСА е парафирано през декември 1992г. от правителството на Филип Димитров. Импулсите зад решимостта на ЕИО за обвързването на България и Румъния чрез т.нар. споразумения от второ поколение може да бъде обяснена с притесненията от девиации в политиката на тези държави и реверсивни действия на силните там бивши комунисти.

Третият пример касае развитието на ситуацията на Балканите. Импулсите зад решението на държавните и правителствените ръководители на ЕС на Европейския съвет в Хелзинки през месец декември 1999 г. могат да се открият по-скоро извън България, отколкото вътре в нея. Това е така, защото след войната в Косово от първата половина на 1999 г. ситуацията в Централна и Източна Европа е крайно усложнена. Политически обстановката е поляризирана, защото подкрепата на България за операцията на НАТО в Сърбия чрез предоставяне на въздушни коридори не е подплатена с обществен консенсус. Икономиката претърпява висока степен на криминализация в резултат от постановеното ембарго, към което формално България се придържа, но на практика това не е така. Руската федерация за първи път от разпадането на Съветския съюз предприема категорична позиция, противоречаща на евроатлантическата общност, като превзема летището в Прищина. Като цяло съществуват сериозни рискове през стабилността в целия регион на Централна и Източна Европа, особено на Балканите. Благодарение на изменениата в политиката на разширяване на ЕС, породени от новата обстановка след Косовската криза, България получава покана за започване на преговори за присъединяване към Съюза.

вярвания и норми, които първоначално са определени и консолидирани в рамките на взимането на решения в ЕС и след това инкорпорирани в логиката на националния дискурс, идентичност, политически структури и публични политики (Radaelli, 2003:30). Политиката на условност е взаимовръзката между ЕС и държавите кандидатки, в рамките на която Съюзът предлага реалистична перспектива за пълноправно членство, ако съответната страна осъществи значителен набор от реформи под егидата на ЕС (Steunenberg and Dimitrova, 2007).

Като представител на тази група автори, Седелмайер (2011) формулира като цел на изследването си да систематизира литературната традиция, посветена на европеизацията. Резултатът е разграничаване на основните въпроси, резултати и проблеми в това научно поле. Необходимостта от по-задълбочено изучаване на този процес е обусловена от обстоятелството, че изискванията на ЕС за адаптиране обхващат не само приемането на достиженията на правото на Съюза, а атрактивността на пълноправното членство се използва и за постигането на по-големи политически цели чрез политиката на разширяване. Две са основните предпоставки, които придават научна стойност на изучаването на влиянието на ЕС върху тези страни посредством понятието европеизация. Първата е значителната способност на институциите на ЕС да дирижират и налагат процеса на адаптация. Втората е всеобхватната същност на приспособяването, която се разпростира върху целия корпус от достиженията на правото на ЕС и отвъд. В изследването си Седелмайер маркира няколко характеристики на европеизацията, поради които тя се обособява като изследователско поле:

- статутът на държавите кандидатки като нечленуващи в ЕС има отношение към инструментариума, който е използван от институциите на Съюза за оказване на влияние върху процеса на подготовка;

- този статут ги оставя без право на глас по отношение на правилата, които трябва да приемат и властовата асиметрия води до процес на вертикален трансфер на норми, без перспектива за защита на техните собствени предпочитания на наднационално ниво;

- натискът за приспособяване спрямо СЦИЕ е изключително силен, защото посткомунистическото наследство е причината за осъществяването на промените да се „заплаща висока цена” и основният мотив за приемането на достиженията на правото на ЕС са ползите от пълноправно членство.

Седелмайер и колектив (2005) изследват потенциала за приемане и прилагане на достиженията на правото на ЕС от страна на държавите кандидатки. Изходното допускане е, че залогът за изпълнение на политическата условност на ЕС е особено висок поради обещанието за придобиване на статут на пълноправно членство и заплахата от изключване от процеса на разширяване. Авторите достигат до извода, че размерът на политическата цена на нацио-

нално ниво, която трябва да се заплати за реформите, е определящ за степента на отговаряне на изискванията на ЕС. Седелмайер и колектив доказват, че от приключването на Студената война през 1989 г. ЕИО/ЕС обвързва получаването на подкрепа с условия, първо с неформален, а после с формален характер, отнасящи се до спазването на демократичните стандарти и правата на човека. Още през януари 1989 г. Европейският парламент поставя изискването в Споразуменията за търговия и търговско-икономическо сътрудничество да фигурира референция за спазването на човешките права. След разпадането на СССР Европейската комисия препотвърждава значимостта на спазването на правата и свободите на човека, както и тези на малцинствата, като отбелязва, че стартирането на преговори по Европейските споразумения за асоцииране (ЕСА) зависи именно от това условие. Значимостта на демократичните норми и правата на човека получава легитимност в Копенхагенските критерии за членство в ЕС, където политическото условие постановява, че преговорите за присъединяване могат да стартират при положение, че в съответната държава е налице стабилност на институциите, гарантиращи демокрация, върховенство на правото, правата на човека и малцинствата.

Седелмайер и колектив осъществяват поставената изследователска цел. Те доказват, че потенциалът за приемане и прилагане на достиженията на правото на ЕС във висока степен зависи от две обстоятелства. Първото е поемането на ангажимент от страна на ЕС за присъединяване и опасността от изключване от процеса на Източното разширяване. Второто е размерът на политическата цена на реформите на национално ниво. Това са двете променливи, спрямо които варира степента на изпълнение на политическата условност, според резултатите на Седелмайер и колектив.

Грабе (2006) е друг представител на групата, която изследва политиката на условност на ЕС. Предварителното допускане е, че тази политика разполага с огромен потенциал да преобразува СЦИЕ и така да ги подготви за пълноправно членство. Целта на автора е да обясни защо страните кандидатки се съгласяват с условия, които са в противоречие с техните национални интереси. За осъществяването ѝ се анализират три посткомунистически държави и тяхната предприемчива подготовка в рамките на две политики. Резултатите, до които довеждат до оборване на изходното допускане на Грабе. Емпиричните данни доказват, че възможността на условността да трансформира е ограничена, поради дифузност и несигурност на влиянието на ЕС, посредством тази политика. Така изцяло положителната позиция при стартирането на изследователското намерение, след осъществяването му води до формирането на критики към политиката на условност.

Изследването на Хюс и колектив (2005) стартира от изходното допускане, че потенциалът на условността е силно надценен. Целта на авторите е да проверят дали политиката на условност разполага с възможност за трансформи-

ране на страните кандидатки, основавайки се на силното желание за членство на СЦИЕ в ЕС и резултиращата от него властова асиметрия. За да докажат своето твърдение, Хюс и колектив анализират потенциала за европеизация в областта на регионалната политика. Авторите достигат до заключението, че условността изначално е стагнирана, поради силното ограничение, което ѝ поставят достиженията на правото на ЕС. Те не са в еднаква степен развити в отделните области, така че условността има по-голям потенциал за влияние в силно регламентирани области и значително намален в тези, които не са обхванати от общностните разпоредби. Това е генезисът на дефицита на условността. На базата на този извод, авторите достигат до заключението за съществуване на формални и неформални норми. В областта на регионалната политика преобладават неформалните, поради ограничения регулативен режим на тази политика. Причината за тази особеност е в отсъствието на единен регионален модел на ниво ЕС. Като резултат на мястото на обективни критерии за изпълнение се настаняват субективност и непоследователност, което всъщност противоречи на принципите на условността.

Хюс и колектив успяват на основата на емпиричните данни, които събират, да докажат своето изходно твърдение. Недостатъкът на изследването е, че авторите не отиват отвъд извода за неефективността на условността, а приключват с това заключение констатация, така че да стане ясно каква всъщност би била ефективната европеизация.

Бечев (2009) формулира като цел на изследването да докаже, че предприемаческият период трансформира отношенията на България и Румъния с техните съседни държави на Балканите и бившето съветско пространство чрез насърчаването на мирно разрешаване на споровете и сътрудничество. В същото време двете държави не успяват да се справят със заемаването на ръководни позиции във формирането на политиката на ЕС по отношение на страните от Западните Балкани и тези от т.нар. Източно партньорство, роля която се е очаквало да заемат след пълноправното членство. Бечев формулира предварително допускане, че външната политика може да бъде европеизирана, но в силно ограничени параметри. За постигането на така формулираната цел Бечев анализира външните политики на България и Румъния. Авторът доказва силно ограниченият потенциал на условността да европеизира външно-политическата сфера. Единственото направление, по което се отчита успех на условността, е в областта на политиката на добросъседство. Тя се превръща в неформално условие за членство в ЕС за държавите кандидатки от СЦИЕ през 1993 г. благодарение на френската инициатива, т.нар. план „Баладюр”.

Бечев осъществява формулирана цел на изследването. Авторът доказва изходното допускане, че външната политика подлежи на силно ограничена европеизация – единствено по отношение на политиката на добросъседство. Бечев твърди, че емпиричните данни за реалното проектиране на национал-

ната външна политика на наднационално ниво на двете държави са силно ограничени.

Като обобщение на литературата, посветена на политиката на условност, може да се направят няколко извода. Първо, според представителите на тази група изследователи европеизацията на СЦИЕ се осъществява посредством конституирането на условия, които трябва да бъдат изпълнени. Това обстоятелство намира израз в т.нар. политика на условност. Второ, основополагаща за успешната реализация на потенциала на условността като инструмент за европеизация е концепцията за силното желание за пълноправно членство, което води до консолидирането на властова асиметрия в отношенията между ЕС и СЦИЕ. Асиметрията произлиза от обстоятелството, че приносът на посткомунистическите държави към ЕС е силно ограничен, докато присъединяването на СЦИЕ в Съюза би се отразило особено позитивно върху тях. Този концепция има отношение за настоящето дисертационно изследване, защото Съюзът разчита, че формално заявеното желание за членство е доказателство за вече направената радикална преориентация на външната политика на посткомунистическите държави към евроинтеграция. За ЕС осъществяването ѝ е предпоставка и двигател на европеизация чрез условност в други области. Трето, емпиричните данни доказват, че трансформационният потенциал на условността е силно надценен и тази политика се характеризира с вътрешноприсъщи ограничения. Четвърто, поради това успехът ѝ варира по отношение на страните, политиките и времето на нейното приложение. Пето, условността е най-ефективна в политиките, които се характеризират със силно регулативен режим от достиженията на правото на ЕС и потенциалът ѝ намалява пропорционално на редуцията на наднационални норми.

Като заключение може да се направи изводът, че Източното разширяване е процес на европеизиране на СЦИЕ чрез политиката на условност. Целта на държавите – членки на ЕС, е обезпечаване на сигурността им, като инструментът за това е стабилизиране на страните в преход. В рамките на процеса на предприсъединителния период условността не успява да генерира необходимата степен на автентични и устойчиви реформени политики в СЦИЕ, поради което след присъединяването се оказва, че европеизацията им е с потенциално реверсивен характер.

Резултатите от Източното разширяване

Трета група от изследователите на Източното разширяване доказват, че един от резултатите му е съществуването на следприсъединителна криза в отношенията между СЦИЕ и ЕС (Agh, 2007; Rupnik, 2007; Dimitrova, 2007; Mendelski, 2007; Димитров, 2014; Slapin, 2015; Schwarz, 2016; Bikerton, 2016). В рамките на научната литература, изследваща това явление, се доказва при-

чинно-следствената връзка между влиянието, с което ЕС разполага по време на предприєдинителния период и тенденцията за влошаващи се показатели на управлението след придобиването на статут на пълноправни държави членки. Характеристиките на следприсъединителната криза са:

- деградацията на постиженията, резултат от предприєдинителната условност: непосредствено след присъединяването Словакия и Полша премахват новосъздадените Civil Service Authorities; Чехия отлага приложението на административната реформа; Полша се позиционира на последно място в класацията на Европейската комисия за транспонирането на директиви; под съмнение е поставено практическото приложение на формално приетите политики на ЕС (Dimitrova, 2007)

- въвеждането на следприсъединителна условност спрямо България и Румъния, т.нар. Механизъм за сътрудничество и проверка на Европейската комисия. Той има за цел да осъществява мониторинг на напредъка на България при провеждането на реформа на съдебната система и борба срещу корупцията и организираната престъпност.⁵ Санкцията, която е прикрепена към Механизма за сътрудничество и проверка, е възможността за активирането на защитна клауза в областта на правосъдието и вътрешния ред, предвиждаща присъдите на националните съдилища на България да не бъдат признавани от другите държави – членки на ЕС (Kavrakova, 2009).

- възходът на популизма и технокрацията (Bickerton, 2016; Kavrakova, 2009). Генезисът на технокрацията може да бъде открит в маниера на разгръщане на прехода в СЦИЕ. Изискванията на Европейската комисия преформатират осъществяването на прехода от въпрос на съзнателен избор на държавите от бившия Източен блок във въпрос на необходимост. Акцентът, поставен от ЕС, е върху осъществяването на реформи преди стартирането на формалния процес на преговори за присъединяване. За СЦИЕ пътят до придобиване на статут на пълноправна държава членка е прерогатив на доминиран от изпълнителната власт елит със специфичен терминологичен речник, изместващ проблемите на всекидневния живот на гражданите на страните кандидатки. Появата на популизма е естествена реакция на процеса на подкопаване и деградиране на институциите на представителност.

- конституирането и прилагането на стратегията double-think, т.е. да правиш едно, а да мислиш друго (Bickerton, 2016).

- предприєдинителният европейски консенсус след пълноправното членство се разпада и е заменен от нестабилност на управлението и фрагментация на политическите партии (Kavrakova, 2009).

⁵ Механизмът за сътрудничество и проверка се оказва във висока степен инструмент с ограничен потенциал да индуцира реформи, поради контекста, в който се прилага, а именно следприсъединителна криза (Димитров и колектив, 2014).

Заклучение

В порядъка на обобщенията от направения критичен анализ на литература, посветена на Източното разширяване, може да се направи заключението, че съществен резултат от тези изследвания е обосноваването на следните заключения. Политиката на ЕС спрямо СЦИЕ е резултат от екзогенните шокове, породени от геополитическите промени в края на 80-те и през 90-те години на 20. век. Целта ѝ е да обезпечи сигурността на държавите – членки на Общността, като стабилизира посткомунистическите страни. Конституираната стратегия във висока степен се основава на убеждението за силното желание за членство, което се възприема като гарант за успеха на европеизацията на СЦИЕ чрез политиката на условност. Практиката показва, че ефектът на влиянието на ЕС посредством този инструмент не индуцира в достатъчна степен автентични промени, поради ендегенните ограничения на условността. В светлината на тези изводи може да се направи заключението, че редуцираният потенциал на условността да европеизира посткомунистическите държави е една от причините за наличието на следприсъединителна криза в голяма част от тях.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Велева-Ефтимова, М. (2018). Източното разширяване на ЕС – интереси, компромиси, резултати (политически пачуърк). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”.
- Baldwin, R., Francois, J. and Portes, R. (1997). EU Enlargement. Small Costs for the West, Big Gains for the East. CEPR.
- Maresceau, M. (1997). Enlarging the EU. Relations between the EU and Central and Eastern Europe. Longman.
- Cameron, F. (1997). The European Union and the Challenge of Enlargement, In: Maresceau, M (ed.) Enlarging the EU. Relationship between the EU and Eastern Europe. London: Longman, p. 241 – 251.
- Curzon, V., Landan, A. and Whiteman, R. (1999). The Enlargement of the European Union. Issues and Strategies. Routledge.
- Mayhew, A. (2000). Enlargement of the European Union: An Analysis of the negotiations with the Central and Eastern Countries. SEI Working Papers N 39, Sussex European Institute.
- Baun, M. (2000). A Wider Europe: The Process and Politics of European Union Enlargement. Rowman and Littlefield.
- Cremona, M. (2003). The Enlargement of the European Union. Oxford University Press.
- Nugent, N. (2004). European Union Enlargement. Palgrave Macmillan.

- Hughes, J., Gwendolyn. S. and Gordon, C. (2005). *Europeanization and Regionalization in the EU's Enlargement to Central and Eastern Europe. The Myth of Conditionality.* Palgrave Macmillan.
- Schimmelfennig, F and Sedelmeier, U. (2005). *The Europeanization of the Central and Eastern Europe.* Cornell University Press.
- Skuhra, A. (2005). *The Eastern Enlargement of the European Union. Efforts and Obstacles on the Way to Membership.* Studien Verlag.
- Wallace and Pollack (2005). *Policy-Making in the European Union.* Oxford University Press.
- O'Brennan, J. (2006). *The Eastern Enlargement of the EU.* Routledge.
- O'Brennan, J. (2006). *Bringing Geopolitics Back In': Exploring the Security Dimension of the 2004 Eastern Enlargement of the European Union.* *Cambridge Review of International Affairs*, 19:1, 155–169.
- Grabbe, H. (2006). *The EU's Transformative Power. Europeanization Trough Conditionality in Central and Eastern Europe.* Palgrave Macmillan.
- Mayhew, A. (2007). *A Certain Idea of Europe: Can European Integration Survive Eastern Enlargement?.* Sussex European Institute.
- Meunier. S. (2007). *Making History. European Integration and Institutional Change at Fifty.* Oxford University Press.
- Sajdik, M. and Schwarzing, M. (2008). *European Union Enlargement. Central and Eastern European Policy Studies. Background, Development, Facts.* Transaction Publisher: New Brunswick
- Avery, G., Faber, A. and Schmidt, A. (2009). *Enlarging the European Union: Effects on the New Member States and the EU.* Trans European Policy Studies Association.
- Gavrilova, D. (2008). *The Other Side of European Integration: Effects of EU Accession Process on the non EU-regulated Policy Areas in Central and Eastern Europe. The Case of Bulgaria.* *European Political Economy Review*, vol. 8, 68–96.
- Bechev, D. (2009). *From Policy-Takers to Policy-Makers? Observations on Bulgarian and Romanian Foreign Policy Before and After EU Accession.* *Perspectives on European Politics and Society*, 10:2, 210–224.
- Kavrakova, A. (2009). *The Unfinished Business of the Fifth Enlargement Countries.* European Policies Initiative; Open Society Institute Sofia.
- Engel Brekt, K. (2009). *The Impact of Enlargement on Institutional Integrity in Central and Eastern Europe.* *Perspectives on European Politics and Society*, 10:2, 167–180.
- Schimmelfennig, F. and Scholts, H. (2010). *Legacies and Leverage. EU Political Conditionality and Democracy Promotion in Historical Perspective.* *Europe-Asia Studies*, 62:3, 443–460.
- Sedelmeier, U. (2011). *Europeanisation in new member and candidate states.* *Living Reviews in European Governance*, 6:1, 5–32.
- Epstein, R. and Sedelmeier, U. (2011). *Beyond conditionality: international institutions in postcommunist Europe after enlargement.* *Journal of European Public Policy*, 15:6, 795–805.

- Ekiert, G. (2011). Dilemmas of Europeanisation: Eastern and Central Europe after the EU Enlargement. *Acta Slavica Iaponica*, Tomus 25, 1–28.
- Vachudova, M. and Spendzharova, A. (2012). The EU's Cooperation and Verification Mechanism: Fighting Corruption in Bulgaria and Romania after EU Accession. *Swedish Institute for European Policy Studies*, 2012:1, 1–17.
- Dimitrov, G. (2016). Has the EU's Eastern Enlargement Brought Europe Together. *South-eastern Perspective*. St. Kliment Ohridski University Press.
- Emmert, Fr. And Petrovi, S. (2014). The Past, Present, and Future of EU Enlargement. *Fordham International Law Journal*, Volume 37, Issue 5.
- Dimitrova, A., Kortenska, E. and Steunenberg, B. (2015). Comparing Discourses about Past and Future EU Enlargements. *MAXCAP*, N. 13.
- Zimmermann, H. & Dur, A. (2016). *Key Controversies in European Integration*. Palgrave Macmillan.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 3, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 3, 2018

РОЛЯТА НА ЕС ЗА СИГУРНОСТТА НА БАЛКАНИТЕ В КРАЯ НА 20. И НАЧАЛОТО НА 21. ВЕК

РОСИЦА ГЕОРГИЕВА ФИЛАТОВА

Анотация. Настоящата статия разглежда ролята на ЕС за сигурността на Балканите в края на 20. и началото на 21. век. Акцент е поставен върху принципите и механизмите на Общата външна политика и политиката за сигурност на ЕС при превенцията и управлението на кризи на Балканите, като е акцентирано върху двата основни конфликта (Босна и Херцеговина и Косово), оказали сериозно влияние върху сигурността на региона. Обърнато е внимание на дейността на институциите и специализираните европейски органи, ангажирани с провеждането на външната политика, сигурност и отбрана на ЕС. Целта на разработката е да разкрие каква роля изиграва ЕС за сигурността на Балканите в изследвания период, неговата ефективност и възможности за реакция при кризи и конфликти, засягащи сигурността на ЕС.

Ключови думи: Европейски съюз, Балкани, Обща външна политика и политика за сигурност, кризи, конфликти.

EU'S ROLE FOR BALKAN SECURITY AT THE END OF THE 20TH AND EARLY 21 ST CENTURIES

Rositsa Georgieva Filatova

Abstract. The current paper presents EU's role for Balkan security at the end of the 20th and early 21st centuries. Emphasis is placed on the principles and mechanisms of the Common Foreign and Security Policy of the EU in the prevention and management of Balkan crises, focusing on the two main conflicts (Bosnia and Herzegovina and Kosovo) that have had a serious impact on the security of the region. Attention is drawn to the work of the institutions and spe-

cialized european bodies involved in the conduct of the EU's foreign, security and defense policy. The purpose of the paper is to reveal the role played by the EU in the Balkan security in the period under review, its effectiveness and its crisis and conflicts response in european security.

Key words: European union, Balkans, Common Foreign and Security Policy, crisis, conflicts.

* * *

Въведение

В края на 20. и началото на 21. век сигурността на ЮИЕ се превърна в една от насоките на провежданата Обща външна политика и политика за сигурност на ЕС. Тази политика бе важен фактор за поддържането на мира и сигурността в района. Стратегическа цел на този процес е да бъде преодоляно разделението и задълбочено взаимното сътрудничество на основата на европейското интегриране на региона.престъпност.¹

Провежданата от ЕС политика в Югоизточна Европа (ЮИЕ) в областта на сигурността допринесе за постепенното преодоляване на последиците от конфликтите през 90-те години на 20. век. Въпреки това в района, както и в ЮИЕ, съществуват редица проблеми и противоречия, особено на етническа основа. Национализмът и сепаратизмът не са преодоляни.престъпност.²

В съвременните условия стабилността в района фактически не може да се поддържа без оказването на постоянен дипломатически натиск и активно международно ангажиране, включително поддържането на многонационални военни мисии. Ангажирането на ЕС е от изключително важно значение за сигурността на Западните Балкани.престъпност.³

Обща външна политика и политика за сигурност на ЕС (ОВППС) – ресурси и инструменти

С преименуването на Европейското политическо сътрудничество (ЕПС) в Обща външна политика и политика на сигурност (ОВППС) чрез Договора от Маастрихт (1992 г.) започва да се изглажда една уникална в света система за сътрудничество на държавите – членки на ЕС, по въпросите на международната политика. ОВППС е втори стълб на Европейския съюз. Същевременно ОВППС се приема от участващите държави като основен инструмент за запазване на националните интереси в епохата на глобалната взаимозависи-

¹ **Цачевски, В.** „БАЛКАНИТЕ. Европейският избор”. 2007. „Изток-Запад”. с. 15.

² Пак там, с. 202–203.

³ Пак там, с. 205.

мост. Целта на ОВППС е запазването на идентичността на Европейския съюз на международно ниво.⁴

ОВППС на ЕС се характеризира със специфична институционална архитектура, регламентираща функциите по отбраната и сигурността, както на основните европейски институции – Европейска комисия, Европейски парламент, Съвет на ЕС, Европейски съвет, така и на специализираните органи – Председател на Европейския съвет, Върховен представител на Европейския съюз и Европейска служба за външна дейност.⁵

Началото на европейската военнополитическа интеграция свързваме със създадения през 1954 г. Западноевропейски съюз (ЗЕС). ЗЕС става първият опит за интеграционно обединение на европейските държави. През 1992 г. Маастрихтският договор фиксира ЗЕС като неотменна част от развитието на Европейския съюз при разработването и осъществяването на решения и действия, имащи отбранителен характер.⁶

През юни 1992 г. на среща на министрите на външните работи и министрите на отбраната на страните от ЗЕС е приета т.нар. Петерсбергска декларация. Петерсбергската декларация поставя нови задачи, разширяващи обхвата на традиционната териториална отбрана, включвайки мисии с различен характер – мироопазващи, мироналагащи, хуманитарни и спасителни. Обхванат е и спектърът на дейности на въоръжените сили при управление на кризи с различен характер и интензивност. „Петерсбергските” задачи, с каквото наименование придобиват известност, покриват широк спектър от възможни мисии, съответстващи на глави VI и VII от Устава на ООН.⁷

В документа от Петерсберг са определени водещите линии за по-нататъшно развитие на ЗЕС. Страните членки декларират готовност да предоставят конвенционални военни мощности за военни акции, които се провеждат под ръководството на ЗЕС. Влага се ново разбиране за съдържанието на Общата политика за сигурност и отбрана, отразено в „Петерсбергските задачи”. ЕС отчита, че рисковете и заплахите пред сигурността не се свеждат само до защита на териториалната цялост на Съюза, а са свързани и с региони извън неговите граници.⁸

Има спорове, че обхватът на задачите на ОВППС на ЕС не съвпада с този на „Петерсбергските задачи” от 1992 г. Посочва се, че обхватът се разширява

⁴ Обща външна политика и политика за сигурност (ОВППС), <http://old.europe.bg/htmls/page.php?category=149>, последен достъп: 15 май, 2018 г.

⁵ Спасов, С. Европейска архитектура за сигурност; Издателски комплекс – УНСС; София, 2012, с. 48.

⁶ Кръстев, Д. Политика на ЕС в областта на сигурността. 2010. с. 168.

⁷ Спасов, С. Европейска архитектура за сигурност; Издателски комплекс – УНСС; София, 2012, с. 35.

⁸ Спасов, С. Европейска архитектура за сигурност; Издателски комплекс – УНСС; София, 2012, с. 35.

поради новите отговорности и способности на Съюза. Именно борбата с тероризма става една от новите задачи пред ЕС.⁹ С тази нова задача ЕС потвърждава своята готовност за справяне с новото предизвикателство и способността да защити своите граждани от терористична заплаха навсякъде по света.

Когато дадена криза води до операция на ЕС, той ще се възползва от споразумението „Берлин плюс“, идеята за което се ражда от среща на министрите на НАТО от 1996 г. в Берлин, където министрите на външните работи се договарят ресурсите на НАТО да могат да се използват за операции под егидата на ЗЕС. На срещата на високо равнище от 1999 г. във Вашингтон тази разпоредба е разширена до предвождани от ЕС операции за управление на кризи съгласно Европейската политика за сигурност и отбрана.¹⁰

Когато дадена криза води до операция на ЕС, той ще се възползва от споразумението „Берлин плюс“, идеята за което се ражда от среща на министрите на НАТО от 1996 г. в Берлин, където министрите на външните работи се договарят ресурсите на НАТО да могат да се използват за операции под егидата на ЗЕС. На срещата на високо равнище от 1999 г. във Вашингтон тази разпоредба е разширена до предвождани от ЕС операции за управление на кризи съгласно Европейската политика за сигурност и отбрана.¹¹

„Берлин плюс“ обхваща три основни елемента, пряко свързани с операции, които могат да бъдат комбинирани – достъп на ЕС до планирането на НАТО опции за европейско командване на НАТО и използване активи и възможности на НАТО:

- Първо, НАТО гарантира на ЕС достъп до планирането му.
- Второ, ЕС може да поиска от НАТО да предостави опция за командване на военна операция, ръководена от ЕС.
- Трето, ЕС може да поиска да използва активи и способности на НАТО.¹²

Според Амстердамския договор (1997 г.) на Европейския съвет се предоставят правомощия да определя принципите и основните направления на общата външна политика и политиката на сигурност, в това число и въпросите, свързани с отбраната. Съответно и ОВППС включва всички въпроси по сигурността, на възможността за формиране на нейна основа на съвместна отбранителна политика се заменя с по-определеното „постепенно формиране“, а перспективата за учредяване в бъдеще на система за съвместна отбрана придо-

⁹ Handbook on CSDP. The Common Security and Defence Policy of the European Union, 2013, http://www.eeas.europa.eu/archives/docs/csdp/structures-instruments-agencies/european-security-defence-college/pdf/handbook/handbook_csdp_2_aufgabe-revised.pdf, последен достъп: 22.08.2018 г.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Спасов, С. Европейска архитектура за сигурност; Издателски комплекс – УНСС; София, 2012., с. 192.

¹² Пак там, с. 193.

бива реални измерения във връзка с предоставените на Съвета пълномощия да взема такова решение. Макар че основата на структурата, определена от Маастрихтския договор, не се променя в Амстердам, новият договор показва усиляване на стремежа към съгласуваност по въпросите на външната политика.¹³

Създаването на позицията на Върховния представител за ОВППС с Амстердамския договор значително засили способността на ЕС да реагира бързо на нови развития и да се ангажира с местните участници и международните партньори. ЕС също така започна да разработва оперативен капацитет за гражданско и военно управление на кризи.¹⁴

Превенцията на кризи и дипломатическите усилия са в основата на външната политика на ЕС. Същевременно ясно се осъзнава и необходимостта от развиване на способности и капацитет за бърза реакция при възникнали конфликти. Сложността в тази материя идва както от необходимостта от консенсус по ключовите решения, така и от участието в мироопазващи мисии на формирания от армиите на отделните държави членки.¹⁵

Увеличаването на ресурсите за мисии и операции в рамките на ОВППС на ЕС изисква институционално развитие, подкрепа за планирането и управлението на мисии и операции, както и подкрепа за вземането на решения на политическо и стратегическо ниво. За да започне ЕС мисия или операция, е необходимо съгласието на държавите членки. Те определят основните насоки на ОВППС, упражняват политически контрол и поставят стратегическите рамки на мисиите и операциите в областта на сигурността на ЕС.¹⁶

За постигането на своите цели, по-специално на изискванията за операциите за управление на кризи, ЕС се нуждае от приноса на държавите членки по военните и гражданските способности.¹⁷ Способностите за управление на

¹³ **Кръстев, Д.**, Политика на ЕС в областта на сигурността, Военно издателство, 2010, с. 87–101.

¹⁴ The Western Balkans: moving on, Franz-Lothar Altmann, Judy Batt, Misha Glenny, Gerald Knaus and Marcus Cox, Stefan Lehne, Jacques Rupnik, Ivan Vejvoda and Romana Vlahutin, October 2004, Chaillot Paper № 70, Institute for Security Studies, European Union, Paris, с. 113.

¹⁵ **Спасов, С.** Европейска архитектура за сигурност; Издателски комплекс – УНСС; София, 2012, с. 71.

¹⁶ HANDBOOK ON CSDP MISSIONS AND OPERATIONS. THE COMMON SECURITY AND DEFENCE POLICY OF THE EUROPEAN UNION, 2017, <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/336bd2c3-e9dc-11e6-ad7c-01aa75ed71a1/language-en>, последен достъп: 14.08.2018 г.

¹⁷ Гражданският компонент на ОПСО, дефиниран от Европейския съвет още през 2000 г., включва следните ангажменти от страна на държавите членки: Създаване на капацитет за полицейски операции, в т.ч. обучение и подпомагане на дейността на местни полицейски структури; Укрепване на върховенството на закона чрез предоставяне на прокурори, съдии и затворнически служители в помощ на полицейските операции; Изграждане на гражданска администрация чрез експертни екипи, способни да създадат действителен

кризи на ЕС се разбира като цялостен набор от средства (включително работна сила, оборудване, концепции, организация и процедури) на количествено и качествено равнище, необходими, за да се даде възможност за успешното провеждане на мисии и операции.¹⁸

Механизмът за развитие на способностите на ЕС (MPC) е приет през 2003 г., като е взето предвид споразумението „Берлин плюс“. Неговата цел е да се даде възможност на Европейския съюз да насърчава постигането на ангажиментите относно способностите на страните членки и да ги оценява, както и ако е необходимо, да преразгледа реалните цели на способностите.¹⁹ Механизмът се основава на два основни принципа: автономия на вземането на решения от ЕС и доброволен характер на приноса на страните членки.²⁰

Европейската стратегия за сигурност, приета през декември 2003 г., със заглавие „Сигурна Европа в един по-добър свят“, отбелязва повратен момент в развитието на външната политика и политика за сигурност на ЕС. За първи път ЕС постига съгласие за обща оценка на заплахите и поставя ясни цели за развиване на интересите в областта на сигурността въз основа на най-важните ценности. В рамките на стратегията през 2004 г. е одобрена Гражданска приоритетна цел 2008, свързана с изграждането на способност на ЕС за отговор на кризи с невоенен характер. През юни 2004 г. Европейският съвет приема и нов план за развитие на военните способности на Съюза, известен като Приоритетна цел 2010. Той предвижда държавите – членки на ЕС, да бъдат способни до 2010 г. да предприемат бързи и решителни действия в целия спектър от операции за управление на кризи в съответствие с Европейската стратегия за сигурност.²¹

Времето за реакция е ключово по отношение на ефективността при управлението на кризи, минимизирането на тяхното разрастване и защитата на цивилното население. След 2007 г. ЕС започва, макар и с относително бавно темпо, да развива способности, отговарящи на тези задачи, изграждайки капацитет за осигуряването на операции чрез бойни групи в повече от една конфликтна зона.²²

Постигането на общи позиции от страна на държавите членки по отношение на оценяване на фактите и заплахите пред сигурността е от съществено

местен административен апарат; Защита на гражданското население чрез осигуряването на екипи в режим на постоянна готовност за оценка на намерения; Създаване на капацитет за наблюдателски мисии. (Обща политика на сигурност и отбрана на Европейския съюз, <https://remilitari.wordpress.com/2016/10/14/opso/>, последен достъп: 05.02.2019 г.)

¹⁸ Спасов, С. Европейска архитектура за сигурност; Издателски комплекс – УНСС; София, 2012, с. 73.

¹⁹ Пак там, с. 73.

²⁰ Пак там, с. 74.

²¹ Пак там, с. 43.

²² Пак там, с. 74.

значение за скъсяване на времето за реагиране и за оптимизиране на нужния ресурс. Засилването на координацията при постигане на общи позиции и оказване на синхронизиран дипломатически натиск води до редуциране на необходимостта от по-агресивни подходи за преодоляване на кризисните ситуации.²³

ЕС и сигурността на Балканите

Приоритетна цел на ЕС в отношенията му със страните от Югоизточна Европа (ЮИЕ) е ангажирането на Съюза в международно подпомагане за преодоляване на конфликтите в Западните Балкани и укрепване на регионалната стабилност. Тази промяна се осъществява въз основа на декларираната в Договора от Маастрихт (1992 г.) цел за формиране на обща политика на ЕС.²⁴

Обстановката в Западните Балкани става един от основните фактори, които допринасят за началото, а впоследствие за развитието на европейската политика на ЕС за сигурност и отбрана (ЕПСО). Западните Балкани се превръщат във важен компонент на общата външна и отбранителна политика на ЕС.²⁵

Европейската политика за сигурност и отбрана (ЕПСО), формирането на която започва през 1999 г., за първи път интегрира в ЕС и военни аспекти. На срещата на Европейския съвет в Кьолн (1999 г.) правителствените и държавните глави на страните – членки на ЕС, поставят акцент върху необходимостта от предприемане на специални мерки за контрол по отношение на военни операции, осъществявани от силите на Съюза. В частност, предприетите от тях действия трябва да съответстват на принципа на пропорционалност.²⁶ За постигане на тази цел на Европейския парламент е предложено да осъществява редовно наблюдение на хода и реализирането на военните операции. Неговите комитети трябва да събират цялата необходима информация за акциите и мисиите, свързани с използването на мандат за достъп до средствата на НАТО и военното финансиране.²⁷

ЕПСО към балканския регион се утвърждава постепенно. Първоначално основна роля в ангажирането на ЕС в решаване на проблемите на стабилността и сигурността играят големите държави – Великобритания, Франция,

²³ Пак там, с. 126.

²⁴ Цачевски, В. „БАЛКАНИТЕ. Европейският избор”. 2007. „Изток-Запад”. с. 189.

²⁵ Пак там. с. 189–190.

²⁶ Принципът на пропорционалност е определен в чл. 5 от Договора за Европейския съюз. Той регулира изпълнението на правомощията на Европейския съюз. Неговата цел е да постави действията на институциите на ЕС в определени рамки. Съгласно това правило действията на ЕС трябва да са ограничени до необходимото за постигане на целите на договорите. <https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/proportionality.html?locale=bg> , последен достъп: 09.07.2018 г.

²⁷ Кръстев, Д. Политика на ЕС в областта на сигурността. 2010, с. 170.

Германия и Италия. Страните – членки на ЕС, постигат трудно единодушие; а в някои случаи не са в състояние да предприемат координирани действия.²⁸

Вследствие на това, през по-голямата част от 90-те години, особено в международните преговори за намиране на решение на конфликтите на територията на бивша Югославия, ЕС се оказва в по-слаба позиция в сравнение със САЩ и е главно допълваща сила към НАТО. Важна причина за подчиненото положение на ЕС изиграва отсъствието на създадена самостоятелна военна структура, която да се използва от страните членки в провеждането на тяхната политика в областта на регионалната стабилност и сигурност. За определен период, тази функция се изпълнява от Западноевропейския съюз, както и чрез участието на страни от ЕС в миротворчески операции или чрез използване на капацитета на НАТО.²⁹

През 2000 г. европейските правителства решиха, че Западните Балкани се нуждаят от всеобхватен нов политически подход. Те ще продължават да внедряват своите инструменти за външна политика и управление на кризи, за да насърчат стабилизирането на региона, но също така ще запазят обещанието за сдружаване, като интегрират постепенно страните от Западните Балкани в европейски структури. Политиката предвижда сключването на всеобхватни договори с всяка от страните и включването на важни политически инструменти, по-специално в областта на търговията и подпомагането.³⁰

Западните Балкани остават централно предизвикателство за външните отношения на ЕС. Стабилността на региона е неразривно свързана с тази на ЕС. Доверието на ЕС като международен актьор по този начин зависи до голяма степен от успеха му на Балканите. За разлика от 1991, днес ЕС има опит, инструменти и подходяща стратегическа концепция, за да помогне на страните от Западните Балкани да посрещнат предизвикателствата, които са на разположение.

В началото на 21. век политиката на ЕС към Югоизточна Европа във външните отношения и сигурността навлиза в нова фаза. Нейна характерна черта е засилването на самостоятелните действия на ЕС на основата на създадения по-голям собствен потенциал, повишеното взаимодействие със САЩ и НАТО и разширяващите се отношения със страните от региона. ЕС започна да поема по-широки функции като гарант на изпълнението на мирните договорености, укрепването на стабилността и развитието на демократичните процеси в тази част на Европа.³¹

²⁸ Цачевски, В. БАЛКАНИТЕ. Европейският избор. 2007. „Изток-Запад”. с. 190.

²⁹ Пак там. с. 190.

³⁰ The Western Balkans: moving on, Franz-Lothar Altmann, Judy Batt, Misha Glenny, Gerald Knaus and Marcus Cox, Stefan Lehne, Jacques Rupnik, Ivan Vejvoda and Romana Vlahutin, October 2004, Chaillot Paper № 70, Institute for Security Studies, European Union, Paris, с. 113

³¹ Цачевски, В. БАЛКАНИТЕ. Европейският избор. 2007. „Изток-Запад”. с. 194.

Босна и Херцеговина

Военните операции и гражданските мисии на ЕС варират от краткосрочно управление на кризи до дългосрочно стабилизиране, ангажирайки малки консултантски екипи, до големи военни или граждански участия. В организационно отношение това са сложни начинания, но ЕС разполага с военни и цивилни експерти, за да се справи с причините за възникване на конфликтите или поне да се смекчат техните последици.³²

След разработване и създаване на съответните структури и процедури ЕС поема оперативен ангажимент през 2003 г. с провеждането на първите граждански мисии – полицейски – в Босна и Херцеговина.³³ Полицейската мисия на ЕС (ПМЕС) в Босна и Херцеговина започва на 1 януари 2003 г. Нейната цел е да се установят устойчиви полицейски структури съгласно най-добрите европейски и международни практики. Това се постига чрез наблюдение, насочване и контролни дейности. Тази полицейска мисия се превръща в еталон за следващите операции: за изграждане на капацитет – посредством дългосрочна реформа на полицията и силите за сигурност, обикновено под формата на малки екипи от европейски експерти, които обучават и консултират местните служители в правоохранителна дейност.³⁴

Страните от ЕС – във взаимодействие със НАТО – сътрудничат активно в процеса за постигане на мир в Босна и Херцеговина. Военната мисия АЛТЕА в Босна е най-голямата мироподдържаща операция на ЕС в ЮИЕ. Тя е проява на подобряващите се възможности на ЕС в областта на сигурността. Европейските военни части (European Union Force – EUFOR) на свой ред успешно замества разположеният в страна след 1995 г. контингент на НАТО (Stabilization Force – SFOR).³⁵

Решението за мисията АЛТЕА бе взето от Европейския съвет през юли 2004 г. Негово практическо осъществяване става въз основа на Резолюция 1575 на Съвета за сигурност на ООН, в съответствие с която EUFOR поема функцията на силите на НАТО – KFOR. Мисията става една от основните насоки в политиката на ЕС за подпомагане на демократичното развитие и изграждането на силни държавни институции в Босна и Херцеговина.³⁶

Операция АЛТЕА остава важен елемент от цялостните усилия на ЕС за подпомагане на политическия процес в Босна и Херцеговина с цел да се даде

³² Спасов, С. Европейска архитектура за сигурност; Издателски комплекс – УНСС; София, 2012, с. 99.

³³ Пак там, с. 99.

³⁴ Пак там, с. 100.

³⁵ Цачевски, В. БАЛКАНИТЕ. Европейският избор. 2007. „Изток-Запад”, с. 190, с. 196, с. 197.

³⁶ Пак там, с. 197.

възможност на тази държава да продължи да напредва в процеса на интеграция с ЕС на базата на необходимите реформи. EUFOR продължава да внася успокоение сред населението и поддържат готовност за намеса при евентуални проблеми със сигурността в цялата страна.³⁷

Косово

Европейският съюз (ЕС) предоставя съществена помощ на Косово в областта на върховенството на закона. По-специално от 2008 г. насам ЕС изпълнява най-мощната си досега мисия в рамките на Общата политика за сигурност и отбрана (ОПСО) — мисията на Европейския съюз в областта на върховенството на закона в Косово (EULEX). Нейната задача е да извършва наблюдение, да насочва и да предоставя съвети във всички области, свързани с върховенството на закона, и да извършва някои изпълнителни функции.³⁸

EULEX е най-голямата операция за управление на кризи в историята на ЕС. Основната ѝ цел е да подпомогне косовските власти да укрепят върховенството на закона, по-специално в областта на полицейските служби, съдебната система и митническите органи. Мисията се финансира от бюджета на общата външна политика и политика на сигурност (ОВППС) на ЕС, като средствата се отпускат чрез договор между Европейската комисия и ръководителя на EULEX, който носи лична отговорност за бюджета на EULEX.³⁹

Ефективността на EULEX за укрепване на върховенството на закона е засегната от ограничения в човешките ресурси. Държавите членки не командирова достатъчно служители в EULEX. Освен това персоналът често е командирован за прекалено кратки срокове и без да разполага с необходимите умения за изграждане на капацитет. Работата на EULEX се затруднява и от факта, че мисията не разполага с правосубектност.⁴⁰

На 8 юни 2018 г. Съветът на ЕС взема решение за пренасочване на мандата на мисията на ЕС в областта на върховенството на закона в Косово (EULEX Kosovo). Съдебната изпълнителна част от мандата на мисията в Косово се преустановява, като Косово поема отговорността за всички прехвърлени разследвания, наказателни преследвания и съдебни процеси.⁴¹

³⁷ СЪОБЩЕНИЕ ЗА ПЕЧАТА, 2974-то заседание на Съвета, Общи въпроси и външни отношения, <http://www.consilium.europa.eu/Newsroom>, последен достъп: 06.08.2018 г.

³⁸ Специален доклад № 18/2012 „Помощ от Европейския съюз за Косово в областта на върховенството на закона“, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/ALL/?uri=CELEX%3A52012SA0018>, последен достъп: 18.07.2018 г.

³⁹ Пак там.

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ EULEX Kosovo: нова роля за мисията на ЕС в областта на върховенството на закона, <http://www.consilium.europa.eu/bg/press/press-releases/2018/06/08/eulex-kosovo-new-role-for-the-eu-rule-of-law-mission/>, последен достъп: 19.07.2018 г.

Мисията се съсредоточава върху:

- наблюдението на определени дела и съдебни процеси в институциите на Косово за наказателно и гражданско правосъдие;
- наблюдението, наставляването и предоставянето на съвети на изправителната служба на Косово;
- предоставянето на оперативна подкрепа за изпълнение на подпомагания от ЕС диалог за нормализиране на отношенията между Сърбия и Косово.⁴²

EULEX запазва някои ограничени изпълнителни правомощия по отношение на защитата на свидетели и подкрепата за специализираните състави и специализираната прокуратура, както и отговорността, в качеството си на втора инстанция по въпросите на сигурността, за поддържането и утвърждаването на сигурността. Решението на Съвета предвижда преработеният мандат да продължи до 14 юни 2020 г.⁴³

Мисията EULEX се оценява като една от най-сложните и амбициозни мисии в рамките на ОПСО. В известна степен целите на EULEX отиват отвъд традиционните мироопазващи мисии в области като институционално и държавно строителство. Наблюдава се институционална подкрепа, а EULEX се явява като стабилизиращ и контролиращ фактор.⁴⁴

EULEX допринася за формирането и укрепването на държавните институции в Косово по пътя им към по-голяма ефективност, устойчивост, етническо многообразие и отчетност, независимост от политическа намеса и при пълно спазване на международните стандарти за правата на човека и добрите европейски практики – чрез дейности по наблюдение и ограничени изпълнителни функции.⁴⁵

Факторът „Косово“ създава най-сериозното препятствие за развитието на новата европейска динамика. Заедно с това в дългосрочен план той, напротив, създава допълнителни стимули за формирането в ЕС/ЗЕС на собствени действителни механизми и инструменти за осъществяването на съгласувана европейска политика на хуманитарна помощ и гражданска защита, включваща антикризисните действия на основата на собствен, относително автономен потенциал.⁴⁶

⁴² Пак там.

⁴³ Пак там.

⁴⁴ Кризите в Балканския регион като основание за създаването на Европейски въоръжени сили, <https://geopolitica.eu/spisanie-geopolitika/163-2017/broy-4-2017/2685-krizite-v-balkanskiya-region-kato-osnovanie-za-sazdavaneto-na-evropeyski-vaorazheni-sili>, последен достъп: 26.07.2018 г.

⁴⁵ РЕШЕНИЕ (ОВППС) 2018/856 НА СЪВЕТА от 8 юни 2018 година за изменение на Съвместно действие 2008/124/ОВППС относно мисията на Европейския съюз в областта на върховенството на закона в Косово (EULEX KOSOVO), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A32018D0856>, последен достъп: 24.07.2018 г.

⁴⁶ **Кръстев, Д.**, Политика на ЕС в областта на сигурността, Военно издателство, 2010, с. 49–50.

Изводи

В съвременните условия ЕС е основният външен фактор за развитие на политиката за сигурност на страните от ЮИЕ. ЕС играе ръководна роля в международните усилия за поддържане на сигурността в региона. Възможностите на ЕС за поддържане на регионалната стабилност и сигурност в ЮИЕ са големи и поради високата степен на обвързаност на тези държави с ЕС.⁴⁷

Сигурността в ЮИЕ е част от сигурността на ЕС. Това обуславя нарастващото значение на политиката на ЕС в този регион. В допълнение към установеното военно присъствие ЕС вече е създал потенциал за бърза намеса при евентуално възникване на кризисна ситуация, в лицето на формираните сили за бързо реагиране. Стабилизирането и евроинтегрирането на региона стават стратегически и взаимосвързани цели в дългосрочната регионална политика на Съюза. Западните Балкани е дългосрочен приоритет за ЕС поради нестабилността и динамиката на регионалното си развитие.⁴⁸

Приносът на ЕС за прекратяването на конфликтите и нормализирането на обстановката в Западните Балкани е значителен. Във взаимодействие със САЩ, страните от ЕС изиграват значителна роля за придвижване напред и финализиране на преговорите за мир в Босна и Херцеговина.⁴⁹

Формиращата се в началото на 90-те години на миналия век външна политика на ЕС развива алтернативни интеринституционални стратегии за превенция на конфликти, адресирайки техните първопричини, както и укрепване на структурната стабилност, дефинирана като широк спектър от социални, политически, икономически и екологични фактори.

Едно от най-важните постижения на Маастрихтския договор става окончателното признаване от европейските страни на факта, че създаването на ЕС е невъзможно без формирането на негова собствена политика в сферата на сигурността и военното дело. Документално подкрепената цел за осъществяване на обща външна политика и политика на сигурност определя основните перспективи и ускорява интеграцията в тази посока. Това на свой ред позволява включването на военнополитическата интеграция в рамките на ЗЕС в контекста на развитието на Европейския съюз.⁵⁰

Европейският съюз отбелязва напредък в провеждането на съгласувана външна политика и ефективно управление на кризи. Има на разположение инструменти, които могат да бъдат ефективно използвани, както това стана видно на Балканите и в други региони. За по-голям принос е необходимо да се

⁴⁷ **Цачевски**, В. БАЛКАНИТЕ. Европейският избор. 2007. „Изток-Запад”. с. 201.

⁴⁸ Пак там. с. 202.

⁴⁹ Пак там. с. 190.

⁵⁰ **Кръстев**, Д., Политика на ЕС в областта на сигурността, Военно издателство, 2010, с. 87–101.

проявява по-голяма активност, по-голяма съгласуваност и ефективно използване на способностите. За да се противодейства на новите заплахи, е необходимо ЕС да вложи повече средства в отбраната и да ги използва по-ефективно. Европейският съюз има потенциала да даде своя значителен принос, като способства едновременно за преодоляването на заплахите и осъществяването на възможностите.⁵¹

Целите и развитието на Европейския съюз, определени от учредителните договори, определят такива приоритети на неговото развитие като утвърждаване на ЕС на международната арена, реализиране на съгласувана обща външна политика и политика на сигурност и формиране на обща отбрана.⁵²

ЕС не е нито суверенна държава, нито международна организация. Това обстоятелство има специфични ефекти върху процеса на формиране на политиките на общоевропейската сигурност и отбрана.⁵³ До активизирането на ЕС като фактор на международна сигурност и стабилност, анализатори като Бузан и Уаевър, идентифицират различни подрегионални комплекси за сигурност в Европа. Сред тях са Западна Европа; Източна Европа, включваща Балкани; Турция, както и страни от бившия Съветски съюз, попадащи в категорията „близка чужбина“.⁵⁴ В по-съвременен контекст Оле Уивер дебатирал ЕС като особена структура за осигуряване на сигурност, която трябва да съчетае мотивация за разширяване на ЕС и обезпечаването на европейската сигурност.⁵⁵ Присъединяването на държави към ЕС повишава европейската сигурност, но същевременно приближава Евросъюза към проблемни региони. За постигане на повече ефективност на външната и отбранителна политика на ЕС е необходимо трансформиране на военните формирования на страните членки в по-гъвкави мобилни сили; както и по-качествено използване на ресурсите и общите активи. Обединяването и споделянето на капацитета на страните членки би имало в резултат по-ефективно справяне с новите заплахи за сигурността.

⁵¹ ЕВРОПЕЙСКА СТРАТЕГИЯ ЗА СИГУРНОСТ. СИГУРНА ЕВРОПА В ЕДИН ПО-ДОБЪР СВЯТ. <https://www.consilium.europa.eu/media/30803/qc7809568bgc.pdf>, последен достъп: 06.08.2018 г.

⁵² **Кръстев, Д.** Политика на ЕС в областта на сигурността. 2010, с. 174.

⁵³ Пак там. с. 57.

⁵⁴ Близка чужбина, в оригинал *near abroad*, е понятие, използвано от Бузан и Уаевър за обозначаване на руската политика по отношение на бивши съветски републики, и най-вече – страни, населени със славяноезично население. „Регионални комплекси за сигурност“ са също понятие, въведено от Бузан и Уаевър в монографията им, 10. (Buzan, B., Waever, O., (2003). *Regions and Powers. The Structure of International Security*. Cambridge University Press.)

⁵⁵ **Кръстев, Д.** Политика на ЕС в областта на сигурността. 2010, с. 57.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Кръстев, Д. (2010). Политика на ЕС в областта на сигурността. София: „Военно издателство“ ЕООД.
- Спасов, С. (2012). Европейска архитектура за сигурност, София: Издателски комплекс – УНСС.
- Цачевски, В. (2007). БАЛКАНИТЕ. Европейският избор. София: Издателство „Изток-Запад“.
- ЕВРОПЕЙСКА СТРАТЕГИЯ ЗА СИГУРНОСТ. СИГУРНА ЕВРОПА В ЕДИН ПО-ДОБЪР СВЯТ: <https://www.consilium.europa.eu/media/30803/qc7809568bgc.pdf> (онлайн). (последен достъп: 06.08.2018 г.)
- Кризите в Балканския регион като основание за създаването на Европейски въоръжени сили: <https://geopolitica.eu/spisanie-geopolitika/163-2017/broy-4-2017/2685-krizite-v-balkanskiya-region-kato-osnovanie-za-sazdavaneto-na-evropeyski-vaorazheni-sili> (онлайн). (последен достъп: 26.07.2018 г.)
- Обща външна политика и политика за сигурност (ОВППС): <http://old.europe.bg/htmls/page.php?category=149> (онлайн). (последен достъп: 15 май, 2018 г.)
- РЕШЕНИЕ (ОВППС) 2018/856 НА СЪВЕТА от 8 юни 2018 година за изменение на Съвместно действие 2008/124/ОВППС относно мисията на Европейския съюз в областта на върховенството на закона в Косово (EULEX KOSOVO): <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A32018D0856> (онлайн). (последен достъп: 24.07.2018 г.)
- Специален доклад № 18/2012 „Помощ от Европейския съюз за Косово в областта на върховенството на закона“: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/ALL/?uri=CELEX%3A52012SA0018> (онлайн). (последен достъп: 18.07.2018 г.)
- СЪОБЩЕНИЕ ЗА ПЕЧАТА, 2974-то заседание на Съвета, Общи въпроси и външни отношения: <http://www.consilium.europa.eu/Newsroom> (онлайн). (последен достъп: 06.08.2018 г.)
- Buzan, B., Waever, O. (2003). Regions and Powers. The Structure of International Security. Cambridge University Press.
- Soeren Keil, Zeynep Arkan, (2015). The EU and Member State Building. European Foreign Policy in the Western Balkans. Routledge.
- HANDBOOK ON CSDP MISSIONS AND OPERATIONS. THE COMMON SECURITY AND DEFENCE POLICY OF THE EUROPEAN UNION, (2017). <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/336bd2c3-e9dc-11e6-ad7c-01aa75ed71a1/language-en> (онлайн). (последен достъп: 14.08.2018 г.)
- Handbook on CSDP. The Common Security and Defence Policy of the European Union, (2013). http://www.eas.europa.eu/archives/docs/csdp/structures-instruments-agencies/european-security-defence-college/pdf/handbook/handbook_csdp_2_aufgabe-revised.pdf (онлайн). (последен достъп: 22.08.2018 г.)
- Mincheva, L. „Strategic Coercions“: Modus operandi In Inter-Institutional Cooperation in Peace Enforcement“. The Case of Bosnia. Manuscript under review.
- The Western Balkans: moving on, Franz-Lothar Altmann, Judy Batt, Misha Glenney, Gerald Knaus and Marcus Cox, Stefan Lehne, Jacques Rupnik, Ivan Vejvoda and Romana Vlahutin, October 2004, Chaillot Paper № 70, Institute for Security Studies, European Union, Paris.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 3, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 3, 2018

СРАВНЕНИЕ МЕЖДУ ЕВРОПЕЙСКИЯ ПОДХОД И НАЦИОНАЛНИТЕ МЕРКИ ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА ОНЛАЙН ДЕЗИНФОРМАЦИЯТА

МАРИЯ ПЕТЬОВА ЮРУКОВА

Анотация. С нарастване употребата на новите технологии, явлението „онлайн дезинформация“ и ефектите от неговото разпространение резонират по-бързо и достигат до по-голяма част от обществото. Както в световен мащаб, така и в ЕС, изискването за повече отговорност при предоставянето и получаването на информация, създава необходимост от търсене на актуални научни решения за подходите за противодействие на онлайн дезинформацията.

Целта на настоящата статия е да се направи сравнение между европейския подход и съществуващите законодателни и незаконодателни мерки на национално ниво за борба с дезинформацията онлайн в света. Основната хипотеза е, че онлайн дезинформацията е многопластов и комплексен проблем и се нуждае от цялостен подход, какъвто се опитва да изгради Европейската комисия и с това се различава от моделите, избрани от националните държави.

Ключови думи: Дезинформация онлайн, законодателни мерки, незаконодателни мерки, фалшиви новини.

COMPARISON BETWEEN EUROPEAN APPROACH AND THE NATIONAL MEASURES FOR TACKLE ONLINE DISINFORMATION

Mariya Petyova Yurukova

Abstract. With the increasing use of new technologies, the phenomenon of „online disinformation“ and the effects of its distribution resonate faster and reach a wider range of society. Both globally and in the EU, the requirement for more responsibility in providing

and receiving information creates the need for relevant scientific approaches to tackle online disinformation.

The aim of this article is to make a comparison between the European approach and existing legislative and non-legislative measures at national level to combat online disinformation in the world. The underlying hypothesis is that online disinformation is a multi-layered and complex issue and needs a holistic approach that it is trying to build the European commission, and in this way differs from the models chosen by national states.

Key words: Disinformation online, legislative measures, non-legislative measures, fake news, EU.

* * *

Увод

В резултат от глобализацията и с нарастване на употребата на новите технологии и на интернет, явлението *дезинформация* и негативните ефекти от неговото разпространение резонират по-бързо в обществото и достигат по-голям обхват. В Европейския съюз (ЕС) се наблюдава увеличаване на нивото на подвеждаща, а в множество случаи и на невярна информация онлайн, която достига бързо и без индикация за нейната достоверност до гражданите. Причините за този комплексен проблем са разнородни и унифицирани решения и подходи за справянето му към момента няма. Нещо повече, различните видове решения водят до сблъсък между основни комуникационни права. Наличието на тези противоречия, наложени от изискването за все повече прозрачност и отговорност при предоставянето и получаването на информация в ЕС, създава необходимост от търсене на научни решения за подходите за противодействие на онлайн дезинформацията в рамките на правомощията на Съюза.

Към момента както сред българската, така и сред европейската научна общност липсват емпирични и концептуални изследвания, които да разглеждат подходите на ЕС и националните държави за противодействие на дезинформацията онлайн; макар множество автори да се спират на различни аспекти от явлението, то дискусиите за бъдещи политики и модели, които да търсят цялостно решение на проблема на ниво ЕС, се срещат едва от година. Прегледът на академичните публикации в областта на настоящата статия установява, че основните научни постижения към момента се отнасят до: изясняване на самото понятие *дезинформация*, като няма наложена една дефиниция; изследване предимно на медийното явление *фалшиви новини*, а не на понятието *дезинформация* в онлайн среда; разглеждане на проявленията на дезинформацията онлайн и рядко на мерките за борба с нея.

Поставени са две основни задачи, постигащи целта на текста, първо, да се очертае избраната към момента посока и подхода по отношение противодействието на дезинформацията онлайн. Второ, да се направи сравнение между съществуващите мерки на различни държави в света и предложените от ЕК.

В статията са използвани общонаучни методи за набиране, обработка и анализ на информация като сравнение, анализ и синтез, проучване на съществуващата научна литература, законодателството и практиката по темата.

Поради ограниченията в настоящата статия не са изчерпателно анализирани и систематизирани причините за дезинформацията и политико-социалните ефекти, които поражда тя. В текста са разгледани съществуващите мерки до края на август 2018 г. Използваните методи, видът и обемът на настоящия текст не предполагат задълбочен анализ на явлението *дезинформация онлайн*, но са така подбрани, че да отговорят на нуждите на поставените цели и задачи.

1. Първи стъпки за противодействие на дезинформацията онлайн в Европейския съюз

1.1. Контекст

В съвременния бързо променящ се свят борбата за надмощие на международната сцена и цифровата революция изправиха Европа пред нови предизвикателствата. Дезинформацията онлайн се превърна в един от ключовите проблеми пред европейските демокрации. Начинът на взимане на решения в Европейския съюз и скоростта при реализирането на неговите политики според различни източници¹ води до това, че липсват инструменти за противодействие на актуалните промени.

Интеграционните процеси в ЕС се развиват с различни темпове и специфично, включително според степента на суверенитет, който държавите членки преотстъпват в зависимост от сектора. Медийната политика на ЕС се развива постепенно и се формира и реализира спрямо поставените от самия Съюз цели и политически стратегии.

В книгата *Медийна политика и право на ЕС* проф. Нели Огнянова посочва, че *перспективата на медийната регулация зависи от потенциала на правото да отрази в нормативна форма тенденциите в традиционните и новите медии така, че едновременно да насърчи развитието на медиите (като технология и бизнес), да защити публичния интерес и да гарантира основните комуникационни права на гражданите.*² Към момента свободата на словото в интернет в страните в ЕС се регламентира по общ начин чрез Конституция, Наказателен кодекс, Закон за авторските и сродните му права

¹ Сходни тези могат да се открият в „Глобални тенденции до 2030 г. : може ли ЕС да отговори на предстоящите предизвикателства?“ на Европейска система за анализ на стратегии и политики, в сборника *Connectivity Wars* на Европейския съвет за външни отношения, в книгата „Медиаизираното изменение на външната политика“ на проф. Мария Нейкова и д-р Ралица Ковачева.

² Огнянова, Н. (2011). *Медийна политика и право на Европейски съюз*. 268. София: Библиотека Европейски изследвания.

и няма специфична уредба. В ЕС акцент се поставя върху мерките за борба с незаконното и вредно съдържание в мрежата. С набралите популярност явления от типа на „фалшиви новини“ (fake news) става видимо, че политиката и правото реагират по-тромаво при изработването на мерки и норми и позволяват ефектите от тези тенденции да достигнат гражданите. Алтернативите на законодателните мерки обаче също имат своите ограничения. Саморегулацията крие риск от прекалено овластяване на платформите, а липсата на санкция при повечето законодателни мерки предполага по-малка ефикасност. Стъпвайки на тези положения, следващата част от текста разглежда контекста, при който ЕК започва да търси решение и баланс при избора на подход за борба с онлайн дезинформацията и фалшивите новини.

Преди една година институции на ЕС разглеждат предимно едно проявление на дезинформацията онлайн, а именно пропагандата. Като заключение от срещата на Европейския съвет³ от 19 и 20 март 2015 г. се създава Екип за стратегически комуникации с Изтока (East StratCom Task Force)⁴ с цел противодействие на дезинформационните кампании и по-точно на пропагандата от страна на Русия.⁵ Този инструмент служи за осъществяване на политическа и стратегическа цел на ЕС да се противопоставя на комуникационните политически кампании, водени от Руската федерация. Обръща се внимание на този формат, за да се направи ясно разграничение между естеството на работата на Екипа за стратегически комуникации с Изтока и обсъждания в този текст подход на ЕС за противодействие на дезинформацията. Работата на Екипа е по-скоро в полето на стратегиите за отбрана, касаещи дезинформацията, и може да се разглежда като последица от анексирането на Крим, докато в настоящата статия се търси цялостен и комплексен подход към този разнороден и многомерен проблем, надхвърлящ политическото противопоставяне на медийната пропаганда на Русия.

1.2. Конкретни стъпки, предприети от Европейската комисия

На 13 ноември 2017 г. ЕК стартира обществено обсъждане на тема *фалшиви новини*, адресирано до граждани, социални медийни платформи, информационни организации, изследователи и публични органи. Евробарометър извършва проучване във всички държави членки с цел събиране на мнения

³ Следва да се отбележи, че Европейският съвет определя общите политически приоритети и насоки на ЕС.

⁴ Повече информация за създаването, целите и дейностите на https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/2116/questions-and-answers-about-east-stratcom-task-force_en

⁵ Последно посетен на 19 май 2018, <http://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1176226&dswid=-5922>

относно решаването на този проблем. През януари 2018 г. ЕК назначава Експертна група на високо равнище относно разпространението на фалшиви новини и дезинформация⁶. Резултатите от тези действия служат като основа за изработване на доклад, публикуван на 12 март 2018 г. със заглавие *Многоизмерен подход към дезинформацията*⁷ и впоследствие водят до съобщение на ЕК от 26 април 2018 г. със заглавие *Справяне с онлайн дезинформацията: европейският подход*⁸.

В това съобщение ЕК определя обхвата на дезинформация и я възприема като *доказано невярна или подвеждаща информация, която се създава, представя и разпространява с цел икономическа изгода или умишлено заблуждение на обществото и може да причини вреда на обществото*.⁹ На страницата на ЕК ясно се посочва, че целта на изброените вече стъпки е да се стигне до *изчерпателен политически отговор*, който да включва специфичните роли на различните участници и заинтересовани страни (институционални, социални платформи, медии и потребители)¹⁰. Подходът трябва да определи отговорностите им спрямо стратегическите приоритети, принципи и ценности на ЕС (свобода на изразяване, плурализъм на медиите и право на гражданите на разнообразна и надеждна информация).

2. Мерки за противодействие на онлайн дезинформацията

Макар и дезинформацията да не е ново явление, след изборите за президент в САЩ през 2016 г. и референдума за напускане на Великобритания от ЕС, *фалшивите новини* се превърнаха в разпознаваем от гражданите проблем и в катализатор за предприемане на мерки за регулирането му в множество държави по света. Европейската комисия започва да търси решения за противодействие на онлайн дезинформацията на наднационално ниво, а паралелно с това някои държави – членки на Съюза (като Германия), се ориентират към законодателни мерки, други (като Белгия и Дания) – към незаконодателни, а трети (като Испания) – предпочитат да изчакат изработването на общоевро-

⁶ Групата включва 39 членове с председател проф. д-р Маделин Кок Бънинг.

⁷ European Commission.(2018).A multi-dimensional approach to disinformation. Report. Retrieved May 2, 2018, from <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-online-disinformation>

⁸ COM(2018) 236 final. Tackling online disinformation: a European Approach. Retrieved May 19, 2018, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2018%3A236%3AFIN>

⁹ Направено е ясно пояснение какво не се разбира под дезинформация: Дезинформацията не включва грешки при докладване, сатира и пародия или ясно определени партийни новини и коментари.

¹⁰ Последно посетен на 03 септември 2018, <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/fake-news>

пейски подход.

В настоящата статия мерките са условно разделени и разгледани по две направление. Първо, мерки на наднационално (ЕС) и национално (държави, включително такива членки на ЕС) ниво. Второ, законодателни и незаконодателни мерки, които ще разгледаме по-подробно.

2.1. Законодателни мерки

През изминалата година някои правителства в света внасят предложения за ограничаване на разпространението на фалшиво съдържание с цел защита на населението от манипулация и подвеждащи новини, и регулация на публикуваното съдържание в социалните мрежи (*Таблица 1.*).

Табл. 1. Преглед на предприетите законодателни мерки от някои държави в света по отношение на фалшивите новини (Информация към август 2018 г.)

Държави	Законодателни мерки	Отговорна страна	Статус
Германия	Закон ¹¹	Онлайн платформи (технологични компании)	Приет 2017 г.
Беларус	Изменения за фалшиви новини онлайн в медийните закони	Онлайн платформи, Физически лица	Приети 2018 г.
Камбоджа	Разпоредба за фалшиви новини в медийните закони	Медии, Физически лица	Приета 2018 г.
Египет	Закон	Медии, онлайн платформи, блокиране на акаунти в социални платформи с над 5000 последователи	Приет 2018 г.
Русия	Законопроект за фалшиви новини	Онлайн платформи	Приет на първо четене през 2018 г.
Бразилия	Разпоредби за фалшиви новини по време на избори	Онлайн платформи, посредници, разпространители и доставчици на интернет услуги	В очакване да бъде приет

¹¹ Последно посетен на 03 септември 2018, <https://www.gesetze-im-internet.de/netzdg/BJNR335210017.html>

Франция	Законопроект за дезинформация по време на избори	Онлайн платформи, посредници, разпространители и доставчици на интернет услуги	Приет в Парламента, отхвърлен от Сената през 2018 г.
Малайзия	Закон за фалшиви новини	Онлайн платформи, Физически лица	Приет и отменен през 2018 г.

На база на показаното в табл. 1 могат да се разграничат следните особености, първо, някои държави предпочитат да укрепват съществуващите законодателства (Беларус, Камбоджа, Бразилия и др.), докато други – въвеждат нови закони (Германия и др.) с ясен фокус. По това разделение към момента може да се заключи, че ЕК избягва предприемането на законодателни мерки, но в съобщението на ЕК от 26 април 2018 г. се посочва, че предприетите мерки на ниво ЕС ще допълват регламенти и директиви, които са свързани с решаването на проблема с дезинформацията като Общия регламент за защита на личните данните (GDPR), който се прилага в целия ЕС от 25 май 2018 г. Това може да бъде разтълкувано като опит от страна на европейските институции да не създават конкретно законодателство, посветено на борбата с дезинформацията, а да прокарат различни аспекти от него в други нормативни документи на наднационално ниво.

Второ, някои законопроекти предвиждат ограничаване на действието им спрямо определен период – например по време на избори (Франция, Бразилия), други – действат постоянно. ЕК не прави такова разграничение, но посочва като ключов приоритет гарантирането на сигурни и устойчиви изборни процеси в рамките на ЕС и отчита нуждата от допълнителни мерки по това направление за провеждане на изборите за Европейски парламент през 2019 г.

Трето, проследяването на процесите по приемането на проектозаконите отчита, че все повече правителства търсят ефективно законодателство, с което да ограничат фалшивите новини, но разногласията вътре в самите държави по този въпрос са големи. Вече има примери за приет и отменен закон за фалшивите новини в Малайзия, а във Франция законопроектът е приет от Парламента, но отхвърлен от Сената. Предстои да се види дали приетите закони срещу фалшивите новини са ефективен начин за ограничаване на нелегално съдържание в онлайн платформите и доколко, а не са само политически инструмент за набиране на популярност и възможност за ограничаване свободата на словото и цензура.

Четвърто, липсва ясна дефиниция на понятието *фалшиви новини* и *дезинформация онлайн*. В държави като Беларус и Камбоджа въпреки тази липса са приети изменения в медийните закони за санкция срещу фалшиви новини онлайн за медийните платформи и за физически лица. В тази връзка внесените законопроекти в някои държави могат да се разглеждат и като огранича-

ване свободата на медиите, цензура на изказванията против управляващите, както и като начин за набиране на популярност. За разлика от тези примери, европейският модел не прибягва до закони по отношение на явление, което не е ясно дефинирано. И към момента изглежда, че европейският подход ще следва именно тази логика, което обуславя предприемането на предимно незаконодателни мерки.

Пето, в законодателните предложения най-често носещите отговорност са технологичните компании, следвани от физически лица.

Мнозинството от държавите, които възнамеряват да предприемат законодателни мерки, държат под отговорност компаниите. Няколко от предложениите в *Таблица 1*. законодателни акта предвиждат технологичните компании да носят отговорност за разпространението на фалшиви новини, като призовават за по-бързо отстраняване на обидно съдържание, препоръчват големи глоби и лишаване от свобода при неуспех да предотвратят разпространението на фалшиви новини. Такъв пример е Германия, която успя да приеме законодателство преди изборите за федерален парламент (2017 г.). Така от 1 октомври 2017 г. Законът за подобряване на прилагането на закона в социалните мрежи (NetzDG) регулира борбата срещу *фалшивите новини и престъпленията от омраза* в социалните мрежи в Германия¹² и налага на социални медии глоби от 50 млн. евро, ако не успеят да премахнат *очевидно незаконното* съдържание в рамките на 24 часа след получаване на жалба.

Други законодателни предложения препоръчват строги санкции за физическите лица, които са отговорни за разпространението на неверни данни. Във Филипините предложен от Сената законопроект предлага виновните за създаване или разпространение на фалшиви новини да бъдат наказвани с глоби в размер от 1 950 до 97 587 щатски долара и с лишаване от свобода от 1 до 5 години. Законопроектът, представен на италианския Сенат през февруари 2017 г., изисква лицата, които желаят да открият онлайн платформа, насочена към публикуване или разпространение на информация, да уведомят Съда чрез сертифициран имейл и да предоставят име на платформата, име и фамилия на администратора и данъчен номер.

Новите закони, които се предлагат или са приети, дават повече правомощия на правителствата да контролират технологичните компании и онлайн платформите (напр. Facebook, Twitter и Google) и физическите лица, отговорни за разпространението на фалшиви новини. Някои от законите се стремят също да противодействат на въздействието на автоматизираните акаунти (ботове) в социалните медии (Египет). В отговор технологичните компании засилват усилията си да се защитят и подобряват способностите си за откриване и премахване на фалшиви новини. В някои държави се предлага създава-

¹² Последно посетен на 19 май 2018, <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=b1dd56e4-adbf-4811-9b74-e8ebcd4f4217>

не на отделни органи или структурни звена. Във Великобритания и Швеция има предложения за създаване на правителствено звено, което да отговаря за чуждестранни дезинформационни кампании, като техният обхват е ограничен предимно до пропагандата, което позволява спрямо тази мярка да се направи паралел с дейността на Екипа за стратегически комуникации с Изтока на ЕС. Създаването на експертна група за идентифициране и противодействие на фалшиви новини е част от обсъжданите или предприетите вече мерки в Белгия, Дания, Италия, Испания, Нигерия и Бразилия. По отношение само на законодателните мерки може да се обобщи, че има различни подходи за това кой носи отговорността, каква е санкцията и т.н. На този етап заключения за резултатите и работещи модели е рано да се правят.

2.2. Незаконодателни мерки

Незаконодателните мерки също имат разновидности. Някои държави предпочитат да прилагат незаконодателни мерки за противодействие на фалшиви уебсайтове за новини и за проверка на фактите.

Голяма част от незаконодателните мерки включват насърчаването на медийна грамотност и критично мислене като основен елемент за превенция на дезинформацията. Държави като Канада, Дания, Италия, Нигерия и Тайван въвеждат учебни програми, чрез които децата да придобиват уменията да различават неверни от достоверни данни. ЕК предвижда да помогне на потребителите да навлязат в средата на цифровите медии, като насърчи добри практики в държавите в ЕС и организира различни форуми (в тази сфера европейските институции поддържат много дейности, нормативни актове и неформални инициативи).

В Италия се работи за създаване на сайт за докладване на фалшиви новини.

Правителствата на САЩ и Канада финансират научни изследвания за използването на технологии като изкуствен интелект (AI) и машинно обучение (ML), за да се борят с дезинформацията онлайн¹³. По отношение на използването на новите технологии ЕК също предвижда финансиране на проекти и инициативи, които да подпомагат процесите и мерките за противодействие на дезинформацията.

ЕК определя множество конкретни мерки. Подходът на ЕС за противодействие на дезинформацията онлайн се основава на пет основни стълба: 1) прозрачност; 2) медийна и информационна грамотност; 3) овластяване на потребителите и журналистите; 4) разнообразие и устойчивост на европейската новинарска екосистема; и 5) непрекъснато проучване на въздействие-

¹³ Retrieved May 19, 2018, from https://www.think-asia.org/bitstream/handle/11540/8063/PR180307_Counteracting-Fake-News.pdf?sequence=1

то на дезинформацията в Европа. Какво стои зад тези формулировки, може да се анализира по мерките, включени в Съобщението на ЕК¹⁴. За да гарантира бързата и ефективна реакция от страна на онлайн платформи и за да предпазят потребителите от разглеждания в текста феномен, през юли 2018 г. Комисията публикува проект на общоевропейски *Кодекс за практиката в областта на дезинформацията*. За укрепване на проверката на фактите и капацитета за мониторинг на дезинформацията, ЕК подкрепя създаването на независима европейска мрежа от инструментите за проверка на факти (fact checkers) с цел установяване на общи методи на работа, обмен на най-добри практики, постигане на възможно най-широко покритие в целия ЕС и участие в съвместни проекти за проверка на фактите и свързаните с тях дейности. За насърчаване на отчетността ЕК работи за улесняване на идентифицирането на източника на дезинформация чрез гарантиране на проследимостта му във всеки етап на разпространение. ЕС продължава добрите практики към момента и подкрепя качествената журналистика, включително чрез финансиране. Комисията си поставя за цел заедно с Европейската служба за външна дейност и държавите членки да разгледат допълнителни възможности за *разработване на стратегически комуникационни отговори и други механизми за изграждане на устойчивост, както и за противодействие на системните кампании за дезинформация и хибридната намеса на чужди правителства към гражданите и юридическите лица в ЕС*.

От разгледаните дотук примери ясно се вижда, че по отношение на незаконодателните мерки ЕС не само следва световните тенденции за противодействие на дезинформацията, а дори изпреварва мерките в глобален план и проправя път на нови видове мерки.

Заклучение

Правителствата по света предприемат различни стъпки, за да се противопоставят на дезинформацията онлайн. Мерките могат да бъдат наднационални и национални, законодателни и незаконодателни. Някои държави избират микс между законодателни и незаконодателни мерки, някои – разчитат отговорността да се носи от онлайн платформите и индустрията, а други – наблягат на личната отговорност. Някои правителства предлагат изцяло ново законодателство, други – промяна в разпоредбите на съществуващото. Има мерки, насочени към даден казус и допълнени от непрекъснати съвместни ангажименти с индустрията, неправителствения сектор и регионалните формати. Има мерки, включващи инициативи за проверка на фактите. Има мерки

¹⁴ COM(2018) 236 final. Tackling online disinformation: a European Approach. Retrieved May 19, 2018, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2018%3A236%3AFIN>

с дългосрочен ефект, свързани с укрепване на социалната устойчивост чрез медийна грамотност, разпространяване на социални норми за отговорно споделяне на информация и определяне на отговорностите на технологичните компании, каквито ЕК предвижда. С развитието на мерките в тази сфера и анализ на реалните резултати от тях се очаква да се изработят модели, които да обхващат едновременно законодателни и незаконодателни мерки, взимайки предвид техните ограничения.

Изглежда, че към момента ЕС се въздържа да направи стъпки към промяна на правната уредба и оставя този избор на държавите членки. Той различава пет групи заинтересовани лица и активни участници в процесите за противодействие: европейски институции (в частност ЕК), държави членки, граждански организации, онлайн платформи и новинарски медийни организации. На наднационално ниво ЕК се съсредоточава повече в насърчаване на координацията между държавите, онлайн платформите, инструментите за проверка на факти, неправителствени организации и останалите заинтересовани страни, както и във финансиране на проекти, които ще спомогнат на нейните стратегически цели. ЕС, макар да не предвижда към момента конкретен нормативен акт, третиращ дезинформацията онлайн, може да бъде възприеман като новатор, защото търси цялостен подход към проблема, за разлика от повечето държави в света. Предложенията на ЕК може да се разчитат и като опит да се укрепват и добавят мерки във вече съществуващите законодателства, вместо да се въвеждат нови.

През 2018 г. множество държави започват да предвиждат мерки за борба с дезинформацията онлайн, а паралелно ЕС поема реален ангажимент за координиране и увеличаване на усилията на наднационално ниво. Макар ЕК да използва термина *всеобхватен подход*, предприетите мерки са все още общи, по-скоро пожелателни и не може да се говори за цялостни подходи за противодействие на дезинформацията онлайн никъде в света, включително на ниво ЕС. Към момента може да се допусне, че е поставено началото на дебатите и подготовката за изграждането на европейски модел за противодействие на дезинформацията онлайн, но предстои предприемане на бъдещи действия и координирани мерки, за да се достигне до завършена визия и всеобхватен подход.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Нейкова, М. (2011). Диалог или монолог? Противоречивият свят в обектива на глобалните телевизии. София: Университетско издателство на „Св. Климент Охридски“.
- Нейкова, М., Р. Ковачева. (2017). Медиатизираното измерение на външната политика. Анализ на политическите твърдения по външнополитически теми в предизборната кампания 2017. София: Университетско издателство на Св. Климент Охридски.
- Огнянова, Н. (2011). Медийна политика и право на Европейски съюз. София: Библиотека Европейски изследвания.
- Директива 2010/13/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 10 март 2010 година за координирането на някои разпоредби, установени в закони, подзаконови и административни актове на държавите членки, отнасящи се до предоставянето на аудио-визуални медийни услуги (Директива за аудио-визуалните медийни услуги).<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=celex-%3A32010L0013>, последно посетен на 11.05.2018.
- Огнянова, Н. (15 май 2018). „Франция: законопроектът срещу фалшивите новини, внесени в парламента“. https://nellyo.wordpress.com/2018/05/15/fr_fake-2/, последно посетено на 20.05.2018.
- ESPAS. (2015). Global Trends to 2030: Can the EU meet the challenges ahead? [Electronic version]. Retrieved May 20, 2018, from <http://ec.europa.eu/epsc/sites/epsc/files/espas-report-2015.pdf>.
- European Council on Foreign Relations.(2016). Connectivity Wars. Why Migration, Finance and Trade are Geoeconomic Battlegrounds of the future. Ed.by M. Leonard. London.
- Fanucci,F. (2017). “How Italy wants to slam fake news: Use fines and prisons”. Media Power Monitor.Retrieved May 20, 2018, from, <http://mediapowermonitor.com/content/how-italy-wants-slam-fake-news-use-fines-and-prison>.
- Funke D. (2018). A guide to anti-misinformation actions around the world. Retrieved August 31, 2018, from <https://www.poynter.org/news/guide-anti-misinformation-actions-around-world>.
- Haciyakupoglu,G., Yang Hui, J., Suguna,V. (2018). Countering fake news: a survey of recent global initiatives.Policy Report.[electronic version]. Retrieved May 19, 2018, fromhttps://www.think-asia.org/bitstream/handle/11540/8063/PR180307_Counter-ing-Fake-News.pdf?sequence=1.
- Klum Stelander, J. (2017). EU against disinformation: Understanding a modern anti-disinformation campaign. [electronic version]. Retrieved May 19, 2018, from, <http://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1176226&dsid=-5922>.
- Pauwels, C., H. Kalimo, K. Donders (2009). Rethinking European Media and Communications Policy.Institute for European studies. Brussels: VUBPRESS/Brussels University.

- Titcomb., Carson. (2018). Fake news: What exactly is it – and how can you spot it?.[Electronic version]. Retrieved May 18, 2018, from <https://www.telegraph.co.uk/technology/0/fake-news-exactly-has-really-had-influence/>.
- COM(2018) 236 final. Tackling online disinformation: a European Approach.Retrieved May 19, 2018, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/XT/?uri=COM%3A2018%3A236%3AFIN>.
- EuropeanCommission.(2018).A multi-dimensional approach to disinformation.Report of the independent High level Group on fake news and online disinformation. [electronic version]. Retrieved May 2, 2018, from <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-online-disinformation>.
- European Commission.(2018). First findings of the Eurobarometer on fake news and online disinformation.Report.European Commission.Brussels. Belgium.
- East StratCom Task Force.Retrieved May 20, 2018, from https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/2116/questions-and-answers-about-east-stratcom-task-force_en.
- Paper.DLA.(2018). Network Enforcement Act in a nutshell.Retrieved May 19, 2018, from-<https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=b1dd56e4-adbf-4811-9b74-e8eb-cd4f4217>.

IV

Научна област

„Социални, стопански и правни науки“

Научно направление

**„Социология, антропология и науки за
културата“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 3, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 3, 2018

МОРАЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ПОТРЕБЛЕНИЕТО: СВЕТОВЕ НА КАЧЕСТВОТО В ПОТРЕБЛЕНИЕТО НА КРАФТ БИРА В БЪЛГАРИЯ

НИНА РОЗИНОВА ДЕНИСОВА

Анотация. От 70-те години на 20. век насам в глобалната пивоварна индустрия се наблюдава феномена наречен „ренесанс на крафт бирата“, който се заражда в САЩ и откъдето започва неговото популяризиране. Приписването, стабилизирането, обективизирането и ранжирането на качество върху крафт бирата има поне няколко пласта от ценостни редове, от които черпи своята легитимност. В редът на близостта, като основен наратив, конструирането на качество се случва преди всичко чрез фигурата на „майстора“. Чрез труда си той придава уникалност на крафт бирата, като влага идентичността си в нея, социализирайки безличната пазарна транзакция. Това е в контраст с пазарния и индустриалния тип качество, в които господства цената и стандартизираната ефективност. Самият обект е по-скоро подарък или дори грижа за потребителя, който не е анонимен клиент, а част от общност на крафт потребителите. Качеството се обосновава като уникалност, вдъхновение и наслада за сетивата или като отговорност към локалния производител, общност и колектив.

Ключови думи: социология на потреблението, качествен обрат, прагматична социология, светове на потребление.

MORAL DIMENSIONS OF CONSUMPTION: WORLDS OF QUALITY IN THE CONSUMPTION OF „CRAFT“ BEER IN BULGARIA

Nina Rozinova Denisova

Abstract. Since the 1970s, the global brewing industry has seen the phenomenon called the “Renaissance of Craft Beer”, which originated in the United States and where its popularization began. Assigning, stabilizing, objectivizing, and ranking quality in craft beer have at least sev-

eral layers of value ranges from which it derives its legitimacy. In the domestic order of worth, as a basic narrative, the construction of quality takes place above all through the figure of the “master”. Through his labour he enriches with uniqueness the beer by embedding his identity in it, socializing the impersonal market transaction. This contrasts with market and industrial quality perception, where price and standardized efficiency dominate. The object itself is rather a gift or even a care for the consumer who is not an anonymous client but part of a community of “craft” users. Quality is justified through individuality, inspiration and delight for the senses or as a responsibility to the local producer, community and union.

Key words: sociology of consumption, qualitative turn, pragmatic sociology, worlds of consumption.

* * *

1. Въведение

Настоящото изследване е част от дисертационната ми работа „Потребление на храни и напитки в контекста на социално-икономическите трансформации в България, в началото на 21. век“, която чрез анализ на потреблението на бира и хляб цели да разпласти многоизмерността на моралните измерения на потреблението в България. Изследването цели да разбере ценностните конфигурации и обосновавания на избори в три ситуации на потребление – крафт, домашно, супермаркет.

В настоящото изложение ще представя анализ на ситуация на потребление на крафт бира, в която потребителите консумират крафт бира в специализирани бирарии, в които се продава и/или произвежда тя. Избраната методология за провеждането на емпиричното изследване, което трябва да осигури аналитичния материал за анализа, е комбинация между дълбочинни интервюта и наблюдения в избраните за изследване места на покупка и консумация на крафт бира. Изследователският интерес обаче не е съсредоточен специфично към индивиди или групи, а е насочен към критическите ситуации на обосноваване, с което се подчертава и несигурността от изхода на ситуацията. Тоест, за случай се приема серия от ситуации, в които потребителите обосновават избора си на крафт бира.

За целта на изследването бяха проведени 9 полуструктурирани интервюта с потребители на крафт бира поне веднъж месечно, които я консумират в специализирани крафт бира барове. Задачата на интервютата е да извлекат преди всичко обосновавания от страна на респондентите, имайки предвид теоретичните допускания на прагматичната социология (виж Boltanski & Thévenot, 2006; Boltanski, 2011; Boltanski, 2012; Boltanski, & Thévenot, 1999), които подчертават критическия капацитет на хората във всекидневните ситуации и съществуването на т.нар. „императив за обосноваване“ в ситуации на диспут (ситуации, в които има разногласия по отношение на общото благо,

които водят до обосноваване на избори между алтернативи), каквито интервютата имат за цел да пресъздадат. Анализът на емпиричните данни показва, че основните ценности, които стоят зад избора на крафт бира са социално признание, принадлежност към общност и постигане на удоволствие на сетивата. В допълнение, емпиричният материал разкри многоизмерността и комплексността на потребителския избор като защити тезата, че той не е статичен и непосредствено даден, а е ценностно обусловен и зависим от конкретната потребителска ситуация. Тоест, зад формулирането на потребителския избор могат да стоят повече от един вид ценностни констелации.

2. Проблемът

През последните десетилетия от 70-те години на 20. век насам в глобалната пивоварна индустрия се наблюдава феномена наречен „ренесанс на крафт бирата“, който се заражда в САЩ и откъдето започва неговото популяризиране в глобален план (Fastigi, Esposti, Orazi, & Viganò, 2015). Какво точно е крафт бира обаче, е доста трудно да се определи, особено ако се търси съдържателна дефиниция (тип бира, начин на варене или съставки). Затова Американската асоциация на пивоварите я дефинира чрез статута на нейния производител. Според Американската асоциация на пивоварите крафт производителят на бира трябва да бъде малък (до 6 млн. барела годишно), независим (по-малко от 25% от собствеността да не се притежава от голям концерн), традиционен (да влага традиционните съставки на бирата). Настоящият анализ приема тази дефиниция, тъй като тя е най-популярна сред потребителите и те я използват, за да се ориентират в огромния бирен пазар.¹ От друга страна, трябва да се отбележи, че изследователи като Кембъл (Campbell, 2005) не биха приели, че потреблението на крафт бира в по-голямата си част е крафт потребление, тъй като според неговата дефиниция това означава един и същ човек да произвежда и консумира бирата, което е сравнително рядка практика. Това обаче не означава, че потребителят не преживява потреблението на крафт бира по различен начин от „масовата“, благодарение на специфичните конвенции, изградени между крафт пивоварите и съответните потребители.

През последните 10 години крафт бирата има все по-голямо икономическо значение на световния (Koch & Suarbronn, 2018) и европейския пазар (Aquilani, Laureti, Poponi, & Secondi, 2015), който е и вторият най-голям производител на бира в света с 390 млн. хектолитра. С популяризирането си, „ре-

¹ Разбира се, доколко тази дефиниция работи в български контекст, е спорно, тъй като според нея бихме могли да приемем, че „Ломско пиво“ е крафт бира, но това не е така поради несъответствие с две обстоятелства. Първото се отнася до виждането на марката за своето маркетингово представяне, а второто касае образа, който потребителите имат за нея.

несансът на крафт бирата“ поражда и изследователски интерес от страна на различни научни дисциплини, които, следвайки утвърдените до този момент изследователски подходи в сферата на употребата на алкохолни напитки, се фокусират преди всичко върху сензорен анализ, когнитивна психология, маркетинг и т.н. (Gómez-Corona et al., 2016; Donadini, & Porretta, 2017). Тези предимно количествени подходи към потреблението и особено при потреблението на бира, показват една по-обща картина. Резултатите от тях представят многоизмерност на ценностите, които стоят в основата на промяната на потребителското поведение. Пример за това са изследвания като това на Donadini и Porretta (2016), които чрез анкетно изследване на 150 души се опитват да установят „качественото възприятие на крафт бирите“ (ibid: 183), като техните резултати показват, че за италианския потребител най-голямо значение за качеството на една крафт бира има бутилката (30,49%), след това технологията на варене (17,64%) и т.н. Техните данни, които макар и да разкриват определени нагласи на потребителите, не успяват да дадат по-задълбочени обяснения, като например – *защо* бутилката и технологията на варене са толкова важни за потребителите, нито *как* така се озовават в центъра качествено възприятие. Друго популярно изследване, като например това на Kleban и Nickerson (2012) остават дори на по-повърхностно ниво, като изтъкват, че предимството на крафт бирата е нейното качество. Твърдение, което е най-малкото проблематично, имайки предвид как се променят представите за качество от един контекст в друг, от един исторически период в друг или от потребител на потребител. Aquilani et al. (2015) правят почти същото, като в изследването си питат респондентите кое е най-важното нещо за крафт бирата, като получават очаквания отговор: качеството – най-важният фактор при избора на крафт бирата пред „масовата“.

Липсата на проблематизиране на концепцията за качество в изследването на бирата, и в частност на крафт бирата, контрастира силно с т.нар „качествен обрат“ в изследванията на потреблението, който черпи теоретичните си допускания от прагматичната социология (позната и като теория на конвенциите) (Boltanski and Thévenot 2006). От тази перспектива изследването на потреблението се фокусира именно върху комплексния характер на това, което се приема за даденост – качеството. Затова и то се мисли по-скоро като краен резултат на социалното действие, а не като негова предварително обективна даденост за потребителите. Поради това, тези изследвания (виж Barbera & Audifredi, 2012; Barham, 2002; Raynolds et. al., 2007) се стремят да повдигнат въпроса за противоречивия процес, чрез който качеството се приписва, стабилизира, обективизира и ранжира върху даден обект (Callon et al. 2002). Прагматичната социология на Болтански и Тевно показва как тези процеси работят чрез координиращи механизми, които имат за цел да намалят „радикалната несигурност“ около въпроса за това какво е качество. За целта раз-

работват 6 „святия“ или „редове“ на легитимно общо благо – тези на вдъхновението, близостта, мнението, пазара, стандартите и колектива (Boltanski and Thévenot, 2006: 159-211). Всеки от тези редове на значимост (orders of worth) дефинира общото благо, което е в самия център на възможността за определяне или пресмятане на качеството – така всяка икономика и потребление може да се мисли като морален ред, обусловен от ценности. От тази перспектива, връщайки се към качеството на крафт бирата, изглежда, че конструирането на качеството може да следва поне шест различни перспективи (без да имаме предвид всичките възможни комбинации между моралните редове). Така например, ако искаме да придадем качество на дадена крафт бира в контекста на реда на близостта, бихме могли да се насочим към неща като традиция, доверие и дългосрочни взаимоотношения между потребител и производител (както ще видим в следващата част). Това означава, че колкото по-традиционни съставки, технология и прочее притежава една бира, толкова по-качествена е тя. В реда на стандартите, от друга страна, несигурността по отношението на качеството се разрешава чрез определението на общи и обективни стандарти, наложени чрез инструментално основани научни и технологични тестове, проверки и сертификати. Колективният ред, от друга страна, определя качеството чрез отдадеността на колектива и общото благосъстояние, а идентичността на продуктите е свързана с ефекта им върху обществото и природата. Тук например могат да бъдат наблюдавани обосновавания за качество, които са свързани с произхода на съставките (често от биологично производство) или „справедливата търговия“² (Fair Trade), която не ощетява общността или природата. От гледна точка на реда на мнението, несигурността по отношението на качеството се решава чрез популярността в публичното пространство, чрез мнението на популярни експерти например. В реда на пазара, разбира се, качеството се решава чрез цената и доколко изгодно е закупуването на един продукт пред друг. Накрая, в реда на вдъхновението качествено е това, което не може да бъде контролирано и се свързва с бягството от навика и ежедневието, отдаването на чувствата и търсенето на нови преживявания. Това дали формите на обосноваване на качеството ще бъдат свързани с един или друг ценностен ред от непосредствения емпиричен свят или конкретна ситуация, е въпрос на емпирично изследване. Възможно е в потреблението на крафт бира някои от редовете напълно да отсъстват, докато други да са много добре представени, възможно е комбинациите между тях привидно да изглеждат като противоречиви или напълно синхронни.

² www.transfair.org „Справедлива търговия“ е партньорство, основано на диалог, прозрачност и уважение с цел да се постигне по голяма справедливост на международната търговия. Тя допринася за трайното развитие, създава по-добри търговски условия и гарантира правата на производителите и маргинализираните работници, по-специално в южните страни на планетата.

3. Методология и резултати от изследването

В контекста на казаното дотук, основното твърдение в тази статия е, че за по-задълбоченото разбиране на потреблението, изследователят трябва да удържа в методологически план многоизмерността на ценностните мотиви на потребителите. В по-общ план, текстът има за цел принос в дискусиата в полето на социологията на потреблението, анализирайки механизмите за създаването на качество от потребителска гледна точка, която до този момент получава недостатъчно изследователско внимание (Ponte, 2016). В последващото изложение предлагам анализ на емпиричните данни от перспективата на прагматичната социология на Болтански и Тевно (Boltanski & Thévenot, 2006), чрез което да се разкрие многопластовостта на качеството в крафт бирата. Събирането на емпиричните данни се базира на 9 полуструктурирани интервюта с потребители на крафт бира поне веднъж месечно, които я консумират в специализирани крафт бира барове. Всички участници в изследването са на възраст между 25–45 г., живеят в София и имат завършено висше образование и месечно разполагат с над средните за страната доходи. Продължителността на всяко интервю е около 1 час, като въпросите към респондентите са базирани в 3 основни насоки: какво е за тях крафт бирата; кои са нейните предимства пред масовата; какво според тях прави една бира качествена; кои и защо са основните елементи на качеството

Допусканията за качеството на крафт бирите черпят легитимност от различни морални/ценностни редове. На практика, разбира се, границите между тези редове са най-често много неясни, като един аргумент може едновременно да се интерпретира както от перспективата на един ред, така и от перспективата на друг. Но преди всичко, в центъра на наратива за крафт бирата стои редът на близостта, с който най-често останалите светове влизат в компромис.

В реда на близостта важи традицията и преките взаимоотношения между хората, които изключват дългите и безлични вериги на пазарни взаимоотношения или масовото индустриално производство. Според Болтански и Тевно – традиционното патриархално семейство илюстрира света на близостта, където най-значими са хората, стоящи най-високо в социалната йерархия, но (което е и по-релевантно в случая) също така хората могат да бъде достойни „защото те са вкоренени в традицията... Те съществуват в континуум... и те притежават всички качества, които манифестират перманентност, като твърдост, лоялност, пунктуалност (Boltanski & Thevenot, 2006: 165–166). Затова и не е случайно, че в интервюта най-видима е фигурата на „майстора“ пивовар като основен и най-достоеен субект в конструирането на качество:

Нещо ако го дадеш на майстор, значи го даваш на някой, който разбира... По-специално. По-отбрано, по-лимитирана бройка, по-бутиково. (мъж, 36 г., София)

Крафт бирата е истинска бира, защото е направена от качествени съставки, естествените, натуралните бирени съставки. Харесвам инициативата на хора, да правят нещо и да споделят с по-голяма публика, да правят качествен продукт и да е високо оценен. Да се прави нещо, е страст, да се обича това, което се прави. Аз обичам човек да прави нещо, да виждам уменията, усилията, да станеш майстор. (мъж, 37 г., София)

За да се представи по-добре ролята на „майстора“ като част от реда на близостта и значението му за качеството на крафт бирата, ще бъдат засегнати трудовете на някои автори³, които показват в най-систематичен вид всекидневната и идеализирана представа на самите потребители. Кратките цитати представят в систематичен вид политическата философия, която лежи в основата на общото благо, от която (рядко съзнателно) потребителите черпят легитимност за обосноваванията си (виж Boltanski & Thevenot, 2006: 65–67). В социологическата литература крафт потреблението се мисли преди всичко от перспективата на ръчния труд (Sennett, 2008). Кембъл (Campbell, 2005) например посочва, че крафт потреблението трябва да се интерпретира като нова форма на потребление, която свързва в един субект създаването на „...дизайна и прави продуктите, които сам консумира.“ (ibid: 27). От перспективата на Кембъл крафт бирите не могат да бъдат смятани за крафт потребление, поради това, че връзката между потребление и създаване е прекъсната. Той обаче много точно успява да предаде политическата философия, която лежи в основата на обосноваването на идеализираната позиция на майстора и традиционното производство: *Традиционната... гледна точка на занаятчийската (craft) връзка с културата е може би най-добре изразена в творбите на такива социални критици като Карл Маркс и Торстейн Веблен (ibid: 24). Като посочва, че от тяхна перспектива занаятчийството е най-значимо от всички човешки дейности. Винаги е било виждано като облагородяване, хуманизиране, и от там идеалното средство, чрез което хората могат да изразяват тяхната индивидуалност (ibid: 25). Оттук следва, че подмяната на ръчното производство с индустриалното машинно производство се вижда като процес на дехуманизация и това води към концепцията на Маркс за алиенация. Затова и връщането към старите методи се вижда като форма на ре-хуманизиране на продукта в крафт производството:*

„На крафта най-хубаво е, че всяка една бира, като се почне от самия вкус и стигнеш до формата на бутилката и етикета, това е личността на хората, които го произвеждат... Всяка една бира буквално показва човека, който я е създал. (жена, 30 г., София)

³ Болтански и Тевно използват „класическите работи на политическата философия, които предлагат систематичен израз на формите на общото благо, които традиционно са използвани в модерното общество“ (Boltanski & Thevenot, 2006: 66), интерпретирайки ги преди всичко като емпиричен, а не теоретичен материал (разликата между двете е твърде относителна при тях).

Респондентите пряко свързват уникалността на бутилката и личността на производителя, който я произвежда. Оттук и отговор на въпроса за значимостта на бутилката и етикета, която Donadini и Porretta (2016) посочват като най-важен елемент от качеството на крафт бирата.

Конкретно за бирата нямам точни предпочитания, но когато избира да пия бира в определени моменти, експериментирам. В последните години опитвам различни, като голяма част от тях са крафт. Не това е водещото при тях, а по-скоро интересният вкус, интересната опаковка, тествам нещо като ми грабне окото и бирата е един от тези продукти, които ми грабват окото по външен вид.“ (жена, 31 г., София)

Видът на бутилката е печат за автентичност на крафт продукта, тъй като отразява личността на производителя, на което се дължи и склонността на крафт производителите постоянно да променят външния ѝ вид. В последния цитат ясно се вижда как представата за качество се оформя като контрапункт на масовото, индустриално и пазарното производство на бира – това на стандартизацията и паричните транзакции, където качеството до голяма степен е синоним на еднаквост. Тук липсата на стандарт, уникалността, дори и в известна степен недодялността, се смятат за признак на качество, тъй като излизат отвъд анонимността и преминава към лично взаимоотношение. Това усещане за скъсяване на дистанцията между крафт потребител и производител се случва през няколко основни начина. Може би най-популярен е физическото локализиране на общността през образа на някои от все по-популярните бирарии, които се специализират в предлагането на редки видове бири. Ключов е барманът с неговите задълбочени познания и опит, които често е мислен по подобие на винения сомелиер, способен да анализира и прави селекции – неизменно „майсторска“ отговорност. В многообразието ориентирването на потребителя се случва през прякото посредничество на бармана, който разказва чрез личния си пример за нещата, които е виждал:

Имат си такива с традиции, повечето съм чувал от истории на бармани, дето разказват разни истории за различни бири. (мъж, 30 г., София)

Някой отиват по-далеч като дори търсят начин за лично запознанство с производителя, проследяване на производствения процес и дори проучване на рецептата. Бирата, създадена от майстора пивовар, е преди всичко обгрижване на клиента, а не негово обслужване. Чрез него се генерира доверие между страните, което да може да надскочи конкретната ситуация на транзакция и да се дистанцира от реда на пазара, където това взаимоотношение трябва да генерира печалба. В идеалния случай размяната между „майстора“ и потребителя би имала формата на личен подарък, обграден от обичаи, добри пожелания, поздравления и препоръки (Boltanski & Thevenot, 2006: 169). Крафт бирата като обект се преживява от потребителите като инициация, чрез която потребителят се допуска в своеобразното семейство на „майстора“. В този

контекст Болтански и Тевно подчертават, че тук опитът е важен много повече, докато на дипломите се гледа с недоверие (ibid: 246), а на преден план излиза етикетът. Затова и гаранцията за качество се вижда така:

Въпрос: Не те ли притеснява някаква стандартизация, хигиена на малките пивоварни, проверка на качеството, какво слагат вътре?

Отговор: Не, точно обратното е. Проверката на качеството са те. Това са хора, които си я правят за лична употреба. Тия хора щом виждат, че продуктът им се харесва, остава експертното качество. Те си я пробват и знаят дали да я дадат на хората. (мъж, 30 г., София)

Приемът в това общество, като вход в бирарията, пивоварната, пивоварен конкурс и т.н. се преживява като стъпка към по-преки взаимоотношения. Тази инициация в изкуството на пиенето на крафт бира е преди всичко инициация на сетивата. Обществото на основата на сетивата е и фигура на компромис между редовете на близостта и вдъхновението, което се случва именно през инициацията от майстор към ученик (Boltanski & Thevenot, 2006: 293). В пресичането между двата реда, качеството започва да прилича все повече на експеримент, а майсторът на експериментатор, ловко играещ с традицията:

...бяха направили една лимитирана серия, без да искат, защото бяха объркали нещо в рецептата, но пък се беше получило много добре. (мъж, 36 г., София)

За мен изкуство е да правиш, каквото и да е с ръцете си, да създаваш нови неща, да влагаеш от себе си, така че новаторите в изкуството и новаторите в бирата имат общи стимули. (жена, 31 г., София)

В такъв контекст, грешката се вижда почти като божествена намеса или изблик на гениалност, която отново поражда уникалността, търсена от респондентите. Употребите на традицията по нов и експериментален начин са и ключът към обосноваването на качеството – това е придаването на художествена форма на крафт бирата:

Като магия, която не знаеш как става, старите майстори как си пазят рецептите от поколение на поколение. (мъж, 36 г., София)

Комбинацията между традиция и изобретателност съвсем естествено препраща към един образ на гениалността:

Ренесанс, носталгия. Едно време хората са употребявали такива продукти. Пренася те в друго време, далече от технологиите. Обстановка, хора, липса на техника. Да се пренесеш назад, да забравиш къде се намираш. (мъж, 41 г., София)

Дотук проследихме образа на майстора пивовар, който е отговорен за придаване на качеството на обекта – крафт бирата. В компромиса между редовете на близостта и вдъхновението можем да анализираме и субекта, който потребява. Той до известна степен прилича на фланьора/ колекционера (Benjamin, 1999), който търси вдъхновение и почти мистична наслада в лабиринта от

микробирарии. В рамките на този компромис изглежда, че целта е търсенето на индивидуалност и стремежът за уникалност и специалност:

Започнахме да губим индивидуалността си и сега се опитваме да се отличим. (жена, 31 г., София)

Крафт бирата е като уникалните предмети, които най-добре могат да отразят най-добре индивидуалността ни. Добра посока е да се индивидуализират продуктите, всеки да се чувства по-добре, всички мебели, които имам у нас, са за нас направени. (мъж, 37 г., София).

При крафт бирата все по-естествен започва да изглежда и компромисът между редовете на близостта и колектива. Основната характеристика на реда на колектива е, че най-голямо значение имат тези социални образувания, които не представляват отделни индивиди – общности, групи, дори цели народи (Boltanski & Thevenot, 2006: 185). Самата идея за малки независими и локални производства създава предпоставки за подкрепа на местното и специално отношение към колектива, чието качество произлиза от връзката с колектива и следователно нейното потребление си струва, защото допринася за колективното благосъстояние:

Крафт бирата е доста по-скъпа, допринасяме за производството ѝ... Аз гледам да подкрепям българските неща, по-патриотично ми е... (мъж, 41 г., София)

Така крафт бирата започва да изглежда все повече като публично благо, а не като частна компания, хуманизирайки отново производството. „Нуждата някой да се покаже като човек (вместо да действа ригидно, подобно на машина) често е използвано, за да подкрепи компромиса между реда на близостта и този на колектива. (ibid: 307).

4. Заключение

Анализът показва, че приписването, стабилизирането, обективизирането и ранжирането на качество върху бирата има поне няколко пласта от ценностни редове, от които черпи своята легитимност. В реда на близостта, като основен наратив, конструирането на качество се случва преди всичко чрез фигурата на „майстора“ (както и „майстора експериментатор“). Чрез труда си той придава уникалност на крафт бирата, като влага идентичността си в нея, социализирайки безличната пазарна транзакция. От тази перспектива вече можем да обясним *защо* бутилката е толкова важна в изследването на Donadini и Porretta (2016): *от самия вкус и стигнеш до формата на бутилката и етикета, това е личността на хората, които го произвеждат*. Бутилката в случая е прекия изразител на индивидуалността и уникалността, която в представите за ръчен труд е неповторима, а оттам и качествена. Това е в контраст с пазарния и индустриалния тип качеството, където господства цената или стандарти-

зираната ефективност. Самият обект, крафт бирата, е по-скоро подарък или дори грижа за потребителя, който не е просто анонимен клиент, а по-скоро част от общността на крафт потребителите. Многоизмерността на ситуацията се подчертава от това, че потребителят се формира в компромиса между реда на вдъхновението и реда на близостта, но също така и между редовете на колектива и вдъхновението. В първия случай, качеството се обосновава като уникалност, вдъхновение и наслада за сетивата, докато във втория – качеството се обосновава чрез отговорността към локалния производител, общността и колектива.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Aquilani, B., Laureti, T., Poponi, S., & Secondi, L. (2015). Beer choice and consumption determinants when craft beers are tasted: An exploratory study of consumer preferences. *Food Quality and Preference*, 41(1), 214–224. doi:10.1016/j.foodqual.2014.12.005
- Barbera, F., Audifredi, S., 2012. In pursuit of quality: the institutional change of wineproduction market in Piedmont. *Sociologia Ruralis*. 52 (3), 311–331
- Benjamin, W. 1999, *The Arcades Project*, Howard Eiland and Kevin McLaughlin, trans. (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999), p. 442.
- Boltanski, L. and L. Thévenot (2006) *On justification. Economies of worth* (Princeton, NJ: Princeton University Press)
- Boltanski, L. & Thévenot, L. (1999). The sociology of critical capacity. *European Journal of Social Theory*, 2(3), 359–378.
- Boltanski, L. & Chiapello, E. (2005) *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.
- Boltanski, L. & Thévenot, L. (2006). *On justification: The economies of worth*. Cambridge: Polity.
- Boltanski, L. (2011). *On critique: A sociology of emancipation*. Cambridge: Polity.
- Barham, E., 2002. Towards a theory of values-based labeling. *Agric. Hum. Values* 19, 349–360.
- Callon, M., C. Méadel and V. Rabeharisoa (2002) The economy of qualities. *Economy and Society* 31 (2) pp. 194–217.
- Campbell, C. 2005. The Craft Consumer. in *Journal of Consumer Culture* · March 2005.
- Clemons, E. K., Gao, G. G., & Hitt, L. M. (2006). When online reviews meet hyper differentiation: A study of the craft beer industry. *Journal of Management Information Systems*, 23(2), 149–171.
- Donadini, G., & Porretta, S. (2017). Unconverging patterns of consumers' interest for beer: A case study with craft beers. *Food Research International*, 91(1), 183–198. doi:10.1016/j.foodres.2016.11.043

- Fastigi, M., Esposti, R., Orazi, F., Viganò, E. (2015). The irresistible rise of the craft brewing sector in Italy: can we explain it? Proceedings 4 th AIEAA Conference “Innovation, productivity and growth: towards sustainable agri-food production, Ancona, Italy. Retrieved from: <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/207271/2/The%20irresistible%20rise%20of%20craft%20breweries%20in%20Italy%20magic%20out%20of%20nowhere%20or%20just%20another%20example%20of%20agro-food%20diversification.pdf>
- Gómez-Corona, C., Escalona-Buendía, H.B., García, M., Chollet, S., and Valentin, D. (2016). Craft vs. industrial: Habits, attitudes and motivations towards beer consumption in Mexico, *Appetite*, 96, 358–367.
- Hamberg, K. 2014. There is no time like the past: Retro between memory and materiality in contemporary culture. Københavns Universitet, Copenhagen.
- Koch, E., & Sauerbronn, J. 2018. “To love beer above all things”: An analysis of Brazilian craft beer subculture of consumption. *Journal of Food Products Marketing*. DOI: 10.1080/10454446.2018.1431577
- Kleban, J., & Nickerson, I. (2012). To brew, or not to brew – That is the question: An analysis of competitive forces in the craft brew industry. *Journal of the International Academy for Case Studies*, 18(3), 59–82.
- Ponte, S. 2016. Convention theory in the Anglophone agro-food literature: Past, present and future. *Journal of Rural Studies* 44 (2016), 12–23. Elsevier.
- Raynolds, L.T., Murray, D., Heller, A., 2007. Regulating sustainability in the coffee sector: a comparative analysis of third-party environmental and social certification initiatives. *Agric. Hum. Values* 24 (2), 147.
- Sennet, R. 2008. *The Craftsman*. Yale University Press New Haven & London.

СЮЖЕТИЗАЦИЯТА В НАРАТИВНАТА ТЕОРИЯ НА ПОЛ РИКЬОР: ПЪТ СЛЕД АРИСТОТЕЛ ОТВЪД АНАЛИТИЧНАТА ФИЛОСОФИЯ НА ИСТОРИЯТА

ЧАВДАР ВАЛЕНТИНОВ ДИМИТРОВ

Анотация. В общ план, статията е анализ на темата за *сюжетизацията*, в частност – тезата на Пол Рикьор за наративна медиация: В общ план, статията е анализ на темата за сюжетизацията, в частност – тезата на Пол Рикьор за наративна медиация: процесуалност на четенето между семантика на дейността и рефигурация. Въвеждащите части са към проблематиката за наративната кохерентност във философията на историята и прехода от реалистски предпоставки към наративистката интерпретация (Артур Дентоу и Уилям Гейли). Следващ етап е обзорът на граници и дистинкции, релевантни за представители на методологическия наративизъм. Като първи момент е концепцията за *конфигурацията* като когнитивен акт (Луис Минк); като втори – артикулацията на тропологията като поетика на историографията (Хайдън Уайт). Подготовка за решаващата част от текста е с фокус върху предприетата от Рикьор екстензия на понятието за *сюжетизиране*. Разработката трансфер на модела *mimesis-muthos* (Аристотел) е съпоставена с контратезата за неопределеност на миналото. В последния етап е разгледан въпросът за преодоляване на наративисткия конструктивизъм. Посочена е стратегията на Рикьор за обвързване на епистемологична и онтологична проблематика чрез опосредстващата роля на рефлексивността. Тук е изведено неговото виждане за преднаративна организация на сюжетизирането. В критика към позицията на Рикьор относно сюжетизацията: приближаване с отстояние спрямо „жизнен свят“, интертеоретично изясняване и структуралистко (ре)конструиране, заключението е, че се изоставя херменевтиката на смисловата цялост на дейността.

Ключови думи: наративна кохерентност, акт на конфигурация, тропология, методологически наративизъм, пред-наративност, практическо разбиране.

THE NARRATIVE STORY OF PAUL RICOEUR'S NARRATIVE THEORY: THE COURSE AFTER ARISTOTLE BEYOND THE ANALYTIC PHILOSOPHY OF HISTORY

Chavdar Valentinov Dimitrov

Abstract. In a broad frame, this article is an analysis on the subject of emplotment, in particular - Paul Ricoeur's thesis for narrative mediation: processuality of reading between semantics of action and re-figuration. The introductory parts address the problematic of narrative coherence in the philosophy of history and the transition from realist assumptions toward the narrativist interpretation (Arthur Danto and William Gallie). The next phase is an overview of frontiers and distinctions which are relevant for the champions of methodological narrativism. In a first step, the conception for *configuration* as a cognitive act (Louis Mink); in a second one – the articulation of tropology as poetics of historiography (Hayden White). The preparation for the crucial part of the text is through a focus on the extension of the concept of '*emplotment*', which Ricoeur undertakes. The elaboration-transfer of the *mimesis-muthos* model (Aristotle) is juxtaposed with the counter-thesis for indeterminate past. In the final stage, the question of overcoming the narrativist constructivism is examined. To the forefront is Ricoeur's strategy for intertwining of epistemological and ontological problematics through the mediating role of reflexivity. Here, his view for pre-narrative organization of emplotment is set forth. As a critique toward Ricoeur's version of emplotment - return and distanciation in regard to *life-word*, inter-theoretical clarification and structuralist (re)construction, – the conclusion is that the hermeneutics of the meaningful totality of *praxis* is abandoned.

Key words: narrative coherence, act of configuration, tropology, methodological narrativism, pre-narrativity, practical understanding.

* * *

I. Наративна кохерентност във философията на историята

В *Поетиката* Аристотел разграничава предмета на историята от единството на трагедията. Историята е за отделни постъпки или думи, а поезията (литературата) – за извършеното, или казаното, от определени типове хора. Хайдън Уайт променя тази схема посредством темата за форми на сюжетизация, в които историческото писане е отнапред фикционално; „произвеждането на събития“ е по същество превръщане (инвенция) на откритите сегменти от миналото в изобретени елементи от общ сюжет (White 1971; 1978: 82, 84-5).¹ Уайт приравнява двата дискурса, въпреки представата, че те се отнасят до различни типове събития.² Ако признаем сходството по форма, в какво се

¹ Вж. също White, Hayden. *The Fiction of Narrative*. – B: *Essays on History, Literature, and Theory*, 1957–2007, ed. & intr. R. Doran. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. 2010, pp. 113–114, 117–118; White, Hayden. *Interpretation in History*. – B: *Tropics of Discourse*. 1978, pp. 69–70.

² Ван ден Акер се позовава на White, Hayden. *The Fictions of Factual Representation*. – B: *The Literature of Fact: Selected Papers from the English Institute*, ed. Angus Fletcher. New York: Columbia. 1976, pp. 21-44.

състои взаимният ефект между наративи, които претендират за истинност и наративи, които не предполагат такава? Според Чиъл ван ден Акер с този въпрос семантиката и прагматиката излизат напред (2013: 346, 353).³ При споменаването на действие като пример за социална промяна, конкретните индивиди са исторически тип, а действието – пример за историческа теза в съответния наратив (пак там: 357). Доколкото така разбираме миналото, за тезата с право се твърди, че е вярна. Така, когато говорим за наратия, с оглед на семантика, ние използваме изразите: екземплификация, значимост, наративна истина (референтът на историческия наратив извлича своя смисъл от тезата), а с оглед на прагматика – термини като илюстриране, обозначавање и заявка за истинност (‘истинност на теза’ е утвърждаване на наратив като най-добър, докато не бъде изместен от друг) (пак там: 367, 369). Според Минк наративите не отстояват твърдения. Казано по друг начин, те са цялости, които показват, т.е. не отразяват минала реалност; по-скоро миналото е отражение на тях като такива (van den Akker 2013: 370).

Дали подобно осмисляне на историописта надхвърля тезите в наратологията? Според Мартин Крайсфърт (2005) думата „наратив” е с обхват отвъд дефинициите на Джералд Принс и Джеймс Фелън.⁴ Епистемологията на историята е подозрителна към разказността. Робин Г. Колингууд размишлява за необходими условия на обяснението, а Карл Хемпел – за *обща закономерност*. Техните проекти предполагат реорганизиране на разказа (Ръовел 2001: 37); възглед за направлявани от историка подбор и описание (на компоненти). Съответно всяко теоретично отличавање е реципрочно на структурата на историографското знание (Goodman 1978: 97), но е необходима яснота за презумпциите на подредбата. Тази гледна точка задава също разликата между *детерминирание* и *влияние* върху доказателството. Предизвикателството е да се определи как легитимирането на факти ограничава историописта. Казусът е сводим до модел за кохерентност – общо съгласие да се приеме дадена историческа теза (Kosso 2009: 21-2), – но включва също акцентираната от Колингууд връзка с изучаваното: като мисли себе си в действието, историкът

³ Най-общо прагматизмът се стреми да обяснява какво правим (за какво използваме) с думите; вж. глава 2 в Brandom, Robert. *Perspectives on Pragmatism: Classical, Recent, & Contemporary*. Cambridge Massachusetts and London: Harvard University Press, 2011.

⁴ Относно наративната форма на историческия дискурс или не-наративни форми, чрез които същият може да бъде структуриран, литературоведът пита за типа наративи, на които разчита историкът. Принс (2012: 25): *един обект е наратив, ако е възприеман като логически издържана репрезентация на поне две асинхронни събития, или на състояние и събитие, които не се предпоставят или предполагат взаимно*; Фелън (2007: 203): *Някой казва на някого по определен повод и с определена цел(и), че нещо се е случило*. Без значение какъв е подходът (като към обект или като към транзакция), един текст, за да бъде считан за наратив, трябва да включва поне две единици (дори ако първата остава имплицитна), локализирани върху времева ос. (превод–Ч.Д.)

го „преиграва“ (Collingwood 1993: 213-15). Миналото действие се ситира в нашето описание на историческия контекст, т.е. разбираме идеи и събития в наративен топос. Но ако кръговостта е присъща на метода, ние навлизаме също в теории за историята, според собствените им термини, стандарти и период. Херменевиката може да не даде окончателен резултат⁵, но работи със споделян текст и с база от документи. Така се образува относително обективна, наративна история, която е критикувана (през 1950-те години) от гл. т. парадигмата на обяснението. Моделът *covering law* (Hempel 1959) предполага необходимост в действието (поведението), а също задава аспекти на човешка природа, с което се игнорира стойността на своеобразното. Уникалността на събитията е проблематична, тъй като важните описателни думи и изрази обхващат в класове, а без въвеждане на генерализации трудно бихме разбирали. По-късно разказът, преобразуващ разликата между обяснение и описание, е видян като единствено подходящ; в наратив ролята на индивидуалното става част от мозайка (Kosso 2009: 23-4).

Дали „историческото време“ е според самите данни или следва диспозиции, налагани от историците? Филип Каро посочва, че за Франк Анкерсмит то е изобретение, което определяме не „чрез“, а „в“ изказвания, т.е. в категории, които Западната цивилизация е създала, за да организира света. В този план, се прави разлика между изграждане на проучването и изследването като цялост; или, както Доналд Полкинхорн (1988) пише в *Narrative Knowing and the Human Sciences* (р. 61), - между „информация в изречението“ и „информация, генерирана от кохерентност на изреченията в дискурс“. Анкерсмит отличава три нива в историографския текст: (1) верификация на твърдения за факти; (2) ниво на обяснението; (3) наративна цялост на когнитивното послание (2009: 199-200). Ако тези критерии трябва да отговарят на историография, занимаваща се с интегриране на фактуални истини (Дройзен) (Fain 1970), остава възражението срещу „репресивна“ кохерентност и не се приема когнитивната стойност на този тип знание. Все пак, както Каро уточнява, от горното положение следва, че под-полето, занимаващо се с наративите, е нередуцируемо до това, в което се разглеждат истинност на твърдения, каузалност и обяснение, т.е. философията на историографията би трябвало да се фокусира върху наративния анализ от гл. т. на когнитивността. Според Анкерсмит, въпросът за степента на *sui generis* проявяване, което не може да бъде легитимирано чрез не-наративни модели, касае общата задача – как цялостта на един комплексен текст отчита част или аспект от света (1983: 227-47; 2009: 200-1). Какво означава твърдението, че един исторически наратив е истинен като цялост и какво следва от това? Като постулира лингвистични единства в отлика от изказвания, Минк въвежда дистинкция, касаеща истината на историческия наратив в неговата

⁵ „Разпитването“ на текстове въз основа предварителни допускания, отхвърля приключването на интерпретацията.

цялост. В *“Narrative Form as a Cognitive Instrument”* (1987: 197–98), той пише: „моделът на логическо съединяване на изказвания, рефериращи към минало [...] е по-скоро модел на хрониката, в която липсва инициране и приключване на сюжет”. (превод–Ч.Д.) Така ‘*наративната истина*’ е съотнесена не с истинни изказвания, а с лингвистичното пространство (van den Akker 2013: 349–50).⁶ Ако я идентифицираме с кохерентността (установявана от сюжет), може да заключим, че история и фикция са еднакво истински. В *Narrative Form as a Cognitive Instrument*⁷, за Минк е съществено, че комбинацията от взаимоотношения в наратива не подлежи на потвърждаване или отхвърляне. „Наративните изречения” (Danto 1985: 143–81) свързват разделени във времето събития като описват първо събитие в термините на второ (по-късно). Съответно, всичко подлежи на оценка, а наративът обединява заявки за релации и надхвърля хронологичния ред. Централна данна на тази философия на историята е, че наративната цялост не трябва да бъде вземана за (изграждана чрез) съединяване на изказвания (дори такава интер-релация да претендира за минала реалност) (van den Akker 2013: 352–53); ‘*наративната истина*’, понятие, което Минк не идентифицира със сюжета, не може да бъде потвърдена или отречена.

II. От реалистски предпоставки към наративистка интерпретация (Дентоу и Гейли)

Пол Рот отбелязва, че ако социалният свят е познаваем само като конкретно, историческо развитие (Ankersmit 1983: 122), все пак, този възглед изхожда от значение, определяемо като събитие, което не е трансцендентен обект. Той пита: Как се постига убедителност на съответните творби? (Roth 1992: 18–9). Докато през 1959 г. Уайт счита, че т.нар. „естетически историцизъм” надценява въображаемостта и подценява доказателството (White, 1959: xxi; Roth 1992: 23), по-късно той акцентира културния репертоар на пишещия; убедителността на познатото (в историческия труд) е сходна с тази в литературата (White, 1971). Това, което се казва за предмета на изследването, е почти идентично с начина на казване (White, 1975: 49). Риторическият анализ на историческия дискурс трябва да разпознае фигуративни елементи, които указват качеството на изследвания предмет на първично ниво. Според това схващане обяснението е малко повече от предварителното фигурално проектиране на историческия дискурс (White, 1975: 53–4). Рот отстоява възгледа, че в сравнение с други варианти теорията на тропите не води до съществено методологическо

⁶ За този аргумент вж. също Ankersmit, Frank. *Narrative Logic. A semantic Analysis of the Historian’s Language*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1983, pp. 58–61.

⁷ Публ. за първи път в *The Writing of History: Literary Form and Historical Understanding*. Robert H. Canary and Henry Kozicki (eds.). Madison: Univ. of Wisconsin Press. 1978, pp. 129–49.

прозрение (1992: 24). Тъй като проблемът е *недостатъчна детерминираност* в хрониките, от които тръгват конструкциите (Roth 1992: 30 бел. 12), не може да се апелира към не-контингентни заключения чрез контингентни методи. Рот (пак там: 20) посочва, че според Уайт (1987: 90) принципът на Дройзен е: цел/предназначение на историческия дискурс, вместо ударение върху предмет/референт. Дали този тип теория, издигащ осъзнатостта за самата практика на обществото (White, 1987: 9, 97), избягва реализма? Дебатът за когнитивната стойност на наратива в историографията се състои най-вече в англо-американската традиция през 60-те години на 20. век. Уилям Дрей, Уилям Гейли, Мортън Уайт и Артър Дентоу атакуват идеята, че единственият легитимен начин за отчитане на явление е идентифицирането на закон, който го „обхваща“ (Хемпел). Техните изследвания отстояват „автономност на историческото разбиране“ (Mink 1966)⁸. Дрей (1964) различава „обяснение чрез причини“ от „обяснение чрез основанията на агент“.

Под наративистка интерпретация на историята, формулирана в аналитичната философия, Рикъор има предвид описанието на начините да мислим и говорим за света, в корелация с описанието на света според това как първите задават възприемането на втория (1984: 143). Първоначално това е анализ на връзката между език (наратив) и минало (разказвано в същия наратив). В съгласие със Стросън (1959) Дентоу изявява този подход като „дескриптивна метафизика“ на темпоралността в езика.⁹ В *Analytic Philosophy of History* (1965) принципът за употреба на „наративни изречения“ е водещ в питането за глаголи в минало време и за нередуцируеми изказвания. Лингвистичният анализ имплицира метафизически опис на историческото съществуване (Ricoeur 1984: 144). Репрезентацията обособява свят, по отношение на който ние ставаме външни, и дава проникателност, каквато живеещите (вътре) в конкретния исторически период нямат. Наративните изречения, като истинни описания на събития (Danto 2007: 152), вземат предвид породената от времето радикална асиметрия между явлението и изказванията, които могат да бъдат направени само по-късно. Дентоу доразвива модела до т.нар. „идеална хроника“ – всички твърдения от началото на света (Ankersmit 2009: 201-2). Към тази структура на наративния език той прибавя още „глаголи-проекции“ (planting roses, building a ship), описващи действия с все още неопределен резултат, т.е. извършването сега е в асиметрия с бъдещето. При напрежение между език и

⁸ Mink, Louis. “The Autonomy of Historical Understanding”, *History and Theory*, 5, issue 1, pp. 24–47.

⁹ Задачата е сродна с работата на Питър Стросън в *Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics* и е противоположна на тенденцията във френския структурализъм. Според Рикъор за Стросън анализът на начини да мислим и говорим за света и дескриптивната метафизика са взаимнообратими. По този пункт аналитичната философия е близо до херменевтичната философия, която обаче върви от експликация на историческото съществуване към езика, подходящ на същата.

история „действителност“, разказаното (може би) не съответства на случила се актуалност, а сега изказваното може да не бъде потвърдено¹⁰ от бъдеща гледна точка, но без проектиращи глаголи няма историографски наратив (Danto 1985: 159). Дентоу екстраполира това виждане до *интензионалност*. Освен от референцията към света, истината на интензионалните изречения зависи от формулирането на собствен смисъл и контекст. Тази характеристика е част от историографския прогрес. Опитът на живеещите през даден период е в светлината на техните убеждения. Прибавянето на интензионалност обединява тези вярвания в т.нар. „историческа епоха“ – измерение, което е „външно“ или недостъпно за намиращите се „вътре“, където нещата просто са. Съпоставена с гледната точка на подобна репрезентация, принадлежността е такава, че съответните хора ще могат да отговорят на въпросите на историк-наративист, когато тяхното време „започне да показва своята повърхност“ (Danto 1985: 183; Ankersmit 2009: 203).

В наративисткия трансцендентализъм репрезентацията разделя разказа и живота. Според Анкерсмит размишленията на Ханс Баумгартнер (1972: 278) изчистват анализа на Дентоу от наивна онтология (Ankersmit 2009: 205). Препятствие пред трансцендентализацията е вярата в „субект“, правещ възможна промяната, но Баумгартнер изтъква, че такъв не е наличен преди историографските наративи. Те са мястото на „съществуване“ на феномени като Средновековието и др. Наративното единство и континуитет са трансцендентални условия за измерване успеха в осмислянето на миналото; те са продукт на синтез (Ankersmit 2009: 204).¹¹ Според Рикъор квази-Кантианският обрат не изчерпва темата и не редуцира историческия текст до последователност от наративни изречения. Тяхната темпорална структура (Danto 1965: 25) само „минимално характеризира историческата активност“ (Ricoeur 1984: 147-48). Анализът на Дентоу оставя впечатлението за истинно описание на минали събития, но не посочва, че историческият дискурс изисква сложни *конектори*. Без различаване между „обяснение“ и „описание“, наративът надхвърля репортаж за редица от събития и е нередуцируем до своя критически апарат¹², но липсва индикация, че това предимство е нещо различно от референциалната структура, според която смисълът на едно събитие е относим към смисъла (или истината) на друго събитие.¹³ Понятието „сюжет“ не е чуждо на тази ло-

¹⁰ Или поне визираното сега действие да е с друг резултат.

¹¹ РВж. също Анкерсмит (1983). По същия начин са разбираеми твърденията на Дентоу, че разказването на собствената история превръща човека в друг, и че наративът може да обяснява като наратив (Ankersmit 2009: 205).

¹² Независимо дали същият е разбиран в концептуален или в документален план, чиито специфики не могат да бъдат сведени до две отделни композиции.

¹³ Включването на референция към по-късно събитие, в чийто светлина се прави описанието, отграничава други описания на действието, например отнасящите се до намеренията и основанията на агента.

гика; опцията за отхвърляне на нерелевантни събития (Danto 1965: 132, 134) е в контекста на неутрализация на номологичното обяснение (пак там: 201) чрез презумпцията, че събитието е сводимо под общ закон, само ако то вече фигурира в езика¹⁴ (Ricoeur 1984: 146-49).

За решаване на проблема е предложена концепцията за *проследяване* (на разказ), в която разбиране и обяснение са смесени (Gallie 1968: 22-3). В *Philosophy and the Historical Understanding*, Гейли отбелязва, че двойната референциална функция не запълва празнината между наративно изречение и текст. Целта е осмисляне, което отговаря на разказа като съчетаващ непредвидимост и приемливост (пак там: 31). С обхващане на понятието „история” в континуитет от наративен интерес, отношението между тях е *вид-род* (пак там: 66).¹⁵ За Рикьор (1984: 149-50) *очакването* (въвлеченост в разказването) поставя телеологията на субективното в центъра на тази стратегия. Дали тя е в сила извън наративното поле, чиито обекти са сходни с нашите проекти и резултати? Ако така се придава органично единство на движения и тенденции в историографията, Рикьор търси също отчитане на денивелация при въвеждането на критическа инстанция. Елементарните форми на наративно разбиране вече доближават основания за корекции на предразсъдъци, което въвежда дисконтинуитет. Играта между управлявани от интереси очаквания и критическа рационалност води до преразглеждане мащаба на историческите обекти/същности. Според Рикьор (1984: 151-52) наративистът е принуден да избира между „номинализъм” (институционалната промяна е само абревиатура за множество индивидуални факти) и „реализъм” (разбирането на действия, които приписваме на индивиди, трябва да се позове на институционалната рамка). Гейли опитва еkleктизъм при определяне как един или друг индивид/група възприема, поддържа, изоставя или не успява да се придържа към определени институционализирани роли; дори икономическата и социалната история, в които господства анонимност, отчитат индивидуални инициативи и качества (Gallie 1968: 87). Включването на събития в приемлив наратив, или вписването на непредвидимост в обща схема, е класификационна или каузална генерализация (пак там: 107). В този смисъл да се оправдае нова проследимост е предизвикателство за критериите на историка. Остава въпросът, формулиран от Рикьор: Как този тип обяснение (не повече от коректив на разбирането) отчита (предизвиканата от мащаба на изследването) промяна в релацията между единиците и процедурите на историческия наратив?

¹⁴ Дентой (1965), гл. 10, “Historical Explanation: The Problem of General Laws,” pp. 201–232.

¹⁵ До този момент при разглеждането на въпроса за епистемологическия дисконтинуитет между фикция/мит и история не е обръщано внимание на присъщия за един исторически труд интерес, осигуряващ приемственост между историография и обикновена наратива.

III. Конфигурация и дистинкции (Минк)

В *The Autonomy of Historical Understanding*¹⁶ Минк определя историческото разбиране в Кантиански план: като съждение, чиято синтетична функция е да обхваща дадено множество, съвместно с рефлектиращата функция на синоптичната операция. В историческата хипотеза въображението служи за схващане на конституиращите събития в общ изглед. Актът на съдната способност е не последователно разглеждане на същите, а по-скоро комуникация в духа на Аристотеловия *phronesis* (пак там: 178; Ricoeur 1984: 154-56). В *History and Fiction as Modes of Comprehension*¹⁷ актът на конфигурация е в по-широкия смисъл на ментален, обхващащ в едно дори неща, чието разделение от време, място или логика не можем да преживеем. Рикъор отбелязва, че задачата е „да се приведе преживяването на виждане-неща-заедно в наративния стил на едно-нещо-след-друго”, но подобно идентифициране оставя епистемологически неразрешени основанията за сравнимост между различни интерпретативни синтези (1984: 157).

В дистинкцията между литературни артефакти (композиция или създаване на истории от обикновени хроники¹⁸) и когнитивни инструменти (резултат от ‘ретроактивен асембляж’ [*alignment*] на събития) ударението би могло да е върху това как „правим потока на преживяванията разбираем” (van den Akker 2013: 355). В *The Divergence of History and Sociology*¹⁹ Минк пише: „Претенцията на наративната история е, че нейната структура е принос към познанието, а не просто литературна изкусност за презентиране на серии от описания на факти” (р. 168). (превод – Ч.Д.) Уникалността на наративната цялост заменя единичното действие (пак там: 180). Тропиката също се асоциира с начин на мислене²⁰, но възгледът на Минк за *ретроактивна констелация* (пак там: 176) има други предпоставки и следствия (van den Akker 2013: 354). При акцент върху значимост, придобивана едва в разказ, отстоянието от композиране (Уайт) е несъществено. Затова Минк преформулира темата на Данто (1985: 11): „когнитивната функция на наративната форма не просто съотнася поредица от събития, а възплъщава ансамбъл от много и разнородни взаимни отнасяния в обособена цялост”.²¹ Достигането на разбиране за събития е чрез

¹⁶ Текст, издаден в *Philosophical Analysis and History*, ed. William Dray. New York: Harper and Row. 1966, pp. 160–192.

¹⁷ Статия на Минк, публикувана в *New Literary History*, Vol. 1, No. 3, 1970, pp. 541–558.

¹⁸ Срв. White, Hayden. *The Historical Text as Literary Artifact*. – B: *The Tropics of Discourse*, 1978, p. 83.

¹⁹ Mink, Louis. *Historical Understanding*, 1987, pp. 163–181.

²⁰ Вж. Ankersmit, Frank. White’s ‘New Neo-Kantianism’: Aesthetics, Ethics, and Politics. – B: *Re-Figuring Hayden White*, eds, F. Ankersmit, E. Domanska & Hans Kellner. Stanford: Stanford University Press, 2009, pp. 34–53.

²¹ Вж. Mink, Louis, *Narrative Form*... – B: *Historical Understanding*, 1987, p. 198.

комбинация (от наративни интеррелации); докато сюжетите са композирани, тя е резултат от ретроспективност, която вече е наративно структуриран ансамбъл от събития (van den Akker 2013: 355). Без да използва дистинкцията хроника-разказ (Уайт), при чиито условия обсъждането на истина е само с оглед на съдържанието, Минк вижда предмета на историята не като развития, възприемани посредством сюжети, а като социална промяна. Като прототипи, началото и край на социалните промени са не поетически инвенции²², а резултат от ретроспективно разбиране. Ретроактивираните събития илюстрират социалната промяна, за която е наративът.²³ Тази промяна е *историческа теза* за миналото. Вместо към сюжета, действителните личности имат принос към съответното послание на тезата. Възможността за вплитане на сходни тези е по-скоро застъпване на термините за промени, ретроспективно екземплифицирани в отделни наративи (van den Akker 2013: 356-58). Минк отстоява номинализъм. Централна в *Mind, History, and Dialectic: The Philosophy of R. G. Collingwood* (1969), е тезата за *неотделимост*: фактите стават исторически чрез вписването им в наративи. В частност, критикуван е възгледът за обективни исторически факти, получени чрез самопознание (въпрос за обективността във фокуса върху действието).²⁴ Аргументът на Минк е, че действието придобива статут като елемент от (по-голям) наратив. Според Стивън Търнър (2011), това става не в две стъпки (последователно идентифициране на действието и на връзките, или наративно конструиране след идентифициране на действия чрез връзките), а като създаване на наратив, който обхваща събития, описани чрез термини на *действие*-то (action). Минк има предвид унисон между знание и дисциплина; неопределеното отношение между аспекти на миналото и историография (1987: 60, 194) измества идеята за референт. Според Анкерсмит разказването на действие изисква многообразие, редуцирано до перспектива, и задължава с обхващане в синопсис на единичната даденост или на поредицата (2009: 202). Свидетелствата се сравняват като условия за създаване на факти, а заключенията са неотделими от съответни конструкции. Минк локализира релативността в схващането чрез наратив; алтернативните пътища за организация са съпоставими само като цялости, които надскачат сферата на факта. Приносът на *a priori* въображението (един от критериите на Колингууд) е съвместим с това виждане (Mink 1969: 184-93; Turner 2011: 24) само доколкото получава статут на наративен факт. Валидността остава

²² Те са такива според Уайт (1978); вж. *The Historical Text as Literary Artifact*, p. 98.

²³ Вж. също van den Akker, Chiel. *The Exemplification Theory of History: Narrativist Philosophy and the Autonomy of History*. *Journal of the Philosophy of History* 6, 2012, pp. 236–257.

²⁴ Моделът на Колингууд – „преиграване” (reenactment) – е обвързан с преживяване, което е несподелимо като публичен документ. Подобен е проблемът с понятието за *Evidenz* на Макс Вебер – необходимо е всеки да бъде квалифициран, за да работи тази идея.

под въпрос. Търнър уточнява, че в своето разбиране за историческо действие Колингууд настоява за окончателност (*финалност*)²⁵ – характеристика, която Минк свежда до описанията, към които е приложим принципът на неотделимостта (Turner 2011: 25, 27). Наративната форма е ограничение и цел, а нейното съдържание става фактуално чрез инкорпориране.

Във *Philosophical Analysis and Historical Understanding*²⁶, по повод проследяването (Гейли), Минк коментира, че историята пренаписва разказите, т.е. читателите следват серии от събития, за да ги схванат като модел на взаимоотношения (р. 687-88). Схващането в ретроспекция е недостъпно за пряк свидетел. В това разбиране „отзад напред“, което би обогатило обяснението (пак там: 686), Рикьор вижда: 1) риск от анулиране на диалектическите черти – контингентност и ред, епизод и конфигурация, дисонантност и консонантност; 2) тенденция към загуба на темпоралната характеристика – лишаване на събитията от аспекта „бъдеще“ (Ricoeur 1984: 157-59). Ако интелектуалното възприемане има идеална цел – схващане на света в цялост (*totum simul*, р. 551-54), дали такава екстраполация е адекватна на актуалното наративно разбиране? За Рикьор положенията, че „при разбирането на един наратив мисълта за времева последователност изчезва“ (Минк), а също, че необходимостта на ретроспекцията отменя контингентността на обратните референции (пак там),²⁷ остават спорни от гледна точка на разликата между „проследено“ и „проследявано“ (1984: 160).

Зад дистинкцията между изследване и писане (Минк) е презумпцията за историопис, която е принос в знанието. Ван ден Акер резюмира (2013: 361), че в отстояние от онова, което е (инвентаризиране на света, критика на източници и методи на анализ), установяването на *историческа теза* (селектиране, ретроактивно обхващане) зависи от съответен наратив. Както няма фаза на проучване, водещо до теза, така няма фаза на композиране, представящо такава. Това, че съдържанието и формата си принадлежат, е равнозначно на твърдението, че историческият наратив е истинен като цялост. Ако партикуларните „казано“ и „извършено“ са „съдържание“, бихме получили дефиниция за композиция, но Минк подчертава *значимостта на събитието в конкретна история* (van den Akker 2013: 362). Дискусията е не за идентифицирането на събитията, а за тяхната значимост, узнавана след пълен прочит; тогава се изяснява тезата, илюстрирана от съответна ретро-активирана събитийност. Идеята, че в отделни разкази едно и също събитие е с различна значимост,

²⁵ По думите на Минк, „имунитет против заплахата от ново доказателство“. (превод – Ч.Д.)

²⁶ В Review of Metaphysics 20. 1968, pp. 667–698.

²⁷ Историческият наратив реферира буквално към обговаряните събития, но също реферира фигуративно към структурата на темпоралността, която Рикьор, следвайки Мартин Хайдегер, нарича „историчност“ (Geschichtlichkeit). Вж. подробно „Време и разказ“ том 1, pp. 57–58, 77–82.

е подвеждаща, защото предполага, че даден набор от събития е (един път) в хронологичен ред и (втори път) в наративна организация (van den Akker 2013: 363). Но, както Данто отбелязва (1985: 353–56), термините, свързващи събитията темпорално, са типични за наративното описание, което е не просто кръстосано рефериране. Макар да се споменава едно и също, събитията в една хроника не са заменяеми с тези в наратив; смисълът на изказванията е различен, защото сред условията за истинност в наратива е принадлежността към теза.²⁸ „[Н]езависимо дали става въпрос за едно или повече събития, дефинираща е конкретната конструкция, генерираща подходящо описание.“²⁹ (превод – Ч.Д.) Ако историческите събития са абстракции от наративи, ние не можем да поддържаме тезата за „актуалността на миналото като неразказана история“ (van den Akker 2013: 364).

IV. Тропологията като поетика на историографския стил

В *Metahistory* (1973) Уайт съотнася историописата със сюжетите, описани от Нортроп Фрай (1957).³⁰ Докато според този ранен текст сюжетизирането в определен вид разказ е тропиране на „реално събитие“ (р. 9), в *The Value of Narrativity in the Representation of Reality* (1981)³¹ насоката е към колективна историческа събитийност (Hyvarinen 2005: 24–5). Анкерсмит (2009: 206) определя конструктивистката теза на Уайт (1978: 82) като реторическа наративистка философия. Нейн фокус са пред-критично приетите парадигми (White 1973: ix), които пре-фигурират данните. Подобни условия за осмисляне на квази-ноуменално множество възникват в практиката (Kellner, 1989; Ankersmit 1983: 83). Метаисторията обяснява историографския наратив като корелация между тропи, сюжетизиране, аргумент и идеология (White 1973: 29; Ankersmit 2009: 205–6). Рикьор счита, че в този подход темата за сюжетизацията е недостатъчно развита (1984: 163). Съгласно виждането на Рот (1992) вниманието е върху формалните характеристики, които динамизират обмяна на кодове, установяващи специфична субективност, т.е. правдоподобност в препращането на смисъла на историческия текст към знакова система, която е възприемана по-скоро като „естествена“, отколкото като кодиране в даде-

²⁸ Допускането за описания на събития и отделни наративи за тези събития е погрешно, защото това, което би било едно и също събитие, е нещо, което всеки отделен наратив проблематизира. Не казваме, че едно и също събитие е пример както за теза-1 в наратив-1, така и за теза-2 в наратив-2, защото двете страни (служещото за пример и екземплифицираното) са неотделими една от друга (van den Akker 2013: 365).

²⁹ Mink, Louis. *Narrative Form... - B: Historical Understanding*, 1987, p. 201.

³⁰ Уайт следва типологията на Фрай в *Anatomy of Criticism*, от която епосът, като имплицитна форма на хрониката, отпада.

³¹ В *On Narrative*, ed. W.J.T. Mitchell. Chicago: University of Chicago Press, 1981; издание, прието за въвеждащо т. нар. „наративен обрат“ (Hyvarinen 2006: 24).

на социална група. Читателят е призован от „реалистична” репрезентация на света по силата на „конгениалност” между въображаемо и социално-културна ситуация (White 1982: 289; Roth 1992: 21-2). За Рот тази перспектива към „произвеждането на смисъл, което е предметът на интелектуалната история” (White 1982: 305) е без особен епистемологичен статус. Речта за семиологични кодове предполага референциалност, а именно, че езиковите ресурси създават илюзия за минало, отразено в текстовете. Анализът отличава само процесуалност на смисъла (Roth 1992: 22-3).³² Уайт свежда взаимоотношението история–литература до принадлежност към един и същ клас.³³ Според Рикъор (1984: 162-63) тезата за структура, която установява историята в пространството на фикцията (White 1973: 81-100), а именно – за сюжета като обяснение в наративността, трябва да преодолее: 1) епистемологичното отделяне на историята от кръга на традиционните наративи; 2) критиката, различаваща въображаемо от реално. В *The Structure of Historical Narrative* (1972), Уайт поставя сюжета между разказа (като начало-среда-край) и аргумента. Според Рикъор проблемът е не толкова трудното отчитане (защото винаги вече има подразделеност на „мотиви” и „теми”), колкото идентификацията между сюжет и тип, ефектът от която се свежда до класа на разказа (1984: 163).³⁴ Според Уайт границите на *обяснението* са: „хрониката” (също като „верига от мотиви”) и аргументът (с поднива); то е връх на наративната структура (Ricoeur 1984: 166).³⁵ Под „сюжетизация” той има предвид категориите на конфигурацията, отличавани в културата. Безотносително обяснението на самото събитие, линията на разказа е уникална, а сюжетизацията разпознава традиционни конфигурации (епос, комедия и трагедия).³⁶ Рикъор отчита (1984: 164), че наред с изоставянето на проблематиката за каузалността, Уайт не откроява границата между сюжет и аргумент³⁷, необходима за „обяснителен ефект” в

³² Подходът може да бъде заподозрян в особен тип верификационизъм; вж. Carroll (1990: 148). Според Ньоел Каръл, Уайт апелира към кореспондентна теория за истината, когато оправдава своето класифициране на историческите наративи.

³³ Или до „поетика”, предлагаща неподатливи на експериментален контрол „вербални фикции”; вж. White, *Metahistory* (1973), *The Poetics of History* (въведение), pp. 1–42 и White, *The Historical Text as Literary Artifact*. – В: *The Tropics of Discourse*. 1978, p. 82.

³⁴ В Метаистория организацията чрез въвеждащ, преходен и завършващ мотив, като трансформираща хрониката в разказ, е сравнена с конфигурация (p. 5, 6). Докато според Рикъор това свива полето на идеята на Минк, за Уайт то е в унисон със свързването на категориалния и теоретичния модел за разбиране (Минк) съответно с обяснението чрез сюжетизация и чрез аргумент; вж. White, *The Structure of Historical Narrative*, 1972, p. 15.

³⁵ Ако потърсим единството на наративния жанр в лицето на разказвача, бихме казали, че „‘нاراتивният глас’ се издига [...] за да насочва вниманието към даден организиран сегмент (от едно преживяване)”, но така се отклоняваме от търсенето на единството като структура; вж. White, 1972, p. 13.

³⁶ White, 1972, pp. 9, 17.

³⁷ Това, за което става въпрос в един наратив; вж. *Metahistory*, p. 11.

историята. Осмислянето на „разказа“ се изчерпва с неговия вид. Историкът трябва да сюжетизира образуващите неговия наратив разкази във всеобхватна форма (White 1973: 7-8; Ricoeur 1984: 166). Типологиите (на сюжетно, аргументативно и теоретико-идеологическо ниво) превръщат епистемологията на историческото знание в теория на историографския стил. Взети заедно, трите модалности делегират обяснителна функция. В тази мрежа Рикьор разпознава също дисонантна консонантност. Без друго допълнение към принципа на обяснението³⁸, теорията визира традициите на писане, в които публиката признава историка като разказвач (1984: 167-68). Уайт търси перспективата на лингвистичен анализ. Дълбинният тропизъм е *интер-преводимост*, която концептуализира способността да схващаме миналото (White, 1975: 66). Допускането за превод между типове дискурс (между различни езикови кодове – от метафора към синекдоха, или от иронично към метонимично виждане на света) позволява „представата за агрегат (тотална визия) от нашите репрезентации на историческия свят“ (1975: 66; Roth 1992: 25). Но фигуралната база не посредничи между „игри“, за които са конститутивни конкретни ангажменти. Същевременно, както Рот пише (1992: 26-7), стандартите за морална истина на „естетическия историцизъм“ (White 1989b) не са по-ясни от т. нар. аспект на *волята* в избора на репрезентация (Kellner 1989: 291).

V. Екстензия на сюжетизиране-то

По пътя отвъд *Поетиката* понятието сюжетизация обхваща нива на обмен между парадигми и истории. В трактата на Аристотел обвързване на историческия жанр с определена форма е част от разбирането за йерархия на познанието. В общата категория *мимезис Historia* е контрапример; *диегезис*-ът (наратив) е противопоставен на драмата (единно действие), а трагическата поезия представлява изкуството на композицията. Историческият разказ изявява единно време, през което събитията, случили се с едно или с мнозина, имат случайна връзка³⁹, но не пренебрегва фикцията, чието създаване Аристотел не отделя от познавателните дейности (Ръвел 2001: 23-4). Според Рикьор въпросът е до каква степен този първи модел позволява ре-организация на цялото наративно поле (Ръвел 2001: 31-2). В своето разгръщане проблематиката на *mimesis* трябва да се свърже с тази за наративното време. Решение е възможно едва с тематизирането на *преплетеност* между референциите на фикционален и историческия наратив. Според Жак Ръвел, представянето на тази концепция е в модуса на оттегляне към хоризонта на целия проект (2001: 32). *Време и разказ* том 1–2 трябва да покаже, че в условията на значителна абстракция

³⁸ Вж. White, *Metahistory*, 1973, pp. 29-31; Рикьор има предвид (пак там) pp. 31–52, 88–100.

³⁹ Ничев, Александър. За поетическото изкуство. София: Наука и Изкуство, 1975, с. 77.

и след прибавяне на времеви характеристики, моделът на Аристотел няма да бъде драстично променен от корекциите, внесени с теориите на историята и литературата. Рикъор премахва ограничителите около понятието *сюжетизирание*. За обединяване на епос и драма се прави разлика между нарация (в тесен смисъл) и *какво* на миметическата активност (Ръвел 2001: 37). При този „трансфер на терминология“ ‘действие’-то запазва приоритет пред ‘характер’-а (*ethos*). Двойната функция мимезис-мютос предлага форми, препращащи към определен праксис (Ръвел 2001: 24-5). Квази-идентификацията – да се мислят заедно изразите „имитация на действие” и „организация на събития” – осигурява разбирането на *действието* като корелат на *мимезис*, т.е. като следващо систематизирането на събитията (Ръвел 2001: 34-5). Докато в *Поетиката* инструкцията е да се конструира *muthos*⁴⁰ като „какво” на *mimesis*, Рикъор иска да покаже отваряне в две посоки – репрезентация и репрезентирано.

Наред с такъв статус на действието⁴¹, метафората за наративната линия на живота е ограничена чрез темпоралност, несводима до континуалност. Без да отхвърля релативизма (последница от съгласуваността в конфигурация), Рикъор въвежда апоретиката от *Изповеди* на Св. Августин. Как ‘проследяването’ в разказването прави парадоксите на времето продуктивни? Според Рикъор ние пропускаме същественото, ако само поставяме консонантност на страната на наратива, а *дисонантност* – на страната на темпоралността (1984: 72). Формулировката *discordant concordance* предполага конфликт или ревизия; двупосочност на наратива, ретроспекция (памет), мотивации (агенти) и събития подлежат на конфигурация (Ricoeur 1984: 42–3; Nyvarinen 2006: 29-30). Това, че Аристотел акцентира вътрешната диалектика на композицията, позволява да мислим за единство от трагически *muthos* и *distentio animi* (Ricoeur 1984: 38), т.е. за тяхно медиране, което означава да се представи „символично” апоретиката на „преживяването за време”. *Обхващането в сюжет* посредством символна медиация (пак там: 41–2) е поетическо проявяване на проблема (White 1991: 144). То е анализирано като опосредстващи способности: 1) обединяване на събития в разказвана история; 2) синтагматичен ред, в който участват всички компоненти, установени парадигмално в семантиката на действието; 3) синтезис на хетерогенни темпорални характеристики⁴² (Ricoeur 1984: 53–66). Рикъор трябва да покаже как четенето (съвместна работа на текст и читател⁴³) продължава, посредством динамична конфигурация,

⁴⁰ Аристотел нарича *muthos* съгласуваност на събитията с ударение върху: пълнота, цялостност и подходяща величина (Ръвел 2001: 38).

⁴¹ Поетическото е с приоритет спрямо етическото (имитирането на човешки същества).

⁴² „Конститутивен динамизъм”, доколкото съдната способност и продуктивното въображение комбинират две измерения – *конфигурация* и *епизод*.

⁴³ Рикъор счита също „четене на самото време наобратно” – от бъдеще към минало – за уместна концепция (1984: 67).

и завършва във времето на действие и страдание. Тази генерализация отвъд *mimesis-praxeos* отбелязва интерсекцията между поетически конфигуриран свят и света на реалното действие, където се разгръща специфичната темпоралност на случая (пак там: 67–71). За необходимото обратно свързване, актът на четене реактивира: 1) *схематизация* – историческата трансмисия на поетическа иновация; 2) *традиционалност* – обогатяваща отношението сюжет–наратив чрез играта (корелативност) между иновация и седиментация⁴⁴ (68). Според концепцията на Рикьор *poesis* касае конкретна творба, но при раждането на „парадигма” продуктивното въображение работи също върху традицията. Историчността в контрапункта въображение–седиментиране е резултат от разнообразни приложения и девиации, балансирани с континуитета⁴⁵, установяван в стила (1984: 67–70). Динамизираща „традиционалност” характеризира всяко ниво на наративна артикулация, а сюжетизацията изгражда преходи между разказване и обяснение.

VI. Неопределено минало

Англосаксонската теория на историята показва, че наративната интерпретация е преплетена с обяснение. Според Рикьор традицията, за която *историчното* е разбиране на Другия, не отчита специфична отминалост в опита (чрез текст) за чужд живот (Ricoeur 1984b: 17). Той преформулира темата за баланса между рефлексивност и обективизъм, поставена от *методологическия наративизъм*. Последният е отговор на херменевтичната ситуация, в която смислово-конституиращи се обекти са изследвани чрез „сюжетно-хомогенизиран” пред-структуриращ опит (Гинев 2005: 63). Тази парадигма епистемологично разширява структурно-лингвистични понятия до теоретико-познавателни категории. При такъв тип програми нормите за въвеждане на сюжетни композиции *предпоставят* правилата за наративизация като правила за „подреждане” на синтагматичната ос на езика. В рамките на т.нар. „наратологична рационалност” (Рикьор) резултатът е „сюжетно-концептуален дискурс” (Гинев 2005: 75). Според Гинев тази постановка описва изследваното като постоянен преход от „нативни парадигми” към синтагматични подредби. Текстуализацията е също рефлексивно включване на предструктури (чрез сюжетни композиции) в изследователския процес. Така интерпретираното се сглобява в цялост от епизоди (пак там: 76).⁴⁶

⁴⁴ Наративната функция е видяна като детерминиране на времето, а генезисът на седиментацията – като закрит и произведен на много нива.

⁴⁵ Както при Уайт: между хроника, верига от мотиви, сюжет, аргумент и идеология.

⁴⁶ В „текстовете,” изразяващи нативни модели, единичният факт е винаги епизод. Емпиричните единичности на изследваното трябва да бъдат схващани като епизоди – структурни единици в концепции, които разглеждат сюжетните цялости в тяхната времева динамика (Гинев 2005: 75–6).

Рикьор търси подсилване на хипотезата, че сюжетизирането удържа различни стратегии и типове обяснение заедно с четивността на разказа, основана върху „наративна компетенция“ у читателя (Petit 1988: 154). От дефинирането на базова единица в историческото писане (Дентоу) следва, че няма достъп до окончателен смисъл. Това заявяване на структура на обяснението (правило за релевантност между два отделни темпорални сегмента) не установява сюжет (Dowling 2001: 77). Фокусът се премества върху усилията да се свърже историческата дисциплина с *наративното схващане*. С оглед на разказа, *проследяване-то* (Гейли) определя обяснителните конструкции (Гинев 2005: 66).⁴⁷ Като част от теоретичен сценарий, този процес е достатъчен за определяне на „квази-сюжет“ (ниво от мотиви и действия), но не отговаря на срещата с „екзистенциална контингентност“ (включително тази на макроисторическото събитие) (пак там: 67). Уилям Даулинг (2001: 80) посочва, че според Рикьор този подход⁴⁸ не отчита наративна каузалност – „схващане на хетерогенни елементи като едно събитие“; от гл. т. на Гейли, в колективното време изживяването на макросъбития е без знание за края, т.е. в условия на сюжетизиране, при които остава пространство за волеизява (пак там: 81-2). За Рикьор историческите събития са *само-обяснителни*, доколкото са фундирани в действия, чиято контингентност е присъща на предизвиканото от активни агенти (Dowling 2001: 78). Тази семантиката на действието не е в директно съответствие с наратив за макроисторическо събитие. Рикьор изтъква единиците от първи ред⁴⁹, заради определена взаимна относимост между тях и индивида в преживяването на *участие в принадлежност* (participatory belonging), за което е релевантно твърдението, че (след раждането) ставането индивид е свързано с общност, която в голяма степен съществува независимо от същия.

Настрани от програми, в които селекцията посредничи между предначен опит („жизнен свят“) и историографско изследване, Минк аргументира възгледа, че жизненият свят, социалните практики и динамиката на историческото развитие нямат наративна организация (Гинев 2005: 70). Те са абстракции от конструкции и се схващат като траещи само чрез ретроспекцията в неизбежното им наративизиране. „Епистемологичният достъп“ до тях е описание, задаващо смислово-времево единство на обясняваното (пак там: 69). Тук Рикьор напуска за детемпорализация в конфигурационния тип разбиране и за илюзията, че агентите са преживели не серии от контингентности, а измере-

⁴⁷ Т. нар. само-обяснителен характер на една история отговаря на *mythos* (Аристотел) като интуитивно подразбиране на „вътрешното“ взаимоотношение на събитията.

⁴⁸ Установяването на това семантично ниво препраща също към понятието за актант (Греймас), което описва функция (Dowling 2001: 79).

⁴⁹ Историческите същности от първи ред – народи, нации, цивилизации и др. – носят следа от участието на конкретни агенти в общата сфера от *praxis* и наратив (Ricoeur 1984: 180-81).

нието на нарацията, което Минк има предвид (Dowling 2001: 81). Приносът на Уайт е „поетика на историята” с обяснителни ефекти за всяко ниво на писане (Petit 1988: 155). В този подход *наративните жанрове* пред-структурират (не като селекция) когнитивната структура. Извън организирания от тях събития няма други цялости в историята. Жанровият сюжет задава смисъл, който се експлицира единствено в съответните теоретико-обяснителни термини (Гинев 2005: 72-3). В обобщение, Гинев определя „тропическото пре-фигуриране” в хуманитарните науки като „частен случай на философско-антропологичното положение”, че всеки дискурс конституира своите обекти чрез този процес (пак там: 57). Възгледът на Уайт за „архетипичен сюжет”⁵⁰ заличава разликата между изследвателски резултат и фикция.

Идеята, че аморфно минало е в ролята на *съдържание*, което впоследствие получава *форма*, или допускането, че дори миналото да си е отишло завинаги, ние все още разполагаме с елементите, които се нуждаят от структуриране, т.е., че миналото е общодостъпно, ако се направят правилните заключения, е погрешна, защото няма диспозиции (правила), които помагат за проектиране (van den Akker 2013: 358). Според Минк дори да отдадем заслуженото на работата на историка, все пак, самият наратив е това, което дава форма на миналото (1987: 199). Това положение усилва споменатата (подвеждаща) дистинкция, но трябва да повторим, че Минк отхвърля както правилата за превод, така и дадеността на миналото. При липсата на съдържание „там отвън”, отпада също другата част от презумпцията.⁵¹ Изоставянето на комплексния референт – това, което действително се е случило, или неразказаната история, към която наративът е приближение – утвърждава, че единствено ние правим от миналото една определеност, доколкото значимостта на случки е разбираема само в ансамбъл, където ретроспективно локализираме същите (Mink 1987: 202). Ван ден Акер отбелязва отпадането на изрази като: ‘обединяване на множество хетерогенни събития’ и ‘придаване съгласуваност на несъгласуваното’ (2013: 365). Твърдението на Минк отхвърля емпирицистското понятие за репрезентация⁵², но не заличава *различието между описание и нарация*. Като не приема „актуалност на миналото”, Минк изразява две различни посоки: докато едно събитие-описание води към реалността (ако то успее да установи референциалност), едно събитие-нарация излиза извън такава реалност (ако успешно е илюстрирана историческа теза) (Mink 1987: 200–1; van den Akker 2013: 366, 369).

⁵⁰ „Наративното аз” на речта се движи от метафорическо характеризиране на областта на опит, през „метонимически деконструкции” на нейните елементи, към „синекдохични представяния” на отношенията между повърхностни качества и техните предполагаеми същности, до извеждането на базисни опозиции в дискурсивните репрезентации (Гинев 2005: 58, 73).

⁵¹ Анкерсмит също отхвърля тази двойка; вж. Narrative Logic, 1983, pp. 76–79.

⁵² При Уайт и Анкерсмит терминът е в смисъл на репрезентация – *като* (не репрезентация – *на*).

VII. Заключение: възможност за преодоляване на наративисткия конструктивизъм

Програмите от *методологически* тип нямат ресурс за преодоляване на въпроса за корените⁵³ на сюжетизацията. Според Гинев с общата теза за теоретична завършеност като интерпретируемост в съответствие с формалистката перспектива в наратологията, те извеждат епистемните норми на хуманитарно-научна текстуализация от правилата за наративизация, приети за действащи в полето на нативните парадигми (2005: 77-8). Той допълва⁵⁴, че възпроизвежданата от тях дилема рационализъм–емпиризъм⁵⁵ отпада, когато сюжетизирането (като характеристика на биването-в-света) пред-структурира времето и обектите на историографията (пак там: 80). Приетият от Рикъор принцип, че сюжетизацията не е просто когнитивен акт, означава да се уточни обвързаност на „епистемология на интерпретацията” и „онтология на разбирането”. За да медира двата типа – хуманитарно-научен и екзистенциално-аналитичен, Рикъор разработва ‘рефлексивност в автономна езикова среда’. Той отчита, че строгото разграничаване не проблематизира *разкриване на текстуалността като биване-в-света*, но неговият принос е недостатъчен за обединяване двата плана на изследване – семантичен и херменевтико-феноменологичен. Единството от наративност и темпоралност на *жизнения свят* трябва да се експлицира в рамката на понятийността, отнасяща се до динамиката „преживяване-разбиране-дейност” (Гинев 2005: 94). За да открои предструктуриране на когнитивни структури, Рикъор дава свое виждане за „пред-разбиране”. То участва в преразглеждането на онтологизирания херменевтичен кръг, но наред с това е включена също наратологична понятийност; проблемът (за нерегламентирани отношения между структуралистки и херменевтико-феноменологични концепции) остава. Наративизмът на Уайт е релевантен за подхода на Рикъор в прехода от методология на текста към визия за историческото съзнание.

Във *Време и разказ*, т.нар. преднаративна организация (Mimesis1) трябва да разшири екзистенциално-аналитичния херменевтичен кръг. Гинев раз-

⁵³ Поетическо въображение, вродена способност, естествена нагласа, особености в развитието на детската психика или предструктуриране на когнитивни структури. – Вж. Гинев, 2005, с. 68–79.

⁵⁴ След резюме на основните слабости на методологическия наративизъм (2005: 80), както следва: 1) при решенията на проблемите (създаване на сюжетни композиции както в интерпретираното, така и в изследователския процес) проблематиката на времето и временизацията остава пренебрегната; 2) неясните отношения между дескриптивно и нормативно измерение; 3) изхожда се от епистемологична картина за изследването, която скрива предструктурирането на когнитивни структури.

⁵⁵ Сюжетизацията е или способност/нагласа, или начин на апостериорна обработка на емпиричен материал.

глежда тази перспектива (2005: 133) по следния начин: докато отнасянето към *пред-наративност* е опосредствано от конфигурацията (Mimesis2), на същото ниво (Mimesis1) е потърсен достъп до темпорални структури чрез разработване на обща „семантична взаимозависимост,” обединяваща неутрално описание на *дейността* и разбирането ѝ като вплетена в контингентност и интерактивност. Така определена, *пред-наративност*-та е възможност за отиване отвъд контекста на методологическия наративизъм. Посредникът (Mimesis2) очертава преходите от пред-наративност, през когнитивно структуриране на разказването, към рецептивната херменевтика на историите (процеса на възприемане на наратив – Mimesis3). В обръщането/приближаване към *жизнен свят* (среда на дейността) смисловите събития са видени като епизоди в „пред-наративна сюжетност” (пак там: 134).⁵⁶ Но, както Гинев пише (пак там: 136-38), типът анализ на това междинно положение не показва херменевтична цялост на разказността в човешкото съществуване – „широко тълкувана сюжетна композиция” в комплементарност с интерпретативната тематизация (конституирането на изследователски предмети, „улавящо наративизацията” като „онтична даденост”).

Посоченото тук несъгласие касае най-вече концепцията за семантика на дейността – постулирана като когнитивна способност, която остава външна спрямо проекта за голям миметически кръг. В избраната от Рикьор теоретическа перспектива, Mimesis1 отговаря на феномени, процеси и структури, които имат характера на *пред-наративност*, от гледна точка на схематизацията в композиции на наративизацията на опита. Допускането за наподобяване на дейността предполага разработване на съответните ѝ значения (Гинев 2005: 138, 142). За да бъде семантичното артикулиране сюжетно наподобявано, е необходимо схващане на символното посредничество на дейността. Положението, че символическата изразност е иманентното на дейността значение, означава, че то се артикулира във вече проектиран хоризонт на осъществяване на дейността (пак там: 143). Едно ‘плътнo описание на символна текстура’ (Ричърд Гиърц) ще включи също времеви характеристики. Пред-наративността трябва да бъде разкрита като пред-структура на смислово конституиране на всяка предметност. За целта Рикьор изхожда от „понятийна мрежа”, която рефлексивно обхваща (символно-семантичното артикулиране на) дейността. Тя е компетентността на социалните агенти – основание за техните взаимодействия и за формиране на *практическо разбиране* за загрижеността в света (Гинев 2005: 139). То „вече е” в дейността и практиките, т.е. трябва да бъде осмислено в херменевтико-феноменологични термини. Разглеждането на *практическо разбиране* като колективно-когнитивна способност, която

⁵⁶ Сюжетната композиция е тясно свързана с проектирания хоризонт (разкритостта на смисловата среда на дейността в нейната ситуираност), чрез който се схваща пред-наративна сюжетност (Гинев 2005: 134).

може да бъде свързана с наративното разбиране, е в духа на методологическия наративизъм. Според Гинев (2005: 140) Рикьор приема една интертеоретична връзка⁵⁷ за безостатъчно изясняване на това свързване. Преходът между ‘практическо разбиране’ (парадигмално състояние) и ‘наративно разбиране’ (синтагма) се ограничава до концептуална „преводимост” (преобразуване) на теорията на дейността в съответната наративна теория. Практическото пред-структуриране (кодове) на сюжета се отнася до аспекта на „предпоставеност” на теорията на дейността спрямо теория за наратива. При избора на структуралистско (ре)конструиране на сюжетите⁵⁸ се изоставя херменевтиката на конституиране на смисловата цялост на дейността – не се разкрива пред-наративност в цялостен миметически кръг (пак там: 142). Предимството – комплементарност между двата типа сюжетизации – се губи с липсата на съответния „широк” модел (Гинев 2005: 137, 142-3, 145). Пред-наративността се „достига” само чрез анализ на конфигурацията (Mimesis2) или на рефигурацията (Mimesis3). Тоест, *практическо разбиране* се мисли от Рикьор не като пред-структуриращо културните кодове, а като изцяло емпирично възпроизводимо от „разбиращи наративи”. Така темата за сюжетизацията на самата дейност, т.е. за съответното формиране на символно-темпорални структури като жизнен свят, остава недоказана в трактовката на Рикьор.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Гинев, Димитри. (2005). Вплетеност и откритост. Стара Загора: Идея.
- Ръовел, Жак. (2001). Разказване и познаване: употребите на разказа в историята. – В: История, разказ, памет. София: Дом на науките за човека и обществото.
- Ankersmit, Frank. Narrative and Interpretation. – В: A Companion to the Philosophy of History and Historiography, ed. Aviezer Tucker, Blackwell Publishing Ltd, 2009, pp. 199–208.
- Ankersmit, Frank. (1983). Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian’s Language. The Hague/Boston: Martinus Nijhoff.
- Ankersmit, Frank. (2001). Historical Representation. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Baumgartner, Hans. (1972). Kontinuität und Geschichte. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

⁵⁷ Интертеоретичен контекст на дискурси за дейността, символната организация и сюжета.

⁵⁸ Рикьор приема, че първичните нравствено-нормативни системи (Sittlichkeit), в които е възплътена понятийната система на практическото разбиране, регулират равнища, на които биологичната кодираност вече не „работи” (Гинев 2005: 141); вж. пак там с. 207, бел. 10.

- Carrard, Philippe. History and Narrative: An Overview [on-line]. Proceedings of the 7th Narrative Matters Conference : Narrative Knowing/Récit et Savoir, Jun 2014, Paris, France. (прегледан на 20 август 2018). <https://hal-univ-diderot.archives-ouvertes.fr/hal-01184506/document>
- Carroll, Noell. Interpretation, History and Narrative. *The Monist*, Oxford University Press Vol. 73 (2), April 1990, pp. 134–166.
- Collingwood, Robin. (1993). *The Idea of History*, introd. Jan Van der Dussen. Oxford: Oxford University Press.
- Danto, Arthur. (1965). *Analytic Philosophy of History*. New York: Cambridge University Press,
- Danto, Arthur. (1985). *Narration and Knowledge* [Reissue 2006]. New York: Columbia University Press.
- Dowling, William. (2011). *Ricoeur on Time and Narrative: An Introduction to Temps et Récit*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Dray, William. (1964). *Philosophy of history*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Droysen, Johann. (1971) [1857]. *Historik*. Munich: Oldenbourg.
- Fain, Haskell. (1970). *Between Philosophy and History*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Gallie, William. (1968). *Philosophy and the Historical Understanding*. New York: Schocken Books.
- Goldstein, Leon. (1976). *Historical Knowing*. Austin, TX: University of Texas Press.
- Goodman, Nelson. (1978). *Ways of Worldmaking*. Hackett Publishing.
- Hempel, Karl. (1959) [1942]. The Function of General Laws in History. – B: *Theories of History*, ed. P. Gardiner. New York, NY: The Free Press, pp. 344–356.
- Hyvarinen, Matti. (2006). Towards a Conceptual History of Narrative – B: *COLLeGIUM: Studies Across Disciplines in the Humanities and Social Sciences*, Vol. 1: *The Traveling Concept of Narrative*, eds. M. Hyvärinen, A. Korhonen & J. Mykkänen.
- Kellner, Hans. (1989). *Language and Historical Representation: Getting the Story Crooked*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Kermode, Frank. (1966). *The Sense of an Ending*. Oxford: Oxford University Press.
- Kreiwirth, Martin. (2005). Narrative Turn in the Humanities. – B: *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, eds. D. Herman & M. Jahn, M.-L. Ryan. New York: Routledge, pp. 377–382.
- Kosso, Peter. (2009). Philosophy of Historiography. – B: *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, ed. Aviezer Tucker, Blackwell Publishing Ltd. pp. 9–25.
- Mink, Louis. (1987). Historical Understanding, eds. Brian Fay, Eugene O. Golob, and Richard T. Vann. Ithaca/London: Cornell University Press.
- Mink, Louis. (1969). *Mind, History, and Dialectic: The Philosophy of R. G. Collingwood*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Nagel, Ernest. (1961). *The Structure of Science*. London: Routledge.

- Petit, Maria. (1988). Thinking History: Methodology and Epistemology in Paul Ricoeur's Reflection on History from 'History and Truth' and 'Time and Narrative'[on-line]. *Philosophy and Social Criticism*, Vol. 14, no. 2, pp. 147–160. <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/019145378801400203>
- Phelan, James. (2007). Rhetoric/ethics. – B: *The Cambridge Companion to Narrative*, ed. D. Herman. New York, NY: Cambridge University Press, pp. 203–216.
- Polkinghorne, Donald. (1988). *Narrative Knowing and the Human Sciences*. Albany: State University of New York Press.
- Prince, Gerald. (2012). Recit minimal et narrativite. – B: *Le Recit minimal*, eds. S. Bedrane, F. Revaz, & M. Viegnes. Paris, France: Presses de la Sorbonne Nouvelle, pp. 23–32.
- Ricoeur, Paul 1981. Narrative Time. – B. *On Narrative*, ed. W.J.T. Mitchell. Chicago: The University of Chicago Press. 165–186.
- Ricoeur, Paul. (1984). *Time and Narrative* vol. I, trans. Kathleen Blamey, David Pellauer. Chicago: Chicago University Press.
- Ricoeur, Paul. (1984b). *The Reality of the Historical Past, The Aquinas Lecture*. Milwaukee: Marquette University Press.
- Ricoeur, Paul. (2004). *Memory, History, Forgetting*, trans. Kathleen Blamey, David Pellauer. Chicago: University of Chicago Press.
- Roth, Paul. (1992). Hayden White and the Aesthetics of Historiography. *History of the Human Sciences*, Vol. 5 No. 1, pp. 17–35; London, Newbury Park and New Delhi: SAGE.
- Strawson, P. (1959). *Individuals: Essay in Descriptive Metaphysics*. London: Methuen.
- Tucker, Avezier. (2004). *Our knowledge of the past: A philosophy of historiography*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Turner, Stephen. (2011). Collingwood and Weber vs. Mink: History after the Cognitive Turn [on-line]. *Journal for the Philosophy of History*, Vol. 5, pp. 230-260. (прегледан на 20 август 2018). <http://faculty.cas.usf.edu/sturner5/Papers/CogSciencePapers/WebCollingwoodWeberMink.pdf>
- van den Akker, Ch. (2013). Mink's Riddle of Narrative Truth. *Journal of the Philosophy of History*, Vol. 7, Issue 3, Koninklijke Brill NV, Leiden, pp. 346–370. DOI: 10.1163/18722636-12341257
- White, Hayden. (1959). Translator's Introduction'. – B: Antoni, Carlo. *From History to Sociology: The Transition in German Historical Thinking*. Detroit: Wayne State University Press, pp. ix-xxviii.
- White, Hayden. (1972). The Structure of Historical Narrative. *Clio - a Journal of Literature History and the Philosophy of History*, Vol. 1, Issue 3, pp. 5–20.
- White, Hayden. (1973). *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- White, H. (1975). Historicism, History, and the Figurative Imagination. *History and Theory*, Vol 14, No. 4, pp. 48–67.
- White, Hayden. (1978). *The Tropics of Discourse*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

- White, Hayden. (1982). Method and Ideology in Intellectual History: The Case of Henry Adams. – B: Modern European Intellectual History, eds. D. La Capra and S. L. Kaplan. Ithaca, NY: Cornell University Press, pp. 280–310.
- White, Hayden 1987 (1981). The Value of Narrativity in the Representation of Reality. – B: White, Hayden. The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, pp. 26–57.
- White, Hayden. (1989b). Figuring the Nature of the Times Deceased: Literary Theory and Historical Writing. – B: The Future of Literary Theory, ed. R. Cohen. New York: Routledge, pp. 19–43.
- White, Hayden. (1991). The Metaphysics of Narrativity: Time and Symbol in Ricoeur's Philosophy of History. – B: On Paul Ricoeur: Narrative and Interpretation, ed. D. Wood. London and New York, Routledge, pp. 140–159.
- White, Hayden. (1999). Figural Realism: Studies in the Mimesis Effect. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.
- White, Morthon. (1965). Foundations of Historical Knowledge. New York: Harper & Row.

V

Научна област
„Социални, стопански и правни науки“

Научно направление
„Обществени комуникации
и информационни науки“

НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ СЪС ЗАБАВЕНО ПРИЗНАВАНЕ (SLEEPING BEAUTY): ЗНАЧЕНИЕ, МЕТОДИ ЗА ИНДЕНТИФИЦИРАНЕ И ОЦЕНЯВАНЕ

РОСЕН КРАСИМИРОВ СТЕФАНОВ

Анотация. Цитируемостта на дадена академична публикация често се приема като признак за нейното качество като научен труд. Прието е, че научни статии с голямо значение за научноизследователската общност привличат голямо внимание и цитати скоро след тяхното публикуване. Това твърдение често е валидно за статии, покриващи мащабни изследвания, които се публикуват в големи списания като Nature. В същото време съществуват статии, чиято научна стойност и значимост не бива подобаващо оценена при първоначалното си публикуване. Това са т.нар. „спящи красавици“ (sleeping beauties) на академичната среда. Този доклад представя същността на тези публикации, както и методите, които могат да се използват за оценяването им. Основният метод, разглеждан в този доклад, е В- (beauty) коефициента.

Разработката е резултат от изпълнение на проект „Проектиране и разработване на прототип на информационна система „Указател за цитируемост на публикации от български автори (обществени науки)“ (договор № ДН 15 /11.12.2017), финансиран от Фонд научни изследвания (МОН).

Ключови думи: спящи красавици, библиометрия, В-коефициент.

SCIENTIFIC PUBLICATIONS WITH SLEEPING BEAUTY: SIGNIFICANCE, METHODS OF IDENTIFICATION AND EVALUATION

Rosen Krassimirov Stefanov

Abstract. The quality of a given academic publication is often measured by how citable it is. A commonly accepted notion is that scientific articles of great scientific and research importance attract a large quantity of citations soon after they are published. This notion is often validated by articles that cover large research projects and which are published in large journals, such as Nature. Despite this there are articles whose academic importance is not properly recognized when they are initially published. These are the so called “sleeping beauties” of the academic en-

vironment. This report presents the nature of these publications, as well as the methods by which they can be evaluated. The main method researched in this report is the B- (beauty) coefficient.

The article is a result of the project "Design and Development of a Prototype of the Information System "Citation Index of Publications by Bulgarian Authors (Social Sciences)" (Contract № DN 15 / 11.12.2017), funded by the National Science Fund of Bulgaria (Ministry of Education and Science).

Key words: sleeping beauties, bibliometrics, B-coefficient.

* * *

Увод

Една от основните надежди на всеки научен изследовател е техният труд да бъде оценен подобаващо. Това означава признание на научната стойност на техните изследвания (и публикациите, в които те са вместени) и увеличаване на видимостта на тези изследвания в контекста на научноизследователската общност. Един от основните методи за измерване на това дали тези цели са били постигнати е това до каква степен научните публикации на изследователя се цитират. Това от своя страна допринася изследователите да искат да публикуват своите статии и други публикации в големи международни списания с висок импакт фактор. Желанието за признаване и повишена видимост на научните постижение не е основано само върху постигането на лично задоволство за добре извършено и полезно научно изследване.

В днешния академичен свят често се говори за предимствата на дигиталната революцията. За това как модерните информационни средства спомагат за по-ефикасното и бързо споделяне на информация, чрез каналите за електронно публикуване и модела open access. Ползата от тези средства е явна и целта на този доклад е не да оспори тяхната значимост. В същото време обаче, тази увеличена видимост за цялостната научноизследователската общност води до намаляване на шансовете на индивидуални изследователи или малки екипи да изпъкнат сред морето от научни публикации. В безбройните научни публикации индивидуалните трудове, независимо от тяхната научна стойност, често могат да останат незабелязани. Понякога тази липса на признание се дължи на чисто обективна причина: ниското качество на дадено научно изследване. Също така обаче съществуват и тези изследователи, чиито научни публикации представят съвсем реален принос за дадена научна среда, но не биват оценени подобаващо от научната общност при първоначалното им публикуване и съответно: не получават голям брой цитати. Това са научните публикации със забавено признаване, познати още като „спящи красавици“.

„Спящи красавици”: същност и примери

Преди да можем да опишем същността на „спящите красавици” на науката и да представим пример за такъв тип публикация, трябва да разгледаме как

протича нормалният „живот“ на една публикация от библиометрична гледна точка. При повечето научни публикации може да се наблюдава ясно изразен период, през който те получават голямо количество цитирания. След периода на висок интерес този брой цитирания постепенно намалява. Терминът описващ тази тенденция е *cited half-life* (от англ. ез.: период на полуразпад на получените цитирания). Предишни изследвания показват, че периодът на висока цитатна активност често се състои през първите 5 или по малко години, следващи първоначалното публикуване на дадена научна статия.¹ Естествено, тази тенденция е валидна само за „нормални“ научни публикации, които следват стандартния модел на цитатна активност. За публикации от типа „спяща красавица“, пикът на тяхната цитатна активност може да дойде десетилетия след тяхното първоначално публикуване. Именно това отклонение от нормата, въпреки безспорната им научна стойност, прави „спящите красавици“ изключително интересен обект за изследване.

Съществуването на публикации с късно разпозната научна стойност става обект на изследване през втората половина на 20. век. Първите изследвания върху този тип публикации са дело на Юджийн Гарфийлд и се фокусират върху възможността за използване на библиометрични системи за идентифицирането на такива изследвания.^{2,3}

За пръв път терминът „спящи красавици“ се използва за описването на недооценени научни публикации през 2004 г. в изследване на Антони ван Раан⁴. Подобно на едноименния разказ на братя Грим, „спящата красавица“ (научна публикация) потъва в дълбок сън (липса на цитатна активност), докато не бъде събудена от принц (публикацията или публикациите, които за пръв път започват да цитират неоцененото изследване). Но какви могат да бъдат причините дадена публикация да остане незабелязана с години, десетилетия или дори повече? Изследване на Реднер, фокусиращо се върху цитатни тенденции в полето на физиката, дава един възможен отговор на този въпрос. В изследването на Реднер могат да бъдат намерени публикации от едно общо научно поле, които получават значително внимание дълго след своето първоначално

¹ **Van Noorden**, Richard. Formula predicts research papers' future citations. *Nature*, 2013. <https://www.nature.com/news/formula-predicts-research-papers-future-citations-1.13881> (04.09.2018).

² **Garfield**, Eugene. Would Mendel's Work Have Been Ignored if Science Citation Index Was Available 100 Years Ago?. *Essays of an Information Scientist*, 1970, 1(2), pp. 69-70. <http://garfield.library.upenn.edu/essays/V1p069y1962-73.pdf> (04.09.2018).

³ **Garfield**, Eugene. Premature discovery or delayed recognition: why?. *Essays of an Information Scientist*, 1980, 4(21), pp. 5-10. <http://garfield.library.upenn.edu/essays/v4p488y1979-80.pdf> (04.09.2018).

⁴ **Van Raan**, Anthony. Sleeping beauties in science. *Scientometrics*, 2004, 4, pp. 461-466. <https://pdfs.semanticscholar.org/9acc/dbe65099e8be88ef5553e8833e98ba28250e.pdf> (04.09.2018).

публикуване.⁵ С други думи, един от факторите, които могат да имат влияние върху това дали дадена публикация е „спяща красавица“, е нейният тематичен обхват. Определени идеи и научни разкрития може да не бъдат приети от тогавашната научноизследователската общност поради дадена причина (прекалено специфичната природа на изследванията, например), но да намерят отзвук десетилетия по-късно, когато тези полета станат обект на завишен интерес.

При първоначалното си изследване на феномена „спяща красавица“, Ван Раан идентифицира три основни променливи, които определят същността на тези публикации⁶:

- Дълбочина на съня: определя се от броя на цитирания, които публикацията получава за всяка година на своя „сън“. За публикации с 0 или 1 цитирания се смята, че те са в „дълбок сън“. Публикации с 1 до 2 цитирания се намират в състояние на по „повърхностен сън“. Важно е да се отбележи, че при тези изчисления не се взимат предвид цитиранията, получени от други научни трудове на същия автор/колектив (самоцитирания).

- Продължителност на съня: колко години продължава горепредставеният процес.

- Интензивност на пробуждането: колко цитирания получава дадената публикация след своето пробуждане.

Един от най-известните примери за „спяща красавица“ в науката е публикацията „Може ли квантово-механичното описание на физическата реалност да се счита за завършено?“ с авторски колектив Алберт Айнщайн, Борис Подолски и Нейтън Росен.⁷ Основен научен продукт на изследването е Айнщайн-Подолски-Росен (АПР) парадокса, който се отнася до възможността за правенето на точни предсказания за една система от наблюденията върху изцяло друга и самостоятелна система. Спрямо данни от Google Scholar може да проследим цитатното развитие на тази публикация. За периода 1935–1965 (20 години след първоначалното публикуване) публикацията по квантова механика получава едва 77 цитирания.⁸ Десет години по-късно (1975) този брой вече е 201 цитирания, което се равнява на 161% ръст.⁹ През 2018 г. тази пуб-

⁵ **Redner**, Sidney. Citation Statistics from 110 years of Physics Review. Physics Today, 2005. <http://physics.bu.edu/~redner/pubs/pdf/PT.pdf> (04.09.2018)

⁶ **Van Raan**, Anthony. Sleeping beauties in science. Scientometrics, 2004, 4, pp. 461–466. <https://pdfs.semanticscholar.org/9acc/dbe65099e8be88ef5553e8833e98ba28250e.pdf> (04.09.2018).

⁷ **Einstein**, Albert et al. Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete?. Physics Review, 1935, 44 (777). <https://journals.aps.org/pr/abstract/10.1103/PhysRev.47.777> (04.09.2018).

⁸ “Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete?” in Google Scholar: 1935–1965. <https://scholar.google.bg/scholar> (04.09.2018).

⁹ “Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete?” in Google Scholar: 1935–1975. <https://scholar.google.bg/scholar> (04.09.2018).

ликация вече има над 15 000 цитирания.¹⁰ Интересно е да се отбележи, че през април 2018 г., АПР парадокса за пръв беше наблюдаван в комплексна система от частици (до този момент са провеждани експерименти между отделни атоми).¹¹ Това изследване показва как една идея, първоначално представена като „спяща красавица“ през първата половина на 20. Век, продължава да бива разглеждана и развивана 83 години по-късно.

Друг интересен пример за „спяща красавица“ е статията „Цитатни индекси в науката“ на Юджийн Гарфийлд, която може да се смята за основата за създаването на индекса за цитатен анализ „импакт фактор“ и системата Science Citation Index (днес част от Web Of Science)¹². Тази публикация не получава значително количество цитати (и съответно внимание) до края на 20. век. Точката на пробуждане за статията се смята през 2000 година, като нейният „принц“ е статия, оспорваща валидността на импактфактор-показателя като метод за оценяване на научната продукция.¹³ Интересното в този случай е, че публикацията на Гарфийлд се пробужда поради увеличаващата се към края на 20. век дискусия относно ролята на цитатните системи като метод за оценяване на качеството на световната научна продукция. По този начин, публикация от средата на 20. век става обект на дискусия относно въпрос, който вълнува научната общност и до днес.

Методи за оценяване

През последното десетилетие са публикувани няколко изследвания, целящи да представят методи за идентифицирането на „спящи красавици“, както и за оценяването на „дълбочината“ на техния сън. Сред тях са изследванията на Ван Раан¹⁴ и Реднер¹⁵, но за целта на този доклад ще се фокусираме върху В- коефициента (beauty coefficient/B-coefficient) изготвен от Ке, Ферара,

¹⁰ “Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete?” in Google Scholar: 1935-2018. <https://scholar.google.bg/scholar> (04.09.2018).

¹¹ Einstein-Podolsky-Rosen paradox observed in many-particle system for the first time. University of Basel, 2018. <https://www.unibas.ch/en/News-Events/News/Uni-Research/Einstein-Podolsky-Rosen-paradox.html> (04.09.2018).

¹² **Garfield**, Eugene. Citation indexes for science: a new dimension in documentation. Science, 1955, 122, pp. 108–111. <http://garfield.library.upenn.edu/papers/science1955.pdf> (04.09.2018).

¹³ **Redner**, Sidney. Citation Statistics from 110 years of Physics Review. Physics Today, 2005. <http://physics.bu.edu/~redner/pubs/pdf/PT.pdf> (04.09.2018)

¹⁴ **Van Raan**, Anthony. Sleeping beauties in science. Scientometrics, 2004, 4, pp. 461-466. <https://pdfs.semanticscholar.org/9acc/dbe65099e8be88ef5553e8833e98ba28250e.pdf> (04.09.2018)

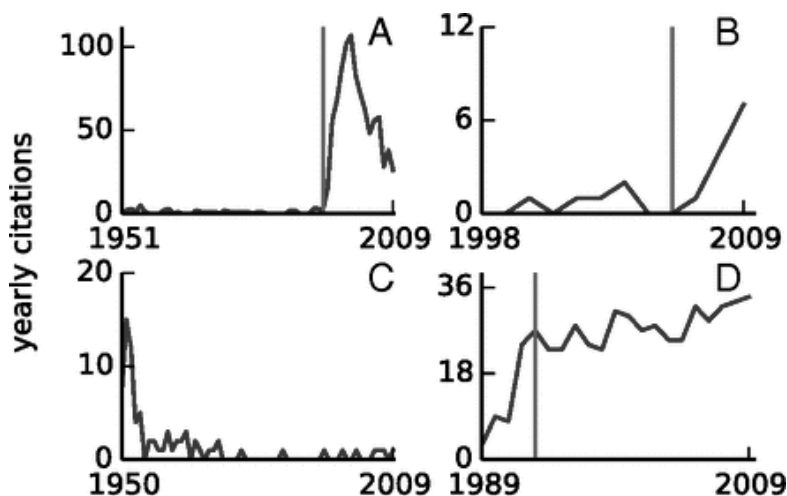
¹⁵ **Redner**, Sidney. Citation Statistics from 110 years of Physics Review. Physics Today, 2005. <http://physics.bu.edu/~redner/pubs/pdf/PT.pdf> (04.09.2018)

Радичи и Фламини.¹⁶ Изборът на това изследване като основен обект на този доклад се базира на два фактора. На първо място, изследването на Ке и неговите колеги покрива над 22 милиона публикации, вметени в базите данни на American Physical Society и Web of Science, покриващи хронологичен обхват от над 100 години (в сравнение, изследването на Ван Раан се ограничава до 20-годишен период). На второ място се отбелязва и полидисциплинарният обхват на изследването, благодарение на което може да се анализират „спящите красавици“ от различни научни полета (за сравнение, изследванията на Ред-нер са фокусирани изцяло върху полето на физиката).

В-коефициентът на Ке и неговите колеги е базиран на следните фактори:

- година на публикуване;
- продължителност на „съня“;
- максимален брой получени цитирания за всяка година;
- година на пробуждане и сила на пробуждането.

Последният фактор, момента на пробуждане, е от основно значение за определяне на финалния В-коефициент, поставен на дадена статия. Той действа като разделяща линия между двете основни точки на анализ: (1) честотата на цитиране преди пробуждане и (2) честотата на цитиране след пробуждане. В разгледаното изследване е представена като червена линия (фиг. 1.)

Фиг. 1. Точка на пробуждане на публикации в изследването Defining and Identifying Sleeping Beauties in Science¹⁷

¹⁶ Ke, Qing et al. Defining and identifying Sleeping Beauties in science. PNAS, 2015, 112(24), pp. 7426–7431. <http://www.pnas.org/content/112/24/7426> (04.09.2018).

¹⁷ Пак там.

Публикация А има най-високият В-коэффициент (1722): наблюдава се дълъг период на „сън” и много интензивно пробуждане. Публикация В притежава по нисък В-коэффициент (22) поради по-голямото количество цитирания, получени преди пробуждането и по-ниската интензивност на това пробуждане. Публикация С има нулев В-коэффициент, защото следва стандартен модел на читателна активност, където повечето цитирания към труда са получени в началото на неговия живот. На последно място, публикация D има постепенно повишаваща се тенденция относно цитируемостта, която спада в точката на пробуждане и съответно има негативен В-коэффициент (-5). Най-високият идентифициран В-коэффициент в изследването принадлежи на публикация в полето на физиката, публикувана през 1906 г. и пробудила се през 2002 (В-коэффициент=11 600). От основно значение за формирането на В-коэффициента не е толкова продължителността на „съня”, а интензивността на пробуждането. Друга изследвана публикация е издадена през 1901 г. и пробудена през 2002 г., но има по нисък В-коэффициент от този на гореспоменатата публикация (В-коэффициент=3978). Заключение, което може да се направи тук, е, че интензивността на пробуждането се приравнява на стойността на преоткритата научната стойност на публикацията.

Разпределението на спящи красавици по дисциплина е също разгледано. За целта Ке и колегите му анализират само публикации, вметени в базата данни на WoS. Това решение е напълно разбираемо, поради неравенството, което би се получило при включването на базата данни на APS (информационна система, фокусирана изцяло върху полето на физиката). Въпреки това, най-големият брой „спящи красавици” в WoS принадлежи към полето на физиката (7.6%), следвано от химията (7.5%) и математиката (4%).¹⁸

Полидисциплинарната същност на изследването може да се смята за основа за едно от най-важните му разкрития: „спящи красавици” от едно научно поле могат да бъдат пробудени от публикации, принадлежащи към изцяло друго поле. Пример за това е статия в полето на социалните науки на Уейн Закари, публикувана през 1977¹⁹. Статията се фокусира върху изследване на малка социална група (в този случай, Клуб по карате) и това как събития в рамките на тази група могат да доведат до драстични изменения в нейната структура. Тази публикация остава незабелязана до началото на 21. Век, докато Гирван и Нюман, изследователи в полето на мрежовите науки, използват изследванията за Закари за социални мрежи в своето изследване върху социални и биологични мрежи.²⁰ Налична е ясна връзка (социални мрежи/групи),

¹⁸ Пак там.

¹⁹ **Zachary**, Wayne. An Information Flow Model for Conflict and Fission in Small Groups. *Journal of Anthropological Research*, 1976, 33(4). <https://www.researchgate.net/publication/248519014> (04.09.2018).

²⁰ **Girvan**, Michelle et al. Community structure in social and biological networks. *PNAS*, 2002, 99(12), pp. 7821-7826. <http://www.pnas.org/content/99/12/7821> (04.09.2018).

но подходът на двете публикации е коренно различен. Изследването на Закари се базира изцяло върху методиката на социалните изследвания, докато Гирван и Нюман прилагат математичен модел, свързан по-тясно с информационните науки. Съответно може да направим заключението, че за пробуждането на „спяща красавица” не винаги е нужна директна връзка между нея и нейния принц (пробуждаща публикация). В случаи като гореописания пробуждането може да бъде основано на новооткритата приложимост на недооцененото изследване от изцяло различно научно поле. Днес в системата на Google Scholar изследването на Закари има акумулирани общо 3434 цитирания.²¹ Впечатляващо постижение за тясноспециализирано изследване, което се е намирало в състояние на неизвестност за почти десетилетия.

Интересно е също така да се отбележи, че процент (4%) от идентифицираните „спящи красавици” са публикувани в големи научни списания като Nature и Science. Това показва, че дори статии, публикувани в списания с много висок импакт фактор и съответно висока видимост, могат да останат незабелязани и недооценени.

Като цяло В-коефициентът е ефективна система за идентифициране и анализ на публикации от типа „спяща красавица”. Коефициентът е изграден по начин, който се съобразява с основните характеристики на тези публикации: брой първоначални цитирания, продължителност на съня и сила на пробуждането. Въпреки това тази система не е безпогрешна. Ке и неговите колеги отбелязват, че системата не взема предвид тенденциите за натрупване на цитирания, характерни за различните научни полета. Например една статия в полето на физиката има коренно различна тенденция за натрупване на цитирания от такова от полето на социалните науки. Въпреки това стойността на В-коефициента в отношение идентифицирането на недооценени научни публикации е безспорна.

Заключение

Днешната изследователска среда се характеризира с нейната конкурентна природа. Видимостта на изследванията на даден учен често се приравняват с това колко качествен е трудът му. Изследователски и финансиращи организации използват това като измерителна единица за това до каква степен дадено изследване е успешно, за да правят решения за това кои изследователи да биват повишавани и кои проекти да получават финансиране. В научноизследователската среда, пренаситена с огромно количество публикации, излизайщи на чести интервали, желанието за унифицирана метрична единица, по която могат да се правят решения е разбираемо. В същото време, ако това продъл-

²¹ „An Information Flow Model for Conflict and Fission in Small Groups“ in Google Scholar: 1976–2018. <https://scholar.google.bg/scholar> (04.05.2018).

жи, рискуваме да създадем среда, където изследователските идеи и проекти се избират не заради тяхната научна стойност, а затова колко голям брой цитати те ще донесат на свързаните с изследването автори. Именно тук се намира стойността на „спящите красавици” и методи като В-коефициент. Трябва да може да покажем на изследователите, че дори ако техните публикации не намерят незабавно след своето публикуване отзвук в академичната среда, тяхната научна стойност не е неповратно изгубена завинаги.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Van Noorden, Richard. Formula predicts research papers' future citations. *Nature*, 2013. <https://www.nature.com/news/formula-predicts-research-papers-future-citations-1.13881> (04.09.2018).
- Garfield, Eugene. Would Mendel's Work Have Been Ignored if Science Citation Index Was Available 100 Years Ago?. *Essays of an Information Scientist*, 1970, 1(2), pp. 69–70. <http://garfield.library.upenn.edu/essays/V1p069y1962-73.pdf> (04.09.2018).
- Garfield, Eugene. Premature discovery or delayed recognition: why?. *Essays of an Information Scientist*, 1980, 4(21), pp. 5-10. <http://garfield.library.upenn.edu/essays/v4p488y1979-80.pdf> (04.09.2018).
- van Raan, Anthony. Sleeping beauties in science. *Scientometrics*, 2004, 4, pp. 461–466. <https://pdfs.semanticscholar.org/9acc/db65099e8be88ef5553e8833e98ba28250e.pdf> (04.09.2018).
- Redner, Sidney. Citation Statistics from 110 years of Physics Review. *Physics Today*, 2005. <http://physics.bu.edu/~redner/pubs/pdf/PT.pdf> (04.09.2018).
- Einstein, Albert et al. Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete?. *Physics Review*, 1935, 44 (777). <https://journals.aps.org/> (04.09.2018).
- „Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete?“ in Google Scholar: 1935–1965. <https://scholar.google.bg/scholar> (04.09.2018).
- „Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete?“ in Google Scholar: 1935–1975. <https://scholar.google.bg/scholar> (04.09.2018).
- „Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete?“ in Google Scholar: 1935–2018. <https://scholar.google.bg/scholar> (04.09.2018).
- Einstein-Podolsky-Rosen paradox observed in many-particle system for the first time. University of Basel, 2018. <https://www.unibas.ch/en/News-Events/News/Uni-Research/Einstein-Podolsky-Rosen-paradox.html> (04.09.2018).
- Garfield, Eugene. Citation indexes for science: a new dimension in documentation. *Science*, 1955, 122, pp. 108–111. <http://garfield.library.upenn.edu/papers/science1955.pdf> (04.09.2018).

- Ke, Qing et al. Defining and identifying Sleeping Beauties in science. PNAS, 2015, 112(24), pp. 7426–7431. <http://www.pnas.org/content/112/24/7426> (04.09.2018).
- Zachary, Wayne. An Information Flow Model for Conflict and Fission in Small Groups. Journal of Anthropological Research, 1976, 33(4). <https://www.researchgate.net/publication/248519014> (04.09.2018).
- Girvan, Michelle et al. Community structure in social and biological networks. PNAS, 2002, 99(12), pp. 7821–7826. <http://www.pnas.org/content/99/12/7821> (04.09.2018).
- „An Information Flow Model for Conflict and Fission in Small Groups“ in Google Scholar: 1976–2018. <https://scholar.google.bg/scholar>(04.05.2018).

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 3, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 3, 2018

МОДЕЛИ ЗА ИЗУЧАВАНЕ НА ИНФОРМАЦИОННОТО ПОВЕДЕНИЕ НА ПОТРЕБИТЕЛИТЕ

БОРЯНА ФИЛИПОВА КОЗАРЕВА

Анотация. През 80-те години на 20. век се поставя началото на изследванията на информационното поведение, насочени към потребителя на информация. Новото течение в информационната наука е свързано с изучаване на информационната потребност, на мотивите, които активират потребителя да търси информация, на източниците на информация, които се разглеждат като основни фактори при изграждането на моделите за информационно поведение. Създаването на общ модел за информационно поведение се основава на съчетанието на анализ на интердисциплинарни науки, различни теории и концепции за поведението на индивида, които мотивират активирането на действия или процеси за задоволяване на осъзнатата от индивида потребност. Целта на тези модели надхвърля теоретичните постановки с идеята на практика да се създават информационни системи, пригодени към нуждите на потребителя, т.е. информацията трябва да се организира по начин, който се определя от проучените потребности на потребителя, за да се премахнат психологическите, познавателните и пречките на средата за възможно най-пълно удовлетворяване потребността на индивида от информация.

Ключови думи: информационна потребност, потребител, информационно поведение, модел за информационно поведение.

MODELS FOR STUDYING USER INFORMATION BEHAVIOR

Boryana Filipova Kozareva

Abstract. In the 80s of the 20th century the research of the information behavior directed towards the user of information was initiated. The new trend in information science is related to the study of the information needs, the motives that activate the user to seek information, the

sources of information that are considered as main factors in the development of the models for information behavior. The creation of a common model of information behavior is based on the combination of an analysis of interdisciplinary sciences, different theories and concepts of an individual's behavior that motivate the activation of actions or processes to satisfy the individual's perceived need. The purpose of these models goes beyond the theoretical concepts, with the idea in practice of creating information systems tailored to the needs of the user, i.e. the information should be organized in a way that is determined by the user's needs, in order to eliminate psychological, cognitive and environmental obstacles to the fullest possible satisfaction of the individual's need for information.

Key words: information need, user, information behavior, model of information behavior.

* * *

1. Въведение

Развитието на информационните и комуникационните технологии в края на миналия и началото на този век е динамично и е насочено в две посоки: усъвършенстване на вече съществуващи технологии и създаване на принципно нови. Мануел Кастелс пише: „Към края на второто хилядолетие от Христовата ера няколко събития с историческо значение преобразиха социалния пейзаж на човешкия живот. Една технологична революция, основана на информационните технологии, променя с ускорени темпове материалната база на обществото“¹.

Всеки индивид съхранява определена информация в своята памет, за друга разчита на близки (семейство, приятели, колеги), но в определени ситуации и задачи той трябва да подходи професионално към процеса на търсене на информация. На този етап са приложими моделите за изследване на информационното поведение, които са насочени към потребителите и тяхната роля в процеса на търсене на информация.

Началото на изследванията на информационното поведение е поставено през 1948 г. на Конференцията по научна информация на Кралското общество, където са представени няколко доклада за информационното поведение на учени и технолози. Това се случва седем години преди Крис Хансън да въведе термина „информационна наука“ и десет години преди създаването на Института на информационните учени в Обединеното Кралство, което е първото професионално общество в това поле.² От значение е да се отбележи,

¹ **Кастелс**, Мануел. Информационната епоха: Икономика, общество и култура. Т. 1. Възходът на мрежовото общество. София: ИК Лик, 2004, с. 19. **Kastels**, Manuel. Informationsnata epoha: ikonomika, obshtestvo i kultura. T. 1. Vazhodat na mrezhovoto obshtestvo.

² **Wilson**, T. D. Models in information behaviour research. In: Journal of Documentation, 1999, Vol. 55, № 3, p. 250.

че на този ранен етап терминът „информационно поведение” не се използва в смисъла, в който се използва в тази разработка. Изследванията по-скоро са насочени към използването на документи и библиотеки и едва в началото на 80-те години на 20. век започва да се обръща внимание на самия потребител, а не на системата, която обслужва потребителя, т.е. наблюдава се преминаване от количествени към качествени методи на изследване.

Трансформацията на изследванията от системата към потребителя се дължи преди всичко на осъзнаване важността на потребността като двигател на човешкото поведение за търсене на информация както в работна среда, така и в ежедневието. Потребността е проявление на човешката психика и като такава тя е в основата на човешкото поведение. Потребността има различни измерения в зависимост от конкретната ситуация, среда и обкръжение на индивида. През 1954 г. Ейбрахам Маслоу³ дефинира пирамида (йерархия) на човешките потребности, според която те са разделени на пет нива:

- физиологични потребности – храна, вода, въздух, сън;
- потребност от сигурност, подслон, безопасност;
- потребност от общност – любов, семейство, общност;
- потребност от увереност – уважение, социален статус, признание, себеуважение;
- потребност от самоусъвършенстване – духовност, постижения, учение.

На това последно ниво на пирамидата на Маслоу, т.е. на върха на йерархията на човешките потребности, се поставя информационната потребност. Тази потребност често се разглежда като съставен елемент на информационно-търсещия процес. Причината за това се открива в твърдението, че потребността от информация е задвижващият механизъм за търсене на информация.

Т. Д. Уилсън⁴ прави проучване на изследователската литература, изучаваща използването на информацията и използването на термина „информационна потребност” и установява неяснота в употребата на двата термина, както и в смисъла, с който те са натоварени. Той изучава литература в областта на психологията и установява, че психолозите работят с три категории човешки потребности:

- физиологични потребности – храна, вода, подслон и др.;
- емоционални потребности (или психологически) – потребността от постижение, от влияние и др.;
- познавателни потребности – потребност от планиране, от научаване и др.

³ **Maslow**, Abraham. *Motivation and personality*. 2 ed. New York, Harper & Row, 1970, 369 p.

⁴ **Wilson**, T. D. On user studies and information needs. In: *Journal of documentation*, 1981, № 37, p. 6.

Информационните потребности са част от човешките потребности, но те се разграничават от тях по своята същност. Желанието за постигане на някаква цел и намаляване на несигурността, критичният анализ и подлагането на съмнение на дадена потребност, осъзнаването на недостига на знание дефинират понятието „информационна потребност“.

Размяната на съобщения между индивидите е двустранен процес, при който, от една страна, единият съобщава някаква новина (новост) на другия, а вторият, от своя страна, получава някаква ново знание, което води до задоволяване на някаква негова вътрешна потребност. Това важи и за размяната на знания, когато единият участник в този процес не е определен индивид, а дадена институция, например библиотека. В този случай индивидът получава конкретна информация, но той я получава от друг източник – бази данни, книги, статии и т.н. Задоволяването на потребността от информация се осъществява чрез процеса на информационно търсене, който от своя страна се разглежда като информационно поведение.

Уилсън твърди, че „целенасоченото търсене на информация е следствие от потребността да се задоволи някаква нужда“⁵. Други автори разглеждат информационното поведение като откриване на модели или запълване на пропуски в знанието. Според Зербинос⁶ информационното търсене се появява в момент, когато индивидът има знания, складирани в дълготрайната му памет и могат да се явяват при свързана информация или да служат като мотив за придобиването на нова такава. Също така то се появява, когато индивидът осъзнае липсата на знания, което го мотивира да търси и придобие нова информация.

Джон Дюи⁷ вижда проучването като следствие на признаване на проблема, т.е. нещо, което липсва в дадена ситуация. Бренда Дъруин⁸ определя създаването на смисъл от гледна точка на конфронтация с проблемна ситуация. Джонсън⁹ предлага друга дефиниция, според която информационното търсене може да бъде дефинирано като целенасочено търсене на информация от избрани информационни носители. Крикелас¹⁰ описва информационното

⁵ **Wilson**, T. D. Re: Information behaviour [online]. 1999. [Viewed: 07.04.2018]. Available from: <http://listserv.utk.edu/cgi-bin/wa?A2=ind9912&L=jesse&T=0&F=&S=&P=5004>

⁶ Цит. по: **Case**, Donald O. Looking for information: A survey of research on information seeking, needs, and behavior. 3 ed. UK etc.: Emerald Group Publishing Limited, 2012, p. 90.

⁷ **Dewey**, J. How we think. Boston, MA: D.C. Heath, 1910/1930, p. 9.

⁸ **Dervin**, B. An overview of sense-making research: Concepts, methods and results. Paper presented at the annual meeting of the International Communication Association, Dallas, TX, May, 1983 [online]. [Viewed: 08.02.2018] Available from: http://communication.sbs.ohio-state.edu/sense-making/lit/1983_4.html

⁹ Цит. по: **Case**, Donald O. Looking for information: A survey of research on information seeking, needs, and behavior. 3 ed. UK etc.: Emerald Group Publishing Limited, 2012, p. 90.

¹⁰ **Krikelas**, J. Information-seeking behavior: Patterns and concepts. In: Drexel Library Quarterly, 1983, Vol. 19, pp. 6-7.

търсене в подобен смисъл, като според него този процес започва със събитие или със средата, в която се намира индивидът, които провокират създаването на потребност. Т. Д. Уилсън дефинира термина „информационно поведение“ като: „свкупност от човешкото поведение във връзка с източниците и каналите за информация, включващо в себе си активно и пасивно информационно търсене, както и използване на информацията. Така то включва в себе си комуникацията лице-в-лице с другите, както и пасивното възприемане на информацията, например гледането на телевизионни реклами, без да има намерение да действа въз основа на дадената информация“¹¹.

Информационното поведение зависи от физиологичните, емоционалните и когнитивните потребности на индивида, както и от ролята, която изпълнява в момента на възникване на потребността, т.е. дали потребността е свързана с ежедневието, или с някаква работна задача. Работната, социокултурната, политико-икономическата и физическата среда са фактори, които също оказват влияние върху поведението при търсене на информация, т.е. то е изправено пред личностни, междуличностни и бариери на средата.

2. Модели за информационно поведение

Съществуват редица модели за информационно поведение, познати в теорията и практиката. Разграничение на моделите може да се направи според тяхната структура. Някои от най-основните модели се изобразяват и като графика и използват диаграмни символи. Те са ясни, с определена последователност на действията, които не позволяват никакво отклонение. Степента, до която моделите използват специфични действия и канали или източници за търсене на информация и резултатите от него, е друго разграничение на моделите. Някои модели свършват с етапа „край“ или „търсене“, без да отчитат удовлетворяване или не на потребността, осъществяване на обратна връзка, размяна на информация или връщане на по-ранен етап от процеса за ново търсене при незадоволителен резултат. Моделите за информационно поведение се разграничават и по възможността да бъдат проверени чрез количествени методи и статистически корелационни техники. Това е от значение за получаването на сигурни и точни резултати, на чиято основа да се направи анализ и да се постигне потвърждаване или отхвърляне на първоначалната теза на изследването.

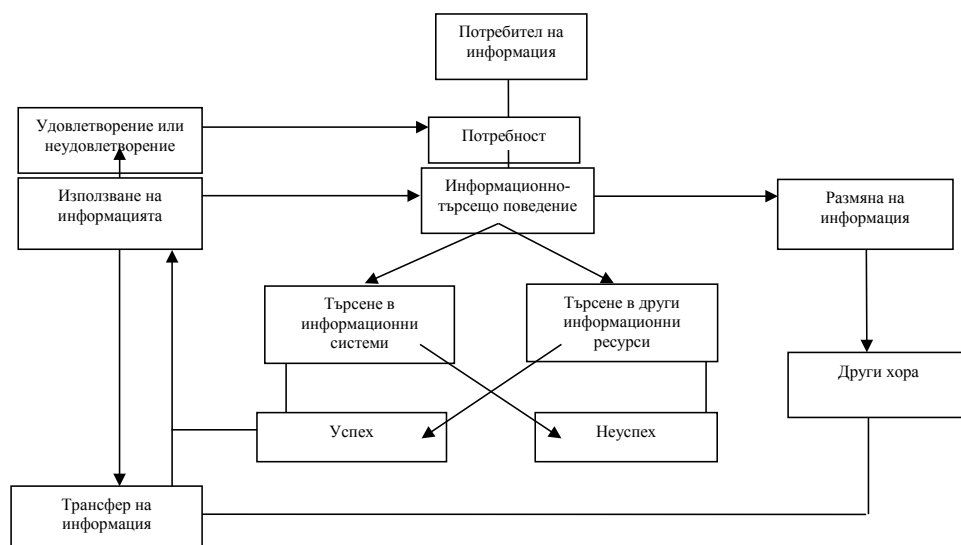
Моделите, представени в статията – Уилсън (1981), Крикелас (1983), Елис (1989) и вторият модел на Уилсън (1997), са създадени в резултат на дълги години проучвания в областта на информационното поведение. Тези модели са напълно развити и се използват много по-често от другите. Те са практически

¹¹ **Wilson**, T. D. Re: Information behaviour [online]. 1999. [Viewed: 07.04.2018]. Available from: <http://listserv.utk.edu/cgi-bin/wa?A2=ind9912&L=jesse&T=0&F=&S=&P=5004>

приложими в различни области на изследване – медицина, точни науки, образование и т.н., но общата характеристика на всички тях е, че са теоретично обосновани, апробирани в практиката и наложили се в годините след това (повечето модели са публикувани през последните четиридесет години). Те се използват от различни специалисти – учени, докторанти, библиотечно-информационни специалисти, за изследвания в областта на информационното обслужване с цел неговото подобряване и се различават по техните предположения, структура, цели, обхват, потребители. Моделите на Уилсън и на Крикелас са представени и графично, а този на Елис получава графично изображение години след своето създаване и то от друг автор – Т. Уилсън, но целта им е да се опишат и обяснят обстоятелствата, които мотивират индивида да търси определена информация, както и процесите, които задействат, за намирането на тази информация или задоволяването на определена потребност.

2.1. Първи модел на Уилсън

Уилсън създава своя първи модел за информационно поведение през 1981 г., който модел търпи подобрения през 1994, 1997, 1999 г. в отговор на развитието на теорията и практиката в това научно поле, както и от използването на когнитивния подход и интердисциплинарното направление на изследванията на информационното поведение. Това развитие показва, от една страна, тенденциите за допълване, разширяване и изграждане на нови модели, а от друга страна, дава възможност да се прави сравнение между тях.

Фиг. 1. Първи модел на Уилсън. Източник: Wilson, T. D. On user studies and information needs. In: Journal of Documentation, 1981, Vol. 37, № 1, p. 4.

Първият модел на Уилсън (Фиг. 1) показва информационното поведение като резултат от осъзнаването на конкретна потребност от информация на потребителя.

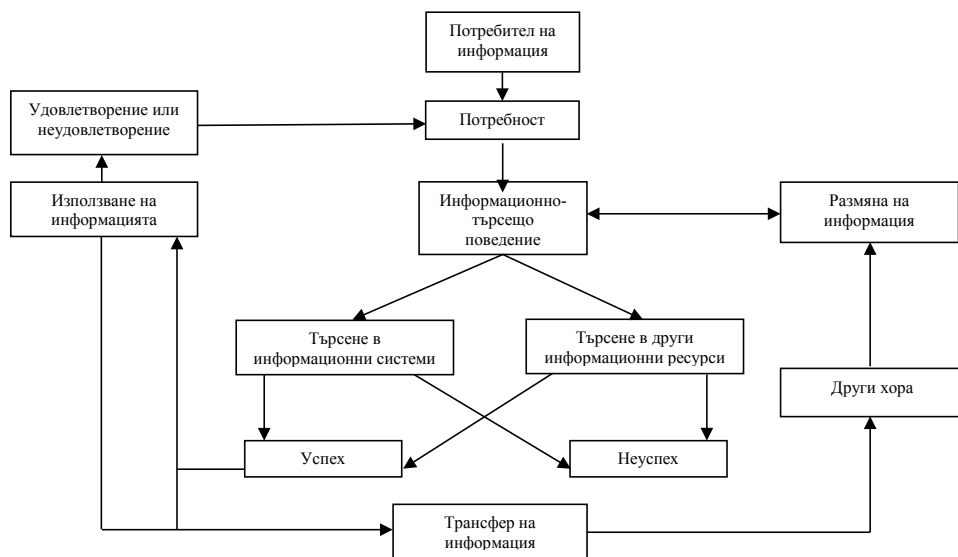
Процесът на търсене на информация е насочен към формалните информационни системи (библиотеки, информационни центрове и т.н.) и към други информационни ресурси (напр. консултант-продавачи, агенти по недвижими имоти и др.). Видно от графиката на модела търсенето на информация може да бъде успешно или не. Успехът или неуспехът в намирането на необходимата информация в информационните системи се компенсира с набавянето на информация от други източници и обратното. Събраната информация преминава на следващия етап на информационното поведение – нейното използване. Тук отново се наблюдава двустранен процес, от едната страна, на който е постигането на удовлетворение или неудовлетворение на потребността от получената информация. Другата страна на процеса е т.нар. „трансфер на информация“ (information transfer), който е свързан с предаването на тази информация към други хора, което е един алтернативен вариант за търсене и намиране на информация. Тази категория информационен източник е обширна сама по себе си, тъй като всеки един потребител има различен кръг такива източници, поради естеството на конкретната потребност, т.е. при избора на нов дом може да се обърнем за съвет към близки, приятели или специалисти; при проблем, възникнал в работната среда, е възможно да потърсим информация от колега, консултант, специалист и т.н.

Както всеки един модел и този има ограничения, които се състоят в това, че той дава възможност да проследим празнотите в изследването. Не се посочват причинните фактори за информационното поведение и не се предлагат хипотези, които да бъдат тествани.

През 1994 г. в своя статия¹² Уилсън развива посочения по-горе модел. Вариантът на първия модел се основава на вижданията за потребителски ориентираното поле на изследванията в областта на информационното поведение. Във втория вариант на модела (Фиг. 2) се наблюдава обръщане на някои процеси и липса на връзка между някои от тях, като фокусът се премества от анализ на информационните системи към такъв на поведението на потребителите. Наблюдава се двустранна връзка между размяната на информация и формирането на информационно-търсещо поведение, което дава приоритет на „другите хора“ (other people) не като алтернативен източник на информация, а като равнопоставен на останалите два източника. Друга съществена разлика,

¹² **Wilson**, T. D. Information Needs and Uses: Fifty Years of Progress, In: Vickery, B. C. Fifty Years of Information Progress: A Journal of Documentation Review [online]. Aslib, London, 1994, pp. 15-51. [Viewed: 15.01.2018]. Available from: <https://www.scribd.com/document/338654592/Wilson-1994-INFORMATION-NEEDS-AND-USES-FIFTY-YEARS-OF-PROGRESS>

която се появява в този вариант на модела, е липсата на обратна връзка между използването на информацията и информационно-търсещото поведение. Причината за това отново се обяснява с поведенческия подход, според който за Уилсън е важен процесът на оценка на фактори, които могат да бъдат наблюдавани, оценявани и изследвани, а не такива, които се отнасят до самия процес.

Фиг. 2. Източник: Wilson, T. D. Information Needs and Uses: Fifty Years of Progress, In: Vickery, B. C. Fifty Years of Information Progress: A Journal of Documentation Review [online], Aslib, London, 1994, p. 16. [Viewed: 15.01.2018]. Available from: <https://www.scribd.com/document/338654592/Wilson-1994-INFORMATION-NEEDS-AND-USES-FIFTY-YEARS-OF-PROGRESS>

Тези два варианта се появяват в изследователското поле с 13 години разлика, но те на практика показват промяната на парадигмата в областта на информационната наука – поставянето на потребителя в центъра на информационната система, която да бъде изградена по начин, отговарящ максимално пълно на неговите потребности. Тръгва се по обратния път, следван до този момент, а именно създаването на информационна система според изискванията на потребителя, която да бъде в състояние да задоволи определени негови потребности.

2.2. Модел на Крикелас

Моделът на Джеймс Крикелас е публикуван през 1983 г. и акцентира, от една страна, на важността на несигурността като мотивиращ фактор, а от дру-

га страна, на потенциала на индивида да намери отговорите в своята собствена памет или с помощта на някой близък. Информацията се определя като фактор, който намалява несигурността, а потребността е осъзнаването на тази несигурност.

Моделът е съставен от 13 елемента, като причинният процес е в посока надолу с изключение на обратната връзка (Фиг. 3). В началото на модела са поставени две действия – събиране на информация и предоставяне на информация. Събирането на информация е породено от конкретно събитие или процес, свързан с работата, обикновения живот или и двете. Когато тази потребност е отсрочена, събирането на информация се насочва към паметта на индивида за търсене на отговори, където най-често тя е била съхранена във „файлове“, които могат да бъдат извиквани при възникване на определена потребност. Друг източник на информация е прякото (непосредствено) наблюдение. Събирането на информация в този случай не е насочено към извършването на конкретна задача, а по-скоро като попълване на знанията на индивида, което идентифицира и ключовата концепция за този модел – несигурността.

Фиг. 3. Модел на Крикелас. Източник: Krikelas, J. Information seeking behavior: Patterns and concepts. In: Drexel Library Quarterly, 1983, Vol. 19, p. 17.

Предоставянето на информация е действие, което също е поставено в началото на този модел и се разглежда като равностойно на другото действие от това ниво – събирането на информация. Това действие също е предпоставено

от някакво събитие или от средата на индивида, които създават конкретна потребност. Разликата тук е, че потребността е непосредствена и е необходимо да се пристъпи към събирането на информация чрез различни източници. Освен познатите ни вътрешни източници, тук се използват и външни източници, а именно: пряк (междудличностен) контакт и използване на литература по дефинираната тема, проблем или задача.

Предоставянето на информация е определено като „действие на разпространение на съобщения, които могат да бъдат комуникация във вид на писмена, вербална, визуална или тактилна форма“¹³. Друга съществена характеристика на този етап от модела е заключението на Крикелас, че индивидът се явява и предоставящ, и получаващ информация, като двете роли не са независими една от друга.

Интерес представлява и разликата, която Крикелас прави между пряк (междудличностен) контакт и печатни източници на информация, които той определя като външни източници. Днес това разграничение трудно може да бъде направено, поради развитието на новите комуникационни технологии и появата на нови канали за информация и технически средства за нейната размяна, напр. печатната информация днес често може да бъде намерена и в онлайн вариант.

Моделът на Крикелас може да бъде използван в обикновения живот, но той е по-приложим за изучаване на поведението на индивида при търсене на информация в библиотеките. Той описва отделните етапи от възникването на потребността, вземането на решение по пътя до справочното бюро в библиотеката (непосредствена нужда – външен източник – библиотекар) или до библиотечните рафтове (непосредствена нужда – външен източник – рафтове). В модела се наблюдават всички източници на информация, чрез които индивидът може да набави необходимата му информация: собствената му памет, получаването ѝ от други индивиди и формалните източници на информация, каквито са библиотеките и информационните центрове.

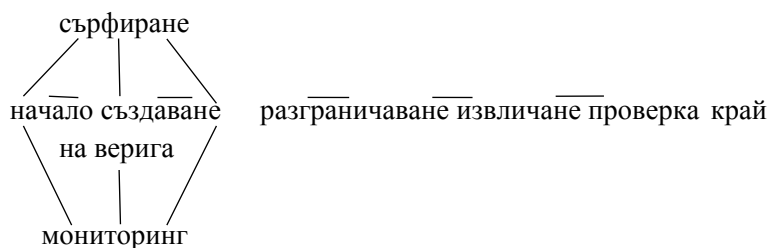
2.3. Модел на Елис

Дейвид Елис публикува своя модел за информационно поведение през 1989 г., който модел не е представен като графика, а като серия от действия. Първоначално те са били шест, но впоследствие добавя още две финални действия. Моделът е резултат от емпирично проучване сред учени в областта на социалните науки и е насочен към анализ на информационно-търсещите действия с цел създаване на подходяща информационна система, която да постига висока степен на релевантност на получаваната от потребителя инфор-

¹³ **Krikelas, J.** Information seeking behavior: Patterns and concepts. In: Drexel Library Quarterly, 1983, Vol. 19, p. 13.

мация. Той не фиксира определена последователност от събития, а редът на действията може да бъде нарушен и/или да се повтаря.

В модела потребителят осъзнава своята информационна потребност, която потребност се превръща в заявка за търсена информация към информационно-търсеща система. От своя страна системата търси и предлага подходящи за подадената заявка документи, които най-пълно да задоволят потребността. Потребителят проучва предложените материали и оценява тяхната релевантност, като целта е те да задоволят изцяло или частично информационната потребност. Така описан, процесът на информационното търсене води до създаване на такъв дизайн на иномформационните системи, които да се базират на информационното поведение на потребителите с цел получаване на информация с висока степен на релевантност. Акцентът е насочен към действията, а не към самия процес на търсене на информация.

Фиг. 4. Модел на Елис. Източник: Адаптиран от: Wilson, T. D. Models of information behaviour research. In: Journal of Documentation, 1999, Vol. 55, № 3, pp. 249–270.

Моделът се състои от следните действия:

- Начало: На този етап се търси релевантна информация по проблема и се определят потенциално релевантните източници; търсенето се извършва в различни формални и неформални системи;
- Създаване на верига: Следващото действие, което трябва да се приеме е да се проследи връзката между отделните източници на информация, следвайки цитирането в тях;
- Сърфиране: Непряко търсене на информация чрез преглед на съдържания, показатели и заглавия;
- Разграничаване: Действията са насочени към оценка и филтриране на източниците според тяхното естество и качество;
- Мониторинг: Поддържане на информираност за развитието на дадена тема чрез регулярна проверка на ключовите източници;
- Извличане: Системна проверка на определен източник за извличане на информация, която е предмет на определен интерес;

- Проверка: Действията са насочени към проверка на коректността на информацията;
- Край: Последните действия са свързани с допълнително търсене на информация в края на проекта.

Графиката на модела е адаптирана от Томас Уилсън през 1999 г., след като моделът е бил използван за проучване на учени в хуманитарните науки.

Моделът описва информационно-търсещото поведение на потребителя въз основа на неговите действия, които могат да се разглеждат и като последователен процес, но практиката показва, че това са отделни действия, които се повтарят, или потребителят се връща на предходно действие. Последователността на действията се подчинява на степента на удовлетворяване на първоначално възникналата потребност от информация, която в процеса на анализ на получените данни може да се развие или да се преформулира.

2.4. Втори модел на Уилсън

През 1997 г. Уилсън публикува статия с преглед на литературата за „информационно поведение“, в която проучва различни дисциплини (психология, потребителско поведение, иновационни изследвания, изследване на комуникацията в здравеопазването, организационното взимане на решения, информационните изисквания към дизайна на информационните системи), които се занимават с това научно поле. Те си поставят за цел да разберат: „как хората търсят информация и как използват информацията, каналите, които използват, за да получат достъп до информация и факторите, които ги спират или окуражават да търсят информация“¹⁴.

Анализът на интердисциплинарното изследване на информационното поведение води до създаване или по-точно до ревизиране на първия модел на Уилсън и в него вече се различават три основни фактора:

- контекст на информационната среда, който се определя от индивида с неговото физиологично, емоционално и познавателно състояние, социалната роля на индивида и средата;
- препятствия (бариири) – лични, свързани с ролята на индивида и от средата;
- информационно-търсещо поведение, в който фактор Уилсън включва всички действия на информационното търсене от модела на Елис (разгледан в т. 2.3) – начало, създаване на верига, сърфиране, разграничаване, наблюдение, извличане, проверка, край.

Моделът е изграден на база различни теории, поведенчески модели и модели за информационно поведение като опит за създаване на един общ, осно-

¹⁴ **Wilson**, T. D. Information behaviour: An interdisciplinary perspective. In: Information Processing & Management, 1997, Vol. 33, № 4, p. 551.

вен модел за информационно поведение. Той е сложен, изобразен в графика, а целта е да обясни три аспекта на информационното търсене:

- защо някои потребности подтикват към информационно търсене повече от други;
- защо някои източници на информация се използват повече от други;
- защо хората могат или не могат да преследват успешно една цел, основана на възприятието за собствената им ефективност.

Моделът акцентира върху контекста в информационното търсене и генерира връзката между моментното състояние на индивида и взимането на решение за търсене на информация. Тази връзка се нарича „запълване на дупка“ (fill the gap), която използва теорията за стреса/справянето (stress/coping theory) като активиращ механизъм за започване на търсенето или за запълване на липсата в знанията. Теорията за стреса/справянето е основна за психологията и се използва предимно в изследвания на комуникацията в здравеопазването. Стресът се определя като:

„...връзка между индивида и средата, която индивидът определя като трудна или изненадваща за неговите възможности и като застрашаваща неговото благополучие“¹⁵,

а справянето като:

„...познавателен и поведенчески ефект върху овладяването, намаляването или понасянето на вътрешни и външни искания, които се създават в стресова ситуация“¹⁶.

Изводът, до който се стига е, че липсата на знания у индивида по конкретен въпрос води до несигурност, до увеличаване на стреса, което от своя страна се явява мотивиращ или активиращ фактор за започване на търсене с цел намаляване на несигурността, на стреса.

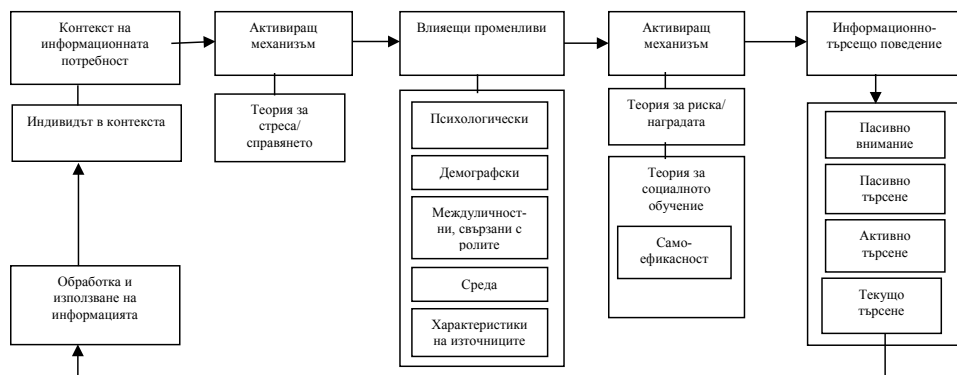
Активирането на търсенето на информация може да бъде съпроводено с редица променливи, които оказват влияние върху процеса на формулиране на потребността. Тези променливи са: психологически, демографски, вътрешни или социални, средата и характеристиката на източниците. Те могат да създадат пречки пред информационно-търсещото поведение или обработката на информацията и също така се явяват фактор за последващите активиращи механизми.

Активиращите механизми са опит да се премине от етапа на определяне на потребността към конкретно действие за нейното удовлетворяване. Теорията за риск/награда (risk/reward theory), теорията за социалното обучение (social learning theory) и концепцията за самооценката (concept of self-efficacy) са факторите, които подтикват индивида към търсене на информация или ин-

¹⁵ Цит. по: **Wilson**, T. D. Information behaviour: An interdisciplinary perspective. In: Information Processing & Management, 1997, Vol. 33, № 4, p. 554.

¹⁶ Цит. по: Пак там, p. 554.

формационно поведение. Теорията за риск/награда може да се разглежда като основна за информационно-търсещото поведение във всяка една негова разновидност, т.е. търсене на информация за ежедневието или за работна задача. Рискът може да бъде както финансов, така и физически, психологически и т.н., а наградата е удовлетворяване на потребността, дефинирана в предходните етапи на информационното поведение. Концепцията за самооценката се разглежда като част от теорията за социалното обучение, тъй като самооценката е тази, която движи поведението на индивида в ситуации, в които той трябва да се справи с даден проблем, който, от своя страна, определя и степента, до която един индивид е в състояние да се пригоди към определена социална роля.

Фиг. 5. Втори модел на Уилсън. Източник: Wilson, T. D. Information behaviour: An interdisciplinary perspective. In: Information Processing & Management, 1997, Vol. 33, № 4, p. 569.

Уилсън определя информационно-търсещото поведение като:

- пасивно внимание – индивидът получава информация, от която няма непосредствена потребност и не е целенасочено търсене, например рекламите;
- пасивно търсене – то се характеризира с един тип търсене или един тип информационно поведение, което е достатъчно за удовлетворяване потребността на индивида;
- активно търсене – индивидът активно търси информация по даден проблем;
- продължаващо (текущо) търсене – то се явява продължение на активното търсене, при което са определени конкретни рамки на получената информация, която удовлетворява потребността. Продължаващото търсене е действие, при което индивидът през определен интервал от време извърш-

ва повторно търсене с цел разширяване или актуализиране на познанията по конкретна тема.

Разликите между посочените по-горе модели за поведение при търсенето на информация могат да бъдат обобщени с противопоставянето на простото използване на релевантна информация срещу активното търсене на тази информация. По този начин за Уилсън търсенето и използването на информация се съдържа в оценката на информацията чрез нейния ефект върху потребността и формира част от обратната връзка, с която може да започне отново процес на търсене, при условие че потребността не е удовлетворена.

Обработката и използването на извлечената информация се разглежда като необходима част от обратната връзка, при условие че получената информация е релевантна на потребността и удовлетворява индивида, като премахва несигурността и стреса у него от липсата на определени познания.

Две години след публикуването на модела в следващо изследване Уилсън разширява теоретичните постановки, заложили в него. Той прави опит на базата на сравнение на различни модели за информационно поведение и информационно-търсещ процес да очертае общите характеристики, да вгради различните модели в един общ. Наборът от различни теории, концепции, включени в модела, осигурява възможност за широка интерпретация при изследването на различни ролеви ситуации, различни проблемни области и различни категории индивиди. Целта на създаването на един общ модел за информационно поведение, включващ в себе си други модели, от една страна, е признаване интердисциплинарността на информационната наука. Това води до създаването и развитието на множество модели, които се появяват в различно време и по различен повод, т.е. изследванията са насочени към различни целеви групи. От друга страна, изграждането на модели за поведение надминава чисто теоретичното им съществуване. Целта на изследванията на информационното поведение и прилагането на моделите за това поведение е създаването на информационни системи, които да отговарят на изискванията на потребителя, да удовлетворяват потребностите му, като отчитат бариерите при търсенето на информация и спомагат за намаляване на стреса и повишаване релевантността на получената информация.

3. Заключение

Процесите на търсене и предлагане на информация са взаимосвързани и един без друг не могат да съществуват. Търсенето на информация днес е актуална тема както по отношение на самата информация, така и по отношение на източниците и каналите, които се използват, за да се достигне до нея. С голяма вероятност може да се твърди, че пропуските в знанието се дължат и на невъзможността да се обхване цялата продукция по определена тема, проблем или

област. Потребността от информация е различна в зависимост от конкретната ситуация и факторите, които оказват влияние върху индивида да попълни пропуските в своето познание. Активирането на търсенето на информация на всеки отделен индивид зависи от средата, задачата, нивото на знания, мотивацията и други фактори, които разгледах по-горе в представените модели за изучаване на информационното поведение.

Моделите съдържат общи фактори като потребител, информационна потребност, източник на информация. Т. Уилсън въвежда фактора „други хора“ като равнопоставен на другите източници на информация. Събирането на информация е свързано с нейната оценка за степента ѝ на релевантност спрямо първоначално определената потребност. Уилсън въвежда и друг фактор – „трансфер на информация“, който характеризира представянето на обработената информация под форма, подходяща за конкретната задача. Тези общи фактори показват, че моделът за поведение на индивида се подчинява на определени характеристики, общи за всички потребители на информация, а различията се явяват от индивидуалните особености на всеки отделен потребител.

Моделите за изследване на информационното поведение са адаптивни към съвременните условия, в които се развива обществото, а именно еволюцията в технологиите и бързото и масово разпространение на информация. Използват се психологически характеристики на индивида като потребност, осъзнаване на липсата на знания, удовлетворение на потребността, които се влияят от взаимодействието на потребителя с новите форми на информация, но моделите, макар и създадени преди десетилетия, не са ограничени в изследването на определени източници или канали за достъп до информация, каквито са съществували тогава, а разглеждат поведението на потребителя в контекста на ситуацията, в която той е поставен. Развитието на моделите и включването на допълнителни фактори дава основание да се твърди, че те могат да се използват за изследване на различни групи потребители, обединени от различни интереси както в тяхното ежедневие, така и в професионалната им среда.

Практическото приложение на моделите е многоаспектно. Те служат като основа за създаване на дизайн на информационни системи, изградени според изискванията и нуждите на потребителите. Изследването на информационното поведение е в основата на осигуряването на нови или подобряването на съществуващи информационни услуги. Проучването на използваните източници и канали за достъп до информация подобрява обслужването на потребителите на определена институция. Промените в областта на информационната наука през последните десетилетия са динамични и за някои потребители е трудно ориентирането в потока от информация, новите източници на информация и новите технологиите. Този проблем се установява с изследване на информационното поведение, което дава насоки за съставяне на действаща

програма за неговото преодоляване. Вторият модел на Уилсън показва, че поведението на потребителя се сблъсква с редица бариери и действия, намиращи своето обяснение в редица теории от областта на психологията. Това дава основание за организиране на подходящи обучения, създаване и разпространение на помощни материали затова как потребителят да взаимодейства с информационната система, как да търси, обработва и използва информацията. Подпомага повишаването на информационната грамотност на потребителите и развива тяхното критично мислене при обработката и използването на получената информация.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Кастелс, Мануел. Информационната епоха; икономика, общество и култура. Т. 1. Възходът на мрежовото общество. София: ИК Лик, 2004, с. 495.
- Case, Donald O. Looking for information: A survey of research on information seeking, needs, and behavior. 3 ed. UK: Emerald Group Publishing Limited, 2012.
- Dervin, B. An overview of sense-making research: Concepts, methods and results. Paper presented at the annual meeting of the International Communication Association, Dallas, TX, May, 1983 [online]. [Viewed: 08.02.2018]. Available from: http://communication.sbs.ohio-state.edu/sense-making/lit/1983_4.html
- Dewey, J. How we think. Boston, MA: D.C. Heath, 1910/1930.
- Ellis, David. A behavioral approach to information retrieval system design [online]. In: Journal of Documentation, 1989, Vol. 45, № 3, pp. 171–212. [Viewed: 06.04.2018]. Available from: <https://www.emeraldinsight.com/doi/abs/10.1108/eb026843>. DOI: <https://doi.org/10.1108/eb026843>
- Ellis, David. The derivation of a behavioural model of information retrieval system design: Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy at the University of Sheffield [online], August 1987, 333 p. [Viewed: 06.05.2018]. Available from: <http://etheses.whiterose.ac.uk/2975/1/DX093006.pdf>
- Julien, Heidi, Pecoskie, Jen (J. L.), Reed, Kathleen. Trends in information behavior research, 1999-2008: A content analysis [online]. In: Library and Information Science Research, 2011, Vol. 33, Issue 1, pp. 19–24. [Viewed: 13.03.2018]. Available from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S074081881000112X>
- Krikelas, J. Information-seeking behavior: Patterns and concepts. In: Drexel Library Quarterly, 1983, Vol. 19, pp. 5–20.
- Maslow, Abraham. Motivation and personality. 2 ed. New York, Harper&Row, 1970.

- Wilson, T. D. Human information behaviour [online]. In: Special Issue of Information Science Research, 2000, Vol. 3, № 2, pp. 49–55. [Viewed: 19.05.2018]. Available from: <http://inform.nu/Articles/Vol3/v3n2p49-56.pdf>
- Wilson, T. D. Information behaviour: An interdisciplinary perspective. In: Information Processing & Management, 1997, Vol. 33, № 4, pp. 551–572.
- Wilson, T. D. Information Needs and Uses: Fifty Years of Progress, In: Vickery, B. C. Fifty Years of Information Progress: A Journal of Documentation Review [online], Aslib, London, 1994, pp. 15-51. [Viewed: 15.01.2018]. Available from: <https://www.scribd.com/document/338654592/Wilson-1994-INFORMATION-NEEDS-AND-USES-FIFTY-YEARS-OF-PROGRESS>
- Wilson, T. D. On user studies and information needs. In: Journal of documentation, 1981, № 37, pp. 3–15
- Wilson, T. D. Models in information behaviour research. In: Journal of Documentation, 1999, Vol. 55, № 3, pp. 249–270.
- Wilson, T. D. Re: Information behaviour [online]. 1999. [Viewed: 07.04.2018]. Available from: <http://listserv.utk.edu/cgi-bin/wa?A2=ind9912&L=jesse&T=0&F=&S=&P=5004>

ИНТЕРНЕТ НА НЕЩАТА В ПЕРСОНАЛИЗИРАНЕТО НА ЗДРАВНИТЕ ГРИЖИ

НИКОЛА СТЕФАНОВ НИКОЛОВ

Анотация. Интернет на нещата (IoT) се превръща във все по-значима и достъпна част от начина на живот за много граждани от развитите държави по света. Улеснението, което носи свързаността на различните смарт устройства, които ползваме всеки ден, е дотолкова привлекателно, че адаптируемостта към подобна революционна система за контрол над нашите вещи изглежда безпроблемна. Това ново ниво на свързаност на всичко онова, което използваме ежедневно, е сякаш стъпка напред в социалното благополучие на всяко общество. И ако досега фокусът беше насочен единствено към домашния уют (хладилници, печки, климатици) или офис ангажиментите (работни станции, принтери и др.), то днес вниманието ни е насочено към съвсем нова страна от възможностите тази мрежа.

Чрез свързаността на медицински устройства в мрежата на IoT нещата придобиват съвсем различен ракурс на мислене спрямо това, какво представлява свързаността. Ако досега си представяхме устройствата като част от „външния свят“, то сега те стават част от нашето тяло, мозък или дори памет. Нашето здравословно състояние вече не е нещо скрито, което да се нуждае от време и пътуване, за да бъде проверявано или подобрявано, а биологична система, кооперираща си с IoT устройства, които са в състояние да извършват мониторинг или отдалечена намеса над нашите жизнени функции.

Все повече здравословни проблеми могат да бъдат контролирани или елиминирани чрез „умни“ устройства, поставяни на точното място (по или в нашето тяло) чрез своята специфика и функционалност. Без значение дали те използват химически или електрически импулси в своята работа, или пък са просто датчици за мониторинг, тези устройства са нов вид медицински помощници, които живеят с нас по 24 часа в денонощието, грижейки се за нашето здравословно състояние.

Свързаността носи силно положителна конотация, като усъвършенстването на тези технологии за в бъдеще ще позволи те да се превръщат все повече и повече в персонален здравен помощник на всеки индивид.

Ключови думи: Интернет на нещата, свързаност, медицински устройства.

THE INTERNET OF THINGS IN PERSONALIZATION OF HEALTH CARE

Nikola Stefanov Nikolov

Abstract. The Internet of Things (IoT) is becoming an increasingly important and accessible part of the way of life for many of the world's citizens. The ease of connection of the various intelligent devices we use every day is so appealing that the adaptability to such a revolutionary system for controlling our belongings seems to be a problem. This new level of connection with everything we use daily is a step forward in the social well-being of every society. And if the focus has so far been solely on home comfort (refrigerators, stoves, air conditioners) or our commitment to the office (workstations, printers, etc.), today the focus is on an entirely new side of the opportunities this network has.

By connecting medical devices to the Internet of Things, things become a completely different view of what connectivity means. If we have imagined the devices as part of the "outer world" so far, they are now part of our body, brain or even memory. Our health is no longer "hidden," which requires time and travel to be "checked" or "improved," but a biological system that helps with Internet devices that are capable of monitoring or remote interventions over our vital features.

More and more health problems can be controlled or eliminated by "smart" devices placed in the right place (on or in our body) through their specifics and functionality. Whether they use chemical or electrical impulses in their work or simply observe, these devices are a new kind of medical assistant who lives with us 24 hours a day, taking care of our health.

Linking this line of thinking has a very positive connotation as the development of these technologies will allow them to become more and more in the future as a personal health assistant for each individual.

Key words: Internet of things, connectivity, medical devices.

* * *

През последните години IoT (интернет на нещата, Internet of things) стана област на нарастващ научен и практически интерес. Основните причини за този интерес са новите възможности и новите хоризонти, които IoT разкрива. Тази нова област предполага изграждане на общности, в които обектите около нас – често наричани „интелигентни обекти” – могат да се свързват чрез интернет и да комуникират помежду си с минимална човешка намеса. Стратегическата цел е да се създаде технологична среда за подпомагане на потребителите, особено за хората в неравностойно положение, в която се интегрират виртуалният и физическият свят и където обектите около нас знаят какво ни харесва, какво искаме, от какво се нуждаем и действат без изрични указания.

Интернет на нещата възниква като резултат на естествената еволюция на интернет, като от еволюционна гледна точка бихме могли да идентифицираме няколко етапа в развитието на интернет. В края на 60-те години на миналия век бе осъществена комуникация между два компютъра чрез компютърна мрежа. В началото на 80-те години на 20. век беше разработен пакетът комуникационни протоколи TCP/IP, а комерсиалното използване на интернет

започна в края на 80-те години на миналия век. Следващият етап се характеризира с възникването на World Wide Web (WWW), който става достъпен през 1991 г. Стандартизираната архитектура на WWW прави интернет изключително популярен, лесен за използване и стимулира бързото му разпространение. По-късно мобилните устройства, свързани към интернет, формираха мобилния интернет. С появата на социалните мрежи различни групи потребители започнаха да използват интернет за връзка помежду си, като по такъв начин станаха част от интернет пространството. Естествено е да се очаква, че в един следващ етап това пространство ще се разширява чрез интегриране на обектите около нас, които ще могат да се свързват помежду си (например машина към машина) и да комуникират чрез интернет. Терминът „интернет на нещата” първоначално бе въведен от Кевин Аштън (1998 г.), като технология с потенциал за промяна на света, точно както този на самия интернет. След три години (2001 г.) MIT Auto-ID центърът представи своята визия за развитието на интернет. Официално, понятието „интернет на нещата“ (Internet of Things, IoT) беше въведено в доклада на Международния съюз по далекосъобщения (ITU) през 2005 г. Най-общо, IoT е изключително широко поле на развитие на комуникациите, предполагащо наличието и интеграцията на значителен брой разнородни технологии. Трудно е да се намери универсална дефиниция на тази парадигма – тук ще разгледаме някои от най-дискутираните в литературните източници. Определението на Европейската комисия фокусира върху семантичния произход на понятието, състоящо се от две думи и носещо съответно две концепции – интернет и „нещо“ (thing). Интернет е световната мрежа от взаимосвързани компютърни мрежи на основата на стандартен комуникационен протокол (TCP/IP), докато „нещото“ не е съвсем точно определено. Семантично, „интернет на нещата” означава световна мрежа от взаимосвързани обекти, уникално адресируеми през стандартни комуникационни протоколи. В съответствие с „нещата“ имат идентичност и виртуално представяне, оперират в интелигентни пространства, използват интелигентни интерфейси и комуникират в контекста на общността, околната среда и потребителите. Една по-близка до технологиите дефиниция, която в специализираната литература има интересно графично представяне, твърди, че интернетът на нещата позволява хората и нещата да бъдат свързани по всяко време, навсякъде, с всичко и с всеки, в идеалния случай с всяка мрежа и всяка услуга.¹

Същността на IoT, основаваща се на взаимовръзката и комуникацията между ежедневни интелигентни обекти, предполага всеобхватно използване на тази парадигма. Едно целесъобразно предложение за класифициране на приложенията на IoT е те, въз основа на техния фокус, да бъдат групирани

¹ Stoyanov, S., Popchev, I., Интернет на нещата [online] February 2017, [viewed on 02.11.2018] [available from: https://www.researchgate.net/profile/Ivan_Popchev/publication/322953157_Internet_na_nesata/links/5a79909445851541ce5ce863/Internet-na-nesata.pdf]

в три категории – индустрия, околна среда и общество. Управление на вериги за доставки, транспорт и логистика, космическо корабоплаване, авиация и автомобилостроене са някои от IoT приложенията в индустрията. Интелигентни телекомуникации, медицинска техника и здравеопазване, сгради и домове, медии и развлечения са типични примери за IoT приложения в обществото. Примери за IoT приложения в околната среда са интелигентно селско стопанство, рециклиране, управление на рискове и бедствия, мониторинг на околната среда. За да бъде свързано в интернет, на всяко устройство се присвоява локален IP адрес. В сегашния интернет IP адресите са 32-битови цели числа, представени в dot формат (състоящ се от четири групи). IP адресите са необходими за рутиране на данните към коректните междинни и крайни устройства. Всеки сървър или устройство, свързани към интернет, има присвоен собствен IP адрес. В бъдещия IoT всяко устройство, независимо от размера си, трябва също да притежава собствен IP адрес. Понеже броят на свързаните в ИнН „неща“ ще бъде несравнимо по-голям в сравнение с тези в сегашния Интернет, възниква проблем – недостиг на IP адреси. Частично този проблем се решава посредством въвеждане на версията IPv4 на протокола. Генерално решение е приемане на следващата версия IPv6. В тази версия се преминава към 128-битова IP адресация, с което потенциалното адресно пространство става практически неограничено.

Какво е „нещото“?

Най-общо това е същност (обект), която може да бъде свързана към IoT. „Нещото“ може да бъде:

- Много голямо и много комплексно – например кола, къща, цял град.
- Много малко и трудно забележимо – например отделен миниатюрен сензор в колата или къщата. Интернет на нещата Всяко време Всеки контекст Всяко нещо Всяко устройство Всеки един Всяка услуга Всеки бизнес Навсякъде Всяка мрежа

- Ежедневно използван предмет – например четката за зъби.
- Част от нещо по-голямо – например рафт на библиотека или хладилник.
- Нематериално или абстрактно понятие – например информация за състояние на обекти, структура данни, време, местоположение, събитие. „Нещата“ могат да имат йерархична структура, където по-големите „неща“, които ще наричаме градивни блокове, се изграждат от множество по-малки „неща“.

Два типични примера:

- Интелигентна кола – отделните сензори в една лека кола (сензори на спирачки, радарни сензори, камери, сензори на мотора, сензори на вратите, круиз контрол) се свързват във вътрешна мрежа, през която събраните данни се предават на главния компютър и той активира необходимия контролен софтуер.

• Интелигентна инвалидна количка – информацията от сензорите, предназначени за управление на количката, се събира от едноплатков (или едночипов) компютър и се предава на персоналния асистент на използващия количката. Градивните блокове могат също да включват вградени по-малки устройства. Така представените „неща“ ще наричаме интелигентни обекти, ако независимо от строежа си те могат да бъдат идентифицирани и да могат да приемат и/или предават данни. По този начин интелигентните обекти могат да се свързват в ИнН. Обикновено интелигентните обекти притежават някаква памет. Такива обекти могат да съхраняват данни и при необходимост да ги препредават.²

Разграничение на концепцията „интернет на нещата“ от други подобни концепции

Разграничението между концепциите за „интернет на нещата“, Machine to Machine (M2M) и „интернет на всичко“ (от англ. ез. Internet of Everything, IoE) е необходимо, за да се изясни допълнително тяхната същност и характеристики, както и да се докаже, че съществуват като самостоятелни мрежи.³ Паралелно с това ще бъде разгледано тяхното практико-приложно значение за осъществяването на публично и стопанско управление, както и за организацията и функционирането на публичната и бизнес администрацията. Концепцията „M2M“ предоставя възможност за постигане на така наречената point to point комуникация (или още от точка до точка), която е базирана на различни хардуерни модули, клетъчни или мобилни мрежи. Същественото при нея е, че различните устройства са свързани в цифрова среда, обменят данни и информация, но тя остава в рамките на приложенията и устройствата, които са свързани, докато не бъде изискана от нас. При концепцията „M2M“ комуникацията е еднопосочна, предварително зададена и изисква почти постоянна човешка намеса, която да контролира процесите по събиране, съхраняване, обработка и изпращане на информация. Характерно за нея е, че данните биват възприети от устройствата само ако ние ги въведем, което ограничава свободата им в това отношение. В тази връзка, концепцията „M2M“ може да бъде характеризирана като технологична връзка между устройства и приложения, която служи за комуникация единствено между самите устройства и налага необходимост от постоянна човешка намеса и контрол.

² Stoyanov, S., Popchev, I. Интернет на нещата [online] February 2017, [viewed on 02.11.2018] [available from: https://www.researchgate.net/profile/Ivan_Popchev/publication/322953157_Internet_na_nesata/links/5a79909445851541ce5ce863/Internet-na-nesata.pdf]

³ Алексиев, П. ИНТЕРНЕТ НА ВЕЩИТЕ – ВЪЗНИКВАНЕ, СЪЩНОСТ И РАЗГРАНИЧЕНИЕ [online] February 2017, [viewed on 02.11.2018] [available from: <http://ebox.nbu.bg/pa2016/16P.Aleksiev.pdf>]

Съществуват някои примери, които подкрепят тезата за същността на тази концепция:

- управление на документооборота в публичен и частен сектор;
- система за електронно управление в публичния сектор;
- роботизиране на производството в частния сектор;

Всеки един от тях притежава специфични характеристики, които потвърждават описаното по-горе и подчертават разграничението между концепцията „M2M“ и концепцията „интернет на нещата“. Управлението на документооборота може да бъде определено като постоянен процес по създаване, съхраняване, редактиране, архивиране, обмяна или унищожаване на информация, която обикновено е организирана в различни документи, достъпни предимно на хартиени и електронни носители. Поради тази причина той притежава особено значение както за публичния, така и за частния сектор. Изцяло в духа на концепцията „M2M“ всички процеси, свързани с управлението на документооборота (изброени по-горе) са зависими почти напълно от човешката намеса, а устройствата, които се използват за това, не са 19 оторизирани да ги осъществяват самостоятелно. Управлението на документооборота е базирано изцяло на point to point комуникацията, което означава, че служителите в системата на публичната и бизнес администрацията въвеждат различна информация в отделните устройства, които са свързани в цифрова среда и чрез тях обменят данни, които остават единствено в рамките на приложенията и устройствата, свързани в мрежата посредством системата за управление на документооборота, интернет или интранет и излизат оттам само при човешка намеса.

Системата за електронно управление създава условия за оптимизиране и ускоряване на всички работни процеси и дейности, независимо къде протичат те – в публичен или частен сектор. При нея също се наблюдава point to point комуникация, свързана с обмяна и обработване на данни за предоставянето на продукти и услуги, чиято крайна цел в единия случай е насочена към административното обслужване на граждани и бизнес, а в другия към обслужване на клиенти. И в двата случая работните процеси протичат преобладаващо в дигитална среда и са зависими от човешката намеса. Роботизирането на производството представлява конкретен пример за point to point комуникация, при която хората въвеждат данни и информация за това как трябва да протичат работните процеси и дейности в дадена производствена сфера, след което упражняват постоянен контрол върху процеса по изпълнението им. Същевременно устройствата и машините, които осъществяват производствените процеси, комуникират помежду си, обменяйки информация единствено в дигитална среда, която е свързана с това как протичат производствените процеси и дейности. Представените примери подкрепят същността на концепцията „M2M“ и могат да бъдат възприети като доказателства, че тази концепция

притежава практико-приложно значение за осъществяването на публично и стопанско управление, с което е доказано и тяхното влияние върху 20 организации и функционирането на публичната и бизнес администрацията.⁴

Концепцията „интернет на нещата“

Концепцията „интернет на нещата“ е базирана на идеята, за устройства и вещи, които притежават сетивност, осигурена от сензори и вградени RFID, която им позволява да възприемат самостоятелно данни от заобикалящата ги среда, след което да ги анализират, записват, обработват и обменят самостоятелно помежду си, както и с хората. Този процес е обезпечен от IP базирани мрежи, които са обединени в онлайн платформи или „облачни“ системи (от англ. ез. Cloud systems), свързани чрез интернет. Те могат да предават обработената информация и данни към хората напълно самостоятелно или хората да ги изискват от тях, което е доказателство за самостоятелната комуникация на ниво човек/машина и машина/човек идентифицирана при концепцията „интернет на нещата“ – възможност, която концепцията „M2M“ не съдържа. Това е само една от многото съществени разлики, които разграничават концепцията „интернет на нещата“ от концепцията „M2M“. Съществуват някои примери, които подкрепят тезата за същността на тази концепция:

- създаването на безжични сензорни мрежи (WSN);
- контролиране на трафика чрез смарт светофари;
- еволюция на ИКТ. Концепцията „интернет на нещата“ „насърчава“ създаването на безжични сензорни мрежи (WSN) с различно предназначение, което може да се превърне в алтернативен вариант за изграждане на мрежови архитектури, различни от познатите безжични мрежи, които комуникират директно помежду си“.

Изследователите в тази област работят по създаването на директна комуникация между самите WSN мрежи, базирана на сензори и RFID, което е доказателство за това, че интернет на нещата може да бъде възприета освен като самостоятелна и като основна мрежа, обединяваща множество WSN мрежи, в които са свързани различни по вид и предназначение устройства и вещи, използващи интернет за комуникация и обмяна на данни помежду си и с нас. Контролирането на трафика чрез смарт светофари също е доказателство за потенциала, който притежава концепцията „интернет на нещата“. Постигането му ще бъде възможно именно чрез създаване на WSN светофарна мрежа или още безжична, сензорна, светофарна мрежа. Всеки обикновен светофар може да се превърне в част от тази мрежа, след като бъде снабден с подходящи

⁴ Polsonetti, C., Automation World, Know the Difference Between IoT and M2M [online] July 15, 2014, [viewed on 02.11.2018] [available from: <http://www.automationworld.com/cloud-computing/know-difference-between-iot-andm2m>]

сензори за движение, уебкамера, RFID маркер и безжична връзка с интернет. По този начин той ще може да вижда, възприема и осмисля автомобилния трафик, което ще му позволи при необходимост да вземе индивидуално, самостоятелно решение за това как да регулира движението, давайки приоритет на автомобилите или пешеходците, без да е необходима човешка намеса. Същевременно чрез RFID всеки светофар ще може да се идентифицира, както и да разпознава останалите, които са свързани в същата мрежа, посредством интернет. Това ще даде възможност на цялата безжична, сензорна, светофарна мрежа постоянно да координира своите решения и да контролира в реално време трафика, разпределяйки го по-балансирано.

Еволюцията на ИКТ е необходима за развитието на концепцията „интернет на нещата“, защото „представлява фундамент за събиране, предаване и разпространение на данни, поради което без наличие на информационно-комуникационната инфраструктура, концепцията не би могла да съществува“. Това е така, защото без наличието на ИКТ, сензори, RFID и др., както устройствата, така и вещите губят своята самостоятелна роля и участието си в събирането на информация от аналоговия свят, запазвайки единствено физическото си съществуване в него. Това е доказателство, че без наличие на ИКТ и еволюция в тяхното развитие, синхронизирането и постигането на съвместимост между цифров и аналогов свят са два напълно невъзможни процеса. Представените примери подкрепят същността на концепцията „интернет на нещата“, а комплексното им разглеждане в комбинация с формулираното определение на ITU (в доклада от 2015 г., разгледано по-горе) може да бъде възприето като доказателство, че концепцията притежава практико-приложно значение за осъществяването на публично и стопанско управление, и съответно оказва влияние върху организацията и функционирането на публичната и бизнес администрацията.⁵

Концепцията „интернет на всичко“

Концепцията „интернет на всичко“ също притежава дискуссионен характер и често бива приравнявана по същност и значение с тази за „интернет на нещата“. Повечето експерти и анализатори в областта на ИКТ се обединяват около становището, че концепцията „интернет на всичко“ е значително по-машабно понятие, чиято същност обхваща много повече елементи отколкото „M2M“ и „интернет на нещата“, а самите те могат да бъдат възприети като нейни подсистеми. Причината за това е, че концепцията „интернет на всичко“ се състои от четири фундаментални елемента – хора, вещи, данни и процеси.

⁵ ITU Measuring the Information Society Report 2015, The Internet of Things: data for development, [online] 2015, [viewed on 02.11.2018] [available from: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/misr2015/MISR2015-w5.pdf>, p. 150–151.

Всеки от тях има точно определено място в нея и притежава ключова роля при определянето на процесите, които протичат в нея. В подкрепа на тяхното становище може да бъде прието и значението на дефиницията за термина „всичко“, формулирана в „Съвременен тълковен речник на българския език“, която го определя като „цялото количество от предмети, явления, действия и пр.“. Хората са определени като първи елемент, защото представляват „крайните възли, свързани чрез интернет, които споделят и обменят информация. Примери в подкрепа на това твърдение са социалните мрежи, сензори за здравословно състояние, упражнения и др.“.

„Нещата“ са определени като втори елемент. Експертите ги характеризират като „физически обекти, които могат да бъдат сензори, устройства, системи, преподаватели и други елементи, които са в състояние да генерират данни и да получават информация от други източници“.

Примери за това са различни сензори (за топлина, вибрации, светлина), охранителни системи, GPS навигации и др. Данните са определени от експертите като трети елемент, чийто анализ и обработка ги превръщат в полезна информация, която спомага за разработване на механизми за контрол и натрупване на знания. Процесите са определени като четвърти елемент, който е фундаментален за създаването на свързаност между данни, вещи и хора, създавайки добавена стойност за всички аспекти от живота – интелигентни уреди, социални, здравни, образователни предложения и др. В тази връзка концепцията „интернет на всичко“ може да бъде определена като една по-обща система, която обединява и надгражда „M2M“ и „интернет на нещата“, добавяйки към тях дори големи пространства от аналоговия свят като цели градове, които също ще бъдат свързани в тази огромна мрежа. Именно идеята за създаването на смарт градове, т.е. „умни“ градове, дава реална представа за мащабите на концепцията „интернет на всичко“ и представя в дълбочина връзката между елементите, които обединява тя – хора, вещи, данни, процеси и пространства.

Обединението на тези елементи няма как да се състои без тясно взаимодействие между другите две концепции, а обединяването на примерите, представени по-горе, за всяка от тях подкрепя това твърдение. Следователно концепцията „интернет на всичко“ притежава своя същност, подобно на другите две концепции. Това я превръща в самостоятелна система, за която може да се приеме, че обединява и надгражда другите две концепции, превръщайки ги в нейни подсистеми. Според доклада на ITU тя може да бъде възприета като мрежа на мрежите, в която всичко е обединено с една основна цел – „събиране, анализиране и обмен на данни и информация от околната среда за постигане на ефикасно предлагане на продукти и услуги за обществото, което включва и подпомагане на управлението на организации (независимо дали се състоят от физически или юридически лица, както и дали са местни, нацио-

нални, наднационални или глобални) и правителства“. Според експертите в тази област еволюцията на ИКТ представлява фундамент за развитието на трите концепции, които притежават потенциал да осигурят „още по-сериозно индивидуално, социално развитие, което да предизвика трансформация на обществото, базирана на подобряване на свързаността вътре в него и промяна в предоставянето на продукти и услуги от публични и частни субекти“.

Вследствие от това можем да приемем, че действително концепциите „M2M“ и „интернет на нещата“ могат да бъдат определени като подсистеми на концепцията „интернет на всичко“, а също и че те са неизменно свързани и зависими една от друга. Всичко, представено дотук, може да се приеме като сериозно доказателство, че концепцията „интернет на всичко“ притежава практико-приложно значение за осъществяването на публично и стопанско управление, с което влияе върху организацията и функционирането на публичната и бизнес администрацията.

Поради факта, че другите две концепции са определени като нейни съставни части (подсистеми), може да се приеме, че вече доказаното им практико-приложно значение за осъществяването на публично и стопанско управление, както и за организацията и функционирането на публичната и бизнес администрацията, е окончателно потвърдено.⁶

Какви видове мрежи познаваме?

Както разбрахме, всички устройства, работещи в мрежата на IoT, са в постоянна връзка или с други устройства – около, върху или вътре в тялото, или пък са директно свързани с отдалечен сървър, архив или облачно пространство, кореспондиращи с болничните приемащи устройства.

Wireless body area network (WBAN) или body sensor network (BSN) са сравнително нов тип безжични мрежи, състоящи се от преносими компютърни устройства, които могат да бъдат вградени вътре в тялото, имплантирани или повърхностно монтирани върху тялото във фиксирано положение. BAN устройства могат да бъдат пренасяни и в джобове, на ръка или в различни чанти. Макар че съществува тенденция към миниатюризация на BAN устройствата и сензорите, могат да се използват и по-големи интелигентни устройства (таблети, ipads, смартфони), които събират, концентрират и предават данни за различни BAN приложения през интернет. Технологиата стартира от 1995 г. главно за медицински приложения, но сега обхваща и други области. Сега BAN се използва за означаване на комуникации изцяло във или в близка околност до човешкото тяло. WBAN системите използват WPAN технологи-

⁶ ITU Measuring the Information Society Report 2015, The Internet of Things: data for development, [online] 2015, [viewed on 02.11.2018] [available from: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/misr2015/MISR2015-w5.pdf>], p. 152

ите (Wireless Personal Area Networks) (напр. Bluetooth или дори Wi-Fi), за да достигнат по-големи разстояния и да свържат преносимите устройства върху тялото на съвременния човек директно към интернет. Например в медицинските приложения това означава професионалните медицински лица да имат постоянен достъп до данните за пациента чрез интернет, независимо къде се намира пациентът в даден момент.⁷

Персонални локални мрежи (PAN)

Персоналната мрежа (PAN) е компютърна мрежа, организирана около отделен човек, която е създадена само за лична употреба. Тя обикновено включва компютър, телефон, принтер, таблет и/или друго персонално устройство като PDA. Причината, поради която панелите са класифицирани отделно от другите типове мрежи като LAN, WLAN, WAN и MAN, е, че идеята е да предават информация между близките устройства, вместо да изпращат едни и същи данни през LAN или WAN, преди да достигне нещо. Можете да използвате тези мрежи, за да прехвърляте файлове, включително имейли, срещи в календара, снимки и музика. Ако прехвърлянията се осъществяват по безжична мрежа, то технически се нарича WPAN, което е безжична персонална мрежа.

Използвани технологии за изграждане на персонална локална мрежа (PAN)

Персоналните мрежи могат да бъдат безжични или конструирани с кабели. USB и FireWire често свързват кабелен PAN, докато WPAN обикновено използват Bluetooth (и се наричат пиконети) или понякога инфрачервени връзки.

Ето един пример: клавиатурата с Bluetooth се свързва с таблета, за да контролира интерфейса, който може да достигне до смарт крушка. Също така, принтер в малък офис или дом, който се свързва с намиращ се наблизо десктоп, лаптоп или телефон, се счита за съществуващ в PAN. Същото важи и за клавиатурите и другите устройства, които използват IrDA (Infrared Data Association). Теоретично PAN може да се състои и от малки носещи или вградени устройства, които могат да комуникират при близък контакт с други безжични устройства. Чип, поставен под кожата на пръста например, който може да съхранява вашите медицински данни, може да се свърже с устройство, което да предаде информацията ви на лекар.

⁷ **Kastnes**, P. Infographic: What is PAN, BAN, WAN and LPWAN? [online] May 31, 2016, [viewed on 02.11.2018] [available from: <https://blog.nordicsemi.com/getconnected/what-is-pan-ban-wan-lpwan-types-of-networks>]

Колко голяма може да бъде персоналната локална мрежа PAN?

Безжичните лични мрежи обикновено покриват диапазон от няколко сантиметра до около 10 метра (33 фута). Тези мрежи могат да бъдат разглеждани като специален тип (или подмножество) от локални мрежи, които поддържат едно лице вместо група. В ПАН може да се осъществи връзка между главно подчинено устройство и множество устройства, които се свързват към „главното“ устройство, наречено главно устройство. Слабите препредават данните през главното устройство. С Bluetooth подобна настройка може да бъде по-голяма от 100 метра (330 фута). Въпреки че PAN са по дефиниция лични, те все още могат да имат достъп до интернет при определени условия. Например устройство в PAN може да бъде свързано към LAN, която има достъп до интернет, което е WAN. За целта всеки тип мрежа е по-малък от следващия, но всички те могат в крайна сметка да бъдат тясно свързани.

Ползите от личната зона

ПАН са за лична употреба, така че ползите могат да бъдат по-лесно разбрани, отколкото когато говорим за широкообхватни мрежи например, които описват интернет. С персонална телекомуникационна мрежа вашите лични устройства могат да се свързват помежду си, за да се улесни комуникацията. Например хирургическа зала в болница може да има свой PAN, за да може хирургът да комуникира с останалите членове на екипа в стаята. Не е необходимо всички комуникации да се предават чрез по-голяма мрежа, за да бъдат получени от хора на няколко крачки от тях. PAN се грижи за това чрез комуникация на къси разстояния, като например Bluetooth. Друг пример, споменат накратко по-горе, е с безжична клавиатура или дори с мишка. Те не се нуждаят от работа с компютри в други сгради или градове, така че те вместо това са изградени така, че да комуникират с близко, обикновено очевидно устройство като компютър или таблет.⁸

Тъй като повечето устройства, които поддържат комуникации на къси разстояния, могат да блокират връзки, които не са предварително разрешени, WPAN се счита за сигурна мрежа. Въпреки това, точно както при WLAN и други типове мрежи, личната зона е също толкова леснодостъпна за близките хакери. В зависимост от операционната система на телефона тази мрежа или PAN може да се нарича с едно от следните имена:

- Лична точка за достъп
- Tethering или Tethering през Bluetooth
- Tether или Bluetooth Tether.

⁸ **Mitchell, B.**, An Overview of a Personal Area Network (PAN) [online] February 16, 2018, [viewed on 02.11.2018] [available from: <https://www.lifewire.com/definition-of-pan-817889>]

Стандарти за мрежово свързване

Wi-Fi

Мобилен широколенов достъп за градовете операторите на тези мрежи организират точки за достъп на територията на даден град, реализират мрежа с клетъчна (mesh) архитектура, в която точките за достъп могат да работят и като ретранслатори и само някои от тях могат да се свързват с кабел към магистралната мрежа. Тези мрежи са удобни най-вече за потребители с преносими компютри, които имат вградени модули Wi-Fi. В сравнение с мрежите, които имат 3G инфраструктура, Wi-Fi осигуряват по-добра работа на мрежовите приложения, благодарение на по-голямата си пропускателна способност и по-малкото времезакъснение на пакетите. Имат достъпност до лицензирания честотен диапазон 4,9 Гхц, отделян в някои страни за службите за обществена безопасност. Фирмата Motorola и други производители имат многорежимни точки за достъп, които работят 22 едновременно в диапазоните 4,9 и 2,4 Гхц. Работата на градските Wi-Fi мрежи може да се влошава заради смущения в някои части на зоните на радиопокритието. Тези мрежи могат да отнемат от мрежите 3G част от потребителите на преносими компютри, които се нуждаят от широколенов достъп към мрежата в места, където имат Wi-Fi- покритие. Когато мобилните телефони се снабдяват със средствата Wi-Fi, имаме интеграция на мрежите Wi-Fi със системите 3G, така потребителите могат да ползват услугите на системите 3G по корпоративните или домашни мрежи Wi-Fi. Съществуват различни версии на стандарта IEEE 802.11, като най-популярни са: 802.11b, 802.11g и 802.11a. В стандартите b и g се използват три непокриващи се канала в честотния диапазон 2,4 Гхц, а във версията a каналите са осем в честотния диапазон 5 Гхц. Максималната скорост за предаване на данни в стандарта 802.11b достига 11 Мбит/с, а в стандартите 802.11g и 802.11a – 54 Мбит/с. Готовите модули (например на Asia Pacific Microsystems, Inc.) са удобни за ползване, могат да се интегрират с локалните мрежи, имат висока скорост и информационна безопасност. Цената на оборудването е все още по-висока от това на кабелните мрежи, енергопотреблението – също, а имат и ограничен радиус на действие.

WiMAX

Потенциална конкуренция в по-далечно бъдеще на мрежите 3G може да се счита широколеновата безжична технология WiMAX, стандартизирана от комитета IEEE 802.16d за фиксирани мрежи и мобилната версия на технологията WiMAX (Mobile WiMAX) IEEE 802.16e. Системите Mobile WiMAX могат да се наслагват върху клетъчните инфраструктури или да бъдат отделни мрежи за високоскоростно предаване на данни. Засега водещи в построяването на мрежите Mobile WiMAX са фирмите Sprint Nextel и Clearwire, които

имат честотен ресурс в диапазона 2,5 Гхц и скорост на предаване 2–4 Мбит/с. Водената ожесточена конкуренция за доминиращо положение при прехода от услугите 3G към услугите 4G, които се явяват нов етап в развитието на ширококоловите радиомрежи, може да подобри позициите на Mobile WiMAX. Комуникационните средства на Mobile WiMAX ще се конкурират с продуктите на базата на стандарта IEEE 802.20, с подобрените системи 3G, и решенията 3GPP LTE (Third Generation Partnership Project Long Term Evolution). Бъдещето ще предскаже коя от новите технологии ще е водеща.

ZigBee

Безжичната мрежа ZigBee има уникални свойства да се самоорганизира и самовъзстановява, тъй като мрежовите устройства в момента на включване самостоятелно формират мрежата, като се идентифицират едно с друго. При излизане от строя на някое от устройствата мрежата самостоятелно се възстановява и започва предаване по нов маршрут. Данните се предават със скорост 250 кБит/с, което включва и служебната информация на мрежата. Безжичната мрежа ZigBee работи в диапазоните на честотните канали 868 МГц, 915 МГц, 2,4 Мхц. В помещенията радиусът на действие е няколко десетки метра, а навън – до няколко стотин метра. Използват се микросхеми на приемо-предаватели, допълнени с комплекти от библиотеки, които реализират протоколите ZigBee. Модемите ZigBee съкращават времето за разработка на мрежите, тъй като не се изисква допълнително разработване на програмно осигуряване. Този безжичен стандарт ще намери широко приложение в изграждането на домовете на близкото бъдеще, защото осигурява евтин и енергийно ефективен метод за пренос на данни. Той представлява комплект от протоколи, базирани на IEEE 802.15.4 стандарта за персонална безжична мрежа (Wireless Personal Area Networks). ZigBee се поддържа и разпространява основно от организация, наречена ZigBee Alliance. На пазара може да се намери широка гама от устройства, базирани на ZigBee комуникацията – за контрол на осветление, терморелета за дистанционно регулиране на домашната температура, а също така и за медицински уреди. Според www.foxbusiness.com днес технологията е достатъчно развита, за да може човек да комуникира със своя „умен дом“ през интернет от всяка точка на света, а в близките години се очаква сериозен ръст в безжичните технологии за домашна употреба.

NanoNET

Берлинската фирма Nanotron Technologies изследва безжични технологии с малък радиус на действие и разработка на протоколи за мрежи от датчици. За предаване на данни ползват линейночестотна модулация, която е в основата на технологията NanoNet. Приемо-предавателите на тази фирма са в честотен диапазон в 2,4 Гхц и се използват в системите за домашна автомати-

зация, наблюдение и управление, при реализиране на охранителни системи. Предаването на информацията е със скорост до 2 Мбит/с, при наличие на смущения. Информацията може да се предава на няколко метра, а приемо-предавателите Nanotron nanoLOC TRX освен предаване на данни могат да определят координатите на местоположението на обекта. По този начин по-ефективно могат да се използват системите за събиране на информация и идентификация на радиочестотите. Приемо-предавателите Nanotron използват Nanotron линейночестотен метод на модулация, разширяващ честотния спектър; високата мощност на предавания сигнал, който се разпространява по целия спектър на действие и увеличава шумоустойчивостта. Ширината на честотния канал е 64 Мхц (такава ширина обаче не позволява в едно помещение да се използват повече от две мрежи) и е много по-голяма от тази, която се ползва при технологиите ZigBee и Bluetooth. Ако се сравнява с безжичното предаване на данни по технологията Wi-Fi, то предимствата на Nanotron са в 24 скоростта на предаване, в радиуса на действие и в количеството използвана енергия. Приемо-предавателите NanoNet TRX имат скорост на предаване 2 Мбит/с, мощност в диапазона от 1 мкВт–6,3 мВт, радиус на действие в открито пространство до 900 метра. Разработеното от фирмата програмно осигуряване позволява разработка на мрежи с различна конфигурация. За този тип шумоустойчива технология е утвърден стандарт на физическо ниво IEEE 802.15.4a.

Z-Wave

Z-Wave е протокол за безжичен пренос на данни, разработен в лабораториите на датската компания Zensys, и подкрепян от Z-wave Alliance. Технологията позволява пренос на информация на къси разстояния при минимален разход на енергия. Устройствата, базирани на Z-wave протокола, реализират не много високата скорост от около 40 Kbit/s в радиус от приблизително 30 метра и работят с една батерия повече от година. За тяхното производство се грижат повече от 160 компании. Технологията намира приложение основно при изграждането на умни домове – в системи за контролиране на осветлението и топлината; противопожарни сензори, системи за видеонаблюдение и защита. Z-wave позволява всички тези мрежи от сензори и устройства да се контролират с помощта на едно-единствено дистанционно управление.

Bluetooth

Технологията Bluetooth представлява радиоинтерфейс с малка мощност, разработен да замени съществуващите кабелни и инфрачервени връзки между електронната техника в дома и офисите, като осигурява организиране както на връзки “точка–точка”, така и многоточков радиоканал, не обезателно в зоната на пряка видимост. В радиочестотния спектър Bluetooth има 79 радио-

канала в диапазона 2,4465–2,4835 Гхц, около 1 Мхц всеки. Диапазонът 2,4 Гхц се отнася към промишления, научен и медицински нелицензиран диапазон ISM (Industrial, Scientific, Medical), което позволява свободно ползване на устройствата Bluetooth. Модулите Bluetooth предават със скорост до 720 кбит/с на разстояние от 10 до 100 метра. Недостатък на досегашните версии на Bluetooth технологията е тясната пропускателна лента на радиоканалите, поради което не се осигурява голяма скорост на предаване. Версията Bluetooth 3.0 ползва технологията Wi-Fi. По-точно, създава Wi-Fi връзка между две устройства, за да се прехвърлят данни. В момента, в който прехвърлянето завърши, връзката се разпада, за да се пести захранването от батерията. Смисълът е да се достигне скоростта на прехвърляне на Wi-Fi, като същевременно се използва малко енергия. Тъй като повечето устройства с Bluetooth имат и Wi-Fi радио реално не се създава нова 25 безжична мрежа. Просто Wi-Fi връзката се управлява от Bluetooth, а потребителят даже не разбира какво се случва – вижда само как скоростта на прехвърляне нараства.

RFID

Под понятието „безконтактна идентификация“ се разбира разпознаване на обект без непосредствен физически контакт, а чрез естествени или специално вградени признаци. Такъв признак може да бъде например отбелязване с функции на радиочестотно броене (RFID), наричано „транспондер“. Ползват се пасивни устройства без захранващ източник, за информация се използва уникален идентификационен код, който се прочита в момента на доближаване на четящото устройство към транспондера. В някои типове транспондери може да се внесе и друга информация, която впоследствие да бъде прочетена. Този тип технологии се използват в системите за контрол на достъпа, в системите за идентификация на обектите или в охранителните сигнализации. Съществуват много различни модификации на транспондери, които се отличават по количеството информация, което може да бъде внесено в него, по максималното разстояние от което информацията може да бъде прочетена, по работната честота и външния вид (който може да наподобява на кредитна карта). Чипът, който е вграден в транспондера, предава сигнал при попадане върху него на електромагнитно поле, създавано от антената на четящото устройство. Това поле създава електрозахранване на чипа, включен към антената на транспондера, чрез която се предава сигнал по определен алгоритъм, четящото устройство го приема, декодира и обработва. Съществуват системи, в които информацията може да се предава в двете посоки. При тях четящото устройство създава модулирани електромагнитни колебания, които се разпознават от транспондера и предава или запазва в своя чип получената информация. Системите RFID имат множество стандарти и класификации. Основни са стандартите, които характеризират методите за предаване на данни, работни-

те честоти и радиус на действие. Системите, работещи в честотен диапазон 125 или 134 Кхц, се считат нискочестотни. Средночестотни са в диапазона работни честоти 13,56 Мхц, високочестотни в диапазон от 800 Мхц – 2,45 Гхц. Радиусът на действие на системите RFID може да бъде от 10 сантиметра до 1,5 метра и повече. EnOcean Тази безжична технология е близка до ZigBee и е разработена от компанията EnOcean GmbH, която е основана от Siemens AG през 2001 г. Тя е напълно екологична – сензорите, предавателите и всички други устройства, базирани на нея, не се нуждаят от батерии. Те се зареждат сами, използвайки различни 26 метода за черпене на енергия от заобикалящата ги среда. Този стандарт намира приложение отново при системите за осветление, сензорите за сигурност и в различни медицински апарати, както и в промишлената индустрия. EnOcean има обхват на действие от близо 300 метра и може да реализира информационен обмен до 120 Kbit/s. В таблица 1 са дадени за сравнение основните характеристики на някои от най-разпространените технологии за безжично предаване на данни.⁹

Интернет на нещата в здравеопазването

Както вече видяхме дотук, идеята на интернет на нещата е да свързва физически предмети с интернет. Неща като стоки, машини, уреди вече могат да се превърнат в част от една голяма мрежа. Причината, поради която здравните грижи се интергират в мрежата на интернет на нещата е повишаване на ефективността и качеството на здравните грижи, които пациентът може да получи. Особено важни подобни технологични иновации биха били за възрастните, хората с хронични заболявания или тези, които се нуждаят от постоянен мониторинг. Чрез интелигентни системи и мощни алгоритми, мрежата на интернет на нещата може да осъществява пренос на жизненоважна информация за състоянието на пациента, която да бъде получена и анализирана в реално време, което е от огромно значение при спешните случаи. Ниската цена на грижата за пациента е друг изключително важен фактор, като основната идея на интернет на нещата е да замени традиционното чакане в болничните заведения с изследване и наблюдение на състоянието на човек директно чрез мрежовата връзка, като по този начин ще се осигурява много по-ниска стойност на услугата и много от времето, необходимо при традиционния преглед или дори лечение в болница, ще бъде спестено.

Много приложения и устройства за здравна грижа са вече създадени и дори са влезли в употреба. Основната идея е доктори, пациенти и медицински сестри, да могат да бъдат в постоянна връзка чрез своите умни устройства без

⁹ Даскалова, Х., ОТНОСНО ИЗБОРА НА БЕЗЖИЧНИ СИСТЕМИ ЗА ПРЕДАВАНЕ НА ДАННИ [online] 2009, [viewed on 02.11.2018] [available from: http://www.math.bas.bg/telecom/old_site/seminar/art3.pdf]

ограничения и затруднения, предизвиквани от финансов или времеви ресурс. Целта е да бъде постигната 24-часов мониторинг, 7 дни в седмицата на всеки, който има нужда от здравна помощ.

Интернет на нещата в здравеопазването осигурява наблюдение на важни показатели като – сърдечния ритъм, нивото на глюкозата, и дори рутинното измерване на нивото на водата в тялото, както и още много неща.

Можем да определим основните насоки, в които „Интернет на нещата” може да бъде полезен:

- Критично лечение на пациенти с голям риск за живот
- Рутинни медицински прегледи
- Стандартно лечение на пациенти с използване на връзки между хора и машини. Използване на данни от машина или облак.

Проектирайки модели за работа с нашето здраве, важни критерии за спецификата на мрежата са:

- Интернет на нещата като свързаност между обекти трябва да е основата на подобна мрежа, а не специфичната технология, която се използва
- IoT ще се осъществи като комуникация между безжичните сензорни мрежи (M2M).

Тук надеждността е най-важният критерий за това.

- Гъвкавостта на връзките, която се предоставя, трябва да бъде мобилна. Човек трябва да може да се движи свободно, дори и след като е снабден с устройство, правещо го част от такава мрежа.

Комуникационният протокол е едно от най-важните неща при проектиране на такива устройства. Подходящи за реализацията на подобна идея е ZigBee мрежа, използваща Proactive и Reactive протоколи за маршрутизиране.

Здравеопазването, свързано с IoT се основава главно на свързаните с мрежата устройства, които могат директно да комуникират помежду си, за да улавят и обработват данните, през защитния сервизен слой на мрежата.¹⁰

С помощта на фигурата можем да кажем, че основно архитектурата се състои от четири слоя:

1. Медицински устройства, състоящи се от различни устройство, на пример – цилиндрична магнитнорезонансна машина (MRI машина), която с помощта на Ethernet връзка се свързва с втория слой.
2. Вторият слой, който е M2M Multi-Service портал, е изграден от отдалечени шлюзови маршрутизатори. Маршрутизаторите са отговорни за качването на данните в централното хранилище.
3. Третият слой е M2M Integration, платформа, която е централното хранилище на данните. Това хранилище може да бъде качено в обществен или частен облак.

¹⁰ **Bhatt, C.**, Dey, N., Ashour, A., “Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare” Springer International Publishing AG, 2017, p. 14, 15.

Фиг. 1. Архитектура на HealthCare структурата в интернет на нещата¹¹

4. Четвъртият слой на предложената архитектура се използва за контрол – данните, представени в облака относно редовните прегледи и напомнянето за вземане на лекарства се изпращат като уведомление до пациентите, генерирайки постоянни доклади за това.

Бъдещето на интернет на нещата ще се основава на ефективна безжична връзка, висококачествени протоколи, евтини и нискоенергоемки микропроцесори, правилна стандартизация и поддържана от развиващата я общност и т.н.

Очаква се до 2020 г. броят на свързаните устройства да бъде около 50 милиарда, като медицинската грижа трябва да бъде подсигурана с необходимите преносими уреди и обучени лекари, които лесно да боравят с предоставяната информация, подпомагайки лечението на пациента, от една страна, и от друга – стриктно да защитават неприкосновеността на получаваните данни за тях. Техническото осигуряване за безпроблемния и сигурен пренос на информация зависи от гъвкавостта, бързината, мащабността и сигурността.

¹¹ **Bhatt, C.**, Dey, N., Ashour, A., "Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare" Springer International Publishing AG, 2017, p. 16.

Работата на мониторинга на пациентите, които са си у дома, е известен като система за телемониторинг, като в тези случаи отдалечен сървър следи постоянно за откриване на критични събития, случващи се в организма на пациента, които биха могли да са животозастрашаващи за неговото здраве.

Комуникация между устройствата

През 5-о поколение на развитието на комуникационната технология между хора и неща (интернет на всичко) ще бъде постигната мрежа, в която безжични и кабелните комуникации канали ще използват една и съща инфраструктура за комуникация. Това бъдеще е повсеместно и комуникационна инфраструктура със свръхвисокоскоростен трафик, което ще доведе до новото бъдещо мрежово общество.

Фиг. 2. Схема на реализация на вътрешноболничната мрежа на различните умни устройства¹²

Сензорна мрежа, свързана чрез Wi-Fi, 6LoWPAN, свързана в различни топологични принципи, например звезда или решетка, изследва данните, предоставени от магнитнорезонансна машина (MRI машина). Тези данни, свър-

¹² Bhatt, C., Dey, N., Ashour, A., "Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare" Springer International Publishing AG, 2017, p. 18.

зани със състоянието на пациента, са предназначени единствено за лекари. Данните, предадени от машината и тези, генерирани от наблюдаващите сензори, биват насочени за съхранение в хранилище за данни чрез интелигентен шлюз (gateway). Като резултат от тази информация пациентът получава уведомление какви стъпки той трябва да изпълни за по-нататъшния му преглед или лечение.

Мрежа на медицинските импланти (МБАН)

Мрежите на медицинските импланти (МБАН) са мрежи, свързващи тези устройства, които могат да бъдат носени върху или в човешкото тяло, комуникиращи с програматор и/или контролер, който се намира на разстояние, и осъществява връзка с тях чрез безжичен комуникационен сигнал. Целта на използването на подобен вид мрежа е постоянното измерване и записване на физиологичните параметри на състоянието на пациента, необходими за диагностично-терапевтични функции. Резултати от тези данни могат да активират автоматично изпращането на команди посредством контролера, които да активират устройството за снабдяване на организма с определен електрически или химически импулс (лекарство). Предвид сериозността на подобен тип практика, трябва да се имат предвид две основни правила за функционирането на подобна мрежа:

- Устройство, имплантирано или поставено по тялото на пациент, може да бъде включено в подобен тип комуникационна структура единствено под ръководство на професионален и оторизиран медицински специалист.

- Тези мрежи се използват само за диагностични и терапевтични цели.

Очаквания към качеството на подобна мрежа:

За реализация на подобна комуникация са необходими 5G комуникационна технология, която ще позволи бързо предаване на информацията; висока оптимизация; максимално количество спестяване на енергия за услуга (анализ, съхранение и обработка), разнообразие от предоставени услуги за комуникация и анализ на големи масиви от данни; осигуряване на множество безжични комуникационни връзки за свързване на повече от милиарди безжични устройства, които да са в състояние да обслужват над милиарди души; разширена възможност за потребителски контрол на поверителността.

Мрежите, свързващи медицинските устройства, отварят вратата за мониторинг на пациенти посредством безжични и евтини преносими сензори. Старите кабелни системи за наблюдение затрудняват движението на пациента и увеличават шансовете за грешки или дори болнични инфекции. Днес обаче мрежата на медицинските устройства дава възможност болничните заведения да наблюдават много по-голям процент от населението и по-бързо да идентифицират събития, изискващи медицинска намеса.

Това от своя страна води до по-добра грижа за пациента и подобрени здравни резултати при по-ниски разходи.

Например пациент, наблюдаван чрез подобна система, има шанс от около 39% да преживее коронарна тромбоза, в сравнение със 7% вероятност при пациент без възможност за следене на неговото състояние и своевременно лекарска намеса.

Федералната комисия по комуникациите одобри специален честотен спектър за безжични мрежи, използвани за предаване на медицинска информация чрез подобни устройства в обхват 2360–2400 MHz. Решението да се отвори използването на този честотен диапазон е част от усилия за намаляване на шансовете на други безжични устройства, например мобилни телефони да могат да повлияят по някакъв начин на предаването на тези данни.

Philips, Qualcomm са примери за компании, разработващи устройства, част от подобна медицинска мрежа, осигуряващи по-добра грижа за пациента при ниски разходи. Те предлагат оперативно съвместими решения за дистанционно наблюдение на пациенти: диабетни състояния, телло, сърдечен ритъм и кръвно налягане директно от техните домове, изпращайки биометрична информация към компютъра, таблета или смартфона на лекуващия ги лекар.¹³

Нанотехнологии в интернет на нещата

Последните изследвания в областта на нанотехнологиите все повече предопределят тясна връзка между тях и интернет на нещата. Интернет на нещата, както вече знаем, е основната концепция, чрез която всички умни устройства биват взаимосвързани помежду си. От друга страна, примерни приложения, които могат да бъдат поддържани от наномрежи, са интелигентното управление на медикаменти, нанооперативни модели, както засичане на епидемично разпространение и неговото ограничаване. Архитектурата на нанотехнологиите, свързана чрез интернет на нещата, включва устройства, чиито размери варират от една до няколкостотин нанометра. Наномеханиката позволява изпълнението на много действия в малък, дори микроскопичен елемент. Тази архитектура е способна да изгради изцяло завършена вътрешна мрежа, която директно да общува с външни устройства. Тази комуникация се осъществява с помощта на нанорутери, които приемат данните и ги препращат към други микроустройство или друго умно устройство (смартфон, таблет и т.н.)

Съществуват различни технологии, които се използват за осигуряването на комуникационна среда между две наноустройства. Една от тях е молекулярната комуникация, която е наноелектромагнитната комуникация, състояща се от предаване и приемане на електромагнитни радиочестотни вълни в Terahertz

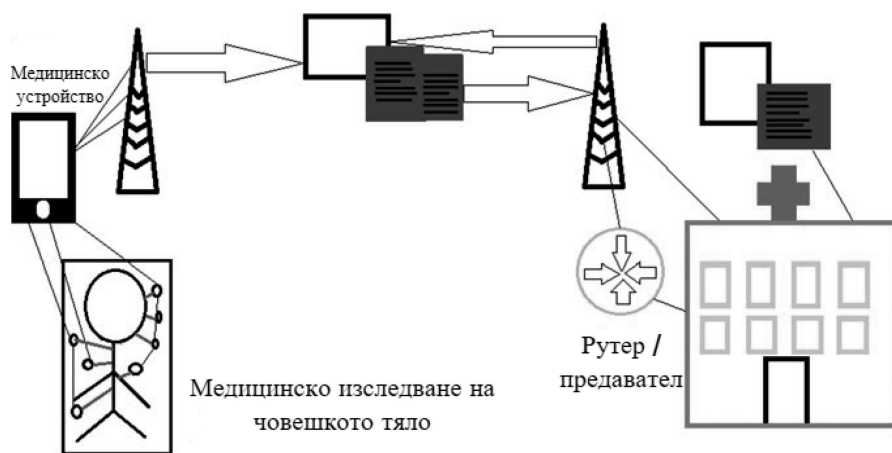
¹³ **Bhatt, C., Dey, N., Ashour, A.,** “Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare” Springer International Publishing AG, 2017, p. 20.

групата. Този тип комуникация е лесноприспособим към работата на наноустройствата заради техния размер и мащаб на работа. Специфични молекули от наночипа биват задействани или изключвани, за да се реализира правилното отразяване на сигнала – предаването и приемането на информацията.

Изискване за архитектура: Екосистема на нанотехнологичните медицински устройства

За да се осигури повсеместната мрежа за здравеопазване, трябва да се реализира обединение на различни приложения и услуги, които да работят като единна система по такъв начин, че пациентът да може лесно да получава достъп до нея.

Фигура 3 показва как различни сензори, поставени на различни места, например вътре в човешкото тяло (импланти) или пък в къщата му, доставят информация за неговото състояние, предадена чрез сигнален предавател към приемащото устройство на неговия лекар. От друга страна, самият лекар може да използва маршрутизатора, за да достигне до архива от база данни за пациента, пазен в болничното заведение.

Фиг. 3. Модел на мрежа за предаване на информация между различните импланти/устройства между дома на пациента и болницата¹⁴

Важно е да се разбере, че различни мрежи могат да бъдат част от една обща нанотехнологичната архитектура на здравна екосистема, включваща устройства: извън тялото, на тялото и в тялото.

¹⁴ Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare, Chintan Bhatt Nilanjan Dey Amira S. Ashour, Springer International Publishing AG 2017, p. 20.

1. Устройствата извън тялото са разположени обикновено в къщата, колата или дори градината на човек и допринасят за мониторинг на околната среда, в която той пребивава. Това понякога е от изключително значение за неговото физическо състояние.

2. Устройства на тялото са устройства, разположени на повърхността на човешкото тяло (кожа) и допринасят за информация за неговите жизнени показатели, като кръвно налягане, пулс, телесна температура и редица други.

3. Устройства в тялото са импланти, които са разположени под кожата или прикрепени към даден орган от човешкото тяло (включително мозъка).

Те също могат да бъдат средство за предаване или получаване на информация или команди. Като тук говорим не само за мониторингови данни, но и за контрол върху работата на свързаните органи чрез възпроизвеждане на електрически или химически (лекарства) сигнали.

Така представени трите вида устройства изглеждат като включени в една-единствена мрежа, но трябва да сме наясно, че както съществуват различни устройства, така съществуват и различни мрежи, които ги обединяват.

1. Първата мрежа е между възлите (устройствата), които се намират на повърхността на тялото

2. От повърхността на тялото до близката базова станция

3. От възел, имплантиран в тялото към повърхността или до близката базова станция.

Тази базова станция, както видяхме, се явява приемо-предавател на телеметрична информация, насочена от пациент към лекар и обратно – от лекар към пациент.

Някои от тези устройства вече са влезли в експлоатация. Те наблюдават рутинно състоянието на пациента и проверяват различни негови показатели.

Табл. 1. Видове устройства според функционалността им¹⁵

Състояние	Роля на IoT
Диабет	Неинвазивен опто-физиологичен сензор, свързан чрез IPv6 и 6 LoWPAN протоколна архитектура
Управление на инвалидна количка	WBAN сензори (акселерометри, ЕКГ и манометри); сензорните възли обработват сигнали, установяват проблема, след което предават информацията безжично към следващия възел; умни устройства и слоеве на центровете за информация с хетерогенна свързаност

¹⁵ Bhatt, C., Dey, N., Ashour, A., "Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare" Springer International Publishing AG, 2017, p. 21.

Очни заболявания	Камерите на смартфоните могат да се използват за съвпадение на шаблонни изображения и/ или визуална проверка със стандартна библиотека на изображения
Рехабилитационни системи	Широк спектър от преносими интелигентни сензори за дома служещи за навигиране, координация, откриване на предмети
Електро-кардиографски мониторинг	Сензори, проверяващи сърдечния ритъм през определен интервал от време. По този начин се дава максимално количество информация, както за пациента, така и за бъдещи изследвания на сърдечната активност
Rejuven's Rejiva	Следи здравето на пациента чрез измерване на дишателната честота, изменения в сърдечната честота, индекс на дишане, позата на сън, спокойствието и енергийното ниво. Устройството също може да провери състоянието на автоматичната нервна система и да направим ЕКГ.
Измерване на телесната температура	Преносим сензор, измерващ телесната температура; въз основа на WBAN се свързва с интелигентни устройства за предаване на информацията.
AliveCore	Компания, произвеждаща умни устройства (телефони, часовници), снабдени със сензор, който след допира до палеца на човек може да предскаже евентуален сърдечен удар.
Проверяване на заздравяването на кожни рани при хора с напреднал диабет	Камера на смартфони; декомпресиране и изшращане на изображения; приложението работи на софтуерната платформа в смартфона на системата (SoC), част от IoT
Измерване на кръвно налягане	Преносимо устройство, мерещо кръвното налягане, използващо БТМ за връзка в IoT

Интернет на нанотехнологиите: приложение в здравеопазването

Изисквания, възможности и предизвикателства

Интернет на нещата в частност спрямо нанотехнологиите има много специално място, което ще бъде началото на разработването на различни устройства и приложения за тях откриващи различни заболявания и начини за тяхното лечение.

Това води, разбира се, до повече изисквания към протоколите, с които работи мрежата.

В няколко реда ще се опитаме да обобщим работата на слоевете, необходими за ефективността ѝ:

1. Физически слой (МАС)

Основното изискване за МАС слоя е наличието на ефикасни схеми за кодиране, които от своя страна да намалят грешките при предаване на данните. На второ място – капацитет на канала, който ще гарантира надеждността на това предаване, и накрая – точен модел на канала, отговорен за уникалното биологично свързване с неговите възможни шумове.

При наноустройствата капацитетът е по-малък в сравнение с конвенционалните такива, за молекулярната комуникация каналната среда са молекулите, които трябва да продължат разпространението на информацията чрез биологичната тъкан по-нататък.

Характеристики на канала при вградени устройства (импланти) варира в зависимост от условията на тялото. Ултразвуковата комуникация е алтернатива на молекулярната, като тя се оказва по-надеждна при опит за постигане на по-добра свързаност при наноустройствата.

2. Мрежови слой

Обсегът на комуникация за системата IoNT варира от 1 nm до 1 cm при молекулярната комуникация, която показва, че тя има много ограничен диапазон при предаване на данните, което прави избора на маршрут критичен аспект за комуникацията при този тип устройства. Също така трябва да отбележим, че промяната на самите молекули във вътрешността на тези нанотехнологии може да промени посоката на самата комуникация, което значи, че пътят на предаване не е предварително детерминиран, което по-късно може да доведе до забавяне на комуникацията. Това означава изискване за предварително изграждане на ефективни схеми, управляващи точния маршрут.

Топологията на мрежата в тялото също така може да бъде произволна и динамично изграждана поради неконтролируемите свойства на биологичната среда за комуникация. Това също така може да доведе до по-лошо сътрудничество между различните наномашини – нещо, което трябва да бъде сведено до минимум.

3. Транспортен слой

Наномашабът на IoNT прави непрактична идеята да има индивидуална мрежова адресация за всяка една наномашина. Това адресиране може да стане с помощта на клъстер вместо на друго нанобазирано устройство. Това дава възможност да се адресира група възли въз основа на здравната функционалност, която изпълняват или на биологичния орган или явленията, които наблюдават. Наномашините страдат от ненадеждно предаване на информацията, главно поради високото ниво на биологичен шум. Това значи, че гъсто разполагане на наномашини може да доведе до по-надеждна свързаност. Близката

комуникация ще компенсира потенциалната загуба на пакети, тъй като повече наномашини със сходна функционалност могат да предоставят същите данни.

4. Апликационен слой

Приложението Design for health care service трябва да адресира изискваната информация в реално време по надежден и сигурен начин. Важността на човешкото здраве утвърждава реалната комуникация като една от критичните точки за осъществяване на хетерогенната свързаност на наномашините. Също така трябва да се отбележи, че използването им за различни медицински цели в човешкото тяло може да доведе до поява на различни формати при представяне на данните. Ето защо синтезът на данни трябва да бъде динамичен, оптимален и с повече толеранс към закъснение на информация. Тук не винаги е подходящо обобщаването на данни и синтезът, заради тяхната специфика, чието приложение често зависи от фини вариации и времеви периоди, отчетени в реално време, което при синтез на информация би било нарушено. Контекстното възприемане е друг интересен и важен аспект за наномрежите.

Мрежови устройства, разположени извън тялото (off-body), могат да комуникират с външна среда, да засичат нейните параметри и да определят/актуализират контекста ѝ. Това значи, че приложенията могат да вземат предвид множество контексти, свързани с конкретни услуги и да предават тази информация към вътрешни за тялото мрежови устройства (in body) или външни такива (on-body). Например едно такова устройство може да получи информация от дадена екологична мрежа за промяна във въздушното пространство и възникнално наличие на определен алерген, към който пациентът е чувствителен, като така мрежата върху тялото получава този сигнал и го предава към външното устройство, което от своя страна и освобождава правилното лекарство в тялото, контролирайки алергичната реакция.¹⁶

Табл. 2. Модели на смарт устройства, представящи тяхната функционалност¹⁷

Апликации	Описание
Google fit	Проследява и измерва пътя при колоездене, бягане или ходене.
Calorie counter	Измерва поетите калории и определя планов прием спрямо телното и възрастта на човек.
Pedometer	Измерва и записва броя на изминатите крачки, както и на изгубените калории.

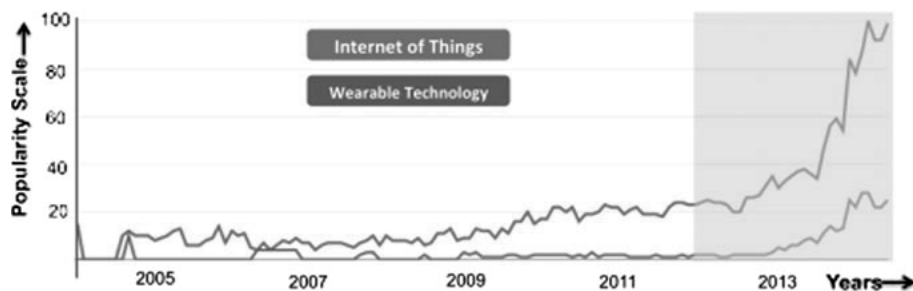
¹⁶ Bhatt, C., Dey, N., Ashour, A., "Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare" Springer International Publishing AG, 2017, p. 23.

¹⁷ Bhatt, C., Dey, N., Ashour, A., "Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare" Springer International Publishing AG, 2017, p. 24.

ElektroCardioscope	Показва кардиологичната активност и я предава чрез безжичната мрежа.
iOximeter	Измерва сърдечния пулс и сатурационното налягане.
Health assistant	Проследява и пази информация за много жизнени показатели – вода в организма, телло, телесна температура, мазнини, кръвно налягане.
Honda connect	Предоставя сигнали за възможен удар при шофиране, като следи позицията на водача в реално време и осигурява спешна помощ в случай на произшествие.
iFall	Детектор, засичащ падане на човек, мигновено оповестяващ случилото се на негови близки или лекари.
Healthy children	Открива педиатри в околността.
DoseCast medication reminder	Напомня на потребителя за прием на лекарства, като следи наличността им на базата на предварително зададени стойности.

Някои от устройствата, отговорни за предаването на вече уловената информация (Gateway) имат капацитет за съхранение на данни, като същевременно извършат известна предварителна обработка чрез алгоритми, оценяващи дали данните са клинично значими, преди да бъдат изпратени периодично към отдалечени сървъри.¹⁸

Следващата графика показва увеличаването на популярността при използване на интернет на нещата базирани устройства.

Фиг. 6. Графика на развитието на използването на интернет на нещата базирани устройства¹⁹

¹⁸ Harpham, B., How the Internet of Things is changing healthcare and transportation [online] SEP 8, 2015, [viewed on 02.11.2018] [available from: <https://www.cio.com/article/2981481/healthcare/how-the-internet-of-things-is-changing-healthcare-and-transportation.html>]

¹⁹ Bhatt, C., Dey, N., Ashour, A., “Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare” Springer International Publishing AG, 2017, p. 25.

IoT архитектурата позволява умна, свързана и персонализирана здравна грижа за всеки в неговия нов „умен“ дом. Непрекъснатият мониторинг на физическите параметри на дома е от изключително значение, при условие че тези сензорни устройства са в непрекъсната комуникация с техния домайн. Възможно е комбинирането на информация от няколко различни домейна, което ще допринесе до изграждане на семантична мрежа (комбинираща различни сензорни) за едно по-пълно представяне на условията за живот и за тяхното подобрене. Така например сензор, отчитащ температурата в неговата къща, свързан със сензор, измерващ телесната му температура, както и такъв, показващ други жизнени негови показатели, могат чрез кореспонденция да установят нужда от повишаване на стайната температура, при наличие на признаци за това, че човекът е настинал. Тази корелация се използва чрез технологията машина-към-машина (machine-to-machine measurement (M3)).

Интернет на нещата за персонализиране на здравните грижи (обобщение)

Тук е мястото да направим обобщено описание и анализ на това, което дотук описавме като работа на умните устройства, свързани в IoT мрежа с цел здравеопазване.

Анализ на изискванията:

1. Първото изискване на персонализираната архитектура за здравеопазване е наличието и интеграцията на подсистема за генериране на данни, от която физическите параметри ще бъдат събрани.

2. Цялостната архитектура на системата изисква система за обработка и съхранение на данните, заради това че устройствата, събиращи информацията, нямат капацитета да поддържат такъв наличен архив от данни.

3. Системата за обработка и съхранение трябва да има достъп до генериращата данни система, независимо от вида комуникационни технологии, използвани в мрежовата подсистема.

4. Архитектурата се нуждае от потребителска подсистема, която да получава персонални решения за здравето на определения потребител.

5. Необходима е и рамка за управление на устройството, за да се следят регистрираните устройства и техните конфигурации.

6. Подсистемата за обработка и съхранение трябва да включва механизми за генериране високо ниво на абстракция от необработените данни. Това може да се приеме за стъпало към по-интелигентно, свързано и персонализирано здравеопазване.

7. Взаимодействието на споменатите дотук системи трябва да протича плавно и бързо, заради което те трябва да използват принципите на RESTful системите (без необходимост от постоянно изпращане на заявки и идентификация).

8. От друга страна, трябва да присъстват и строги правила за контрол на достъпа, за да могат само оправомощените лица да имат достъп до информацията.

9. Архитектурата трябва да позволява на потребителя да получава при нужда нотификации от самата система, свързана с околната среда, в която се намира (температура, влажност, чистота на въздуха и т.н.)

10. От гледна точка на потребителя е важно архитектурата да бъде с високо потребителско качество, което значи – бърза, пригодена за лесен потребителски интерфейс и социално интегрирана (връзка със социални мрежи).

11. Активната и подпомагаща ежедневието на човек (AAL-ACTIVE AND ASSISTED LIVING PROGRAMME) система изисква от архитектурните решения високо ниво на достъпност, бързо възстановяване от грешки и навременна обратна връзка.²⁰

Табл. 3. Елементи от архитектурата на свързаните медицински устройства²¹

1	Операционна система на устройството	Модерните мобилни устройства и компютри не са произведени с определена операционна система, като се предвижда медицинските устройства от ново поколение да използват надеждни и чувствителни към средата операционни системи, каквито са QNX, Linux (Android), Windows. Предаваната информация и характеристики на пациента (positive patient ID) ще бъдат лесно вградени в подобна система.
2	Ниво за сигурност и управление	Наличието на HIPAA и NITECH стандарти за сигурност е изискване, което удостоверява, че информацията за даден пациент ще бъде криптирана и всяко влизане в системата от страна на устройството ще бъде осъществяването, чрез високо ниво на сигурност и верификация. Този слой трябва да бъде оборудван с NIST и FIPS алгоритмични стандарти, информационно хешване, както и Turbocodes.

²⁰ **Bhatt**, C., Dey, N., Ashour, A., “Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare” Springer International Publishing AG, 2017, p. 27.

²¹ Shah, S., Using Modern IoT-Style Protocols For Next-Generation Connected Medical Devices [online] February 16, 2015,[viewed on 02.11.2018] [available from: <https://www.meddeviceonline.com/doc/using-modern-iot-style-protocols-for-next-generation-connected-medical-devices-0001>]

3	Plug-in контейнер	Всички софтуерни решения, свързани с устройството, трябва да бъдат изградени по тъй наречения pluggable или сменяем модел. Така добавянето на нов софтуер не би попречило на работата на останалите, които са вече интегрирани в системата. Повреда или отстраняване на който и да е от елементите също не би повлияло на общата работа на системата.
4	Свързващо ниво	HTTP, SNMP и XMPP са все протоколи, които задължително трябва да присъстват в новите устройства. Тяхната роля е да подсиgurят ефективен отдалечен достъп, контролиращ устройствата.
5	Хардуерни компоненти	Сензорите са основна част от медицинските устройства, като трябва да се вземе под внимание дали са добре изолирани и имат ли добра интеграция спрямо останалата част на самото устройство, за да могат да работят по-правилно и ефективен начин. Необходимо е изграждането на складове за данните, които биват запазени при всяко едно влизане в системата или всяка аларма, които се случват.
6	Web Server, Instant message(IM) Client	Необходимо е гарантирането на правилно конфигуриране на устройствата спрямо използването на вграден web server и IM клиент като Jabber, позволяващ бърза и лесна комуникация на данните.
7	Приставки от трети страни	Трябва да се позволи на трети страни също да могат да участват и да бъдат добавяни към информацията, предоставяна от сензорите на устройствата. Това е важно за по-качествено наблюдение на медицинските данни, засичани от устройствата.
8	Device gateway	Всички модерни и бъдещи медицински устройства ще се нуждаят от това да бъдат свързани с болничните информационни системи и електронните здравни досиета. Така се осигурява постоянен пренос на данни от устройството към болничното заведение и обратно.
9	Трансформация на данните	Докато gateway-а контролира преноса на информация, използването на Enterprise Service Bus(ESB) или друг подобен модел осигуряват физическото свързване и предаване, както и трансформация на формата

Изводи и перспективи

Интернет на нещата (IoT) се превръща във все по-значима и достъпна част от начина на живот за много от гражданите на развитите държави по света. Улеснението, което носи свързаността на различните смарт устройства, които ползваме всеки ден, е дотолкова привлекателно, че адаптируемостта към подобна революционна система за контрол над нашите вещи изглежда безпроблемна. Това ново ниво на свързаност на всичко онова, което използваме ежедневно, е сякаш стъпка напред в социалното благополучие на всяко едно общество. И ако досега фокусът беше насочен единствено към домашния уют (хладилници, печки, климатици) или офис ангажиментите ни (работни станции, принтери и др.), то днес вниманието ни е насочено към съвсем нова страна от възможностите тази мрежа.

Чрез свързаността на медицински устройства в мрежата на IoT нещата придобиват съвсем различен ракурс на мислене спрямо това, какво представлява свързаността. Ако досега си представяхме устройствата като част от „външния свят“, то сега те стават част от нашето тяло, мозък или дори памет. Нашето здравословно състояние вече не е нещо „скрито“, което да се нуждае от време и пътуване, за да бъде „проверявано“ или „подобрявано“, а биологична система, кооперираща се с IoT устройства, които са в състояние да извършват мониторинг или отдалечена намеса над нашите жизнени функции.

Все повече здравословни проблеми могат да бъдат контролирани или елиминирани чрез умни устройства, поставяни на точното място (по или в нашето тяло), чрез своята специфика и функционалност. Без значение дали те използват химически или електрически импулси в своята работа, или пък са просто датчици за мониторинг, тези устройства са нов вид медицински помощници, които живеят с нас по 24 часа в денонощието, грижейки се за нашето здравословно състояние.

Свързаността носи силно положителна конотация, като усъвършенстването на тези технологии за в бъдеще ще позволи те да се превръщат все повече и повече в персонален здравен помощник на всеки индивид.

Единственият проблем, с който обществото и в частност експертите в изработката на тези устройства, е сигурността на връзката между отделните апарати, а именно – това да не се допускат възможности за злонамерени външни намеси върху работата им, а оттам и върху физическото състояние на използващия ги.

При изграждане на достатъчно добра осигуреност на преноса на данни в тази мрежа и запазване на конфиденциалността и коректността на изпращаната информация от лекар към пациент и обратното, това би допринесло за развитието на един напълно нов и вероятно по-ефикасен контрол и метод за превенция и лечение на пациентите. Дистанционното реализиране на подобен

вид мониторинг и терапия ще осигури, както намаляване на разходите за извършване на необходимите процедури, така и спестяване на време за реакция при възникването на каквито и да е здравословни проблеми.

Всичко казано и посочено дотук води до извода, че навлизането на IoT в света на здравните грижи може да се приеме спокойно като следваща стъпка в осигуряването на по-добър и по-дълъг живот на хората.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Даскалова, Х. Относно избора на безжични системи за предаване на данни [online] 2009, [viewed on 02.11.2018] [available from: http://www.math.bas.bg/telecom/old_site/seminar/art3.pdf]
- Stoyanov, S., Popchev, I. Интернет на нещата [online] February 2017, [viewed on 02.11.2018] [available from: https://www.researchgate.net/profile/Ivan_Popchev/publication/322953157_Internet_na_nesata/links/5a79909445851541ce5ce863/Internet-na-nesata.pdf]
- Алексиев, П. Интернет на вещите – възникване, същност и разграничение [online] February 2017, [viewed on 02.11.2018] [available from: <http://ebox.nbu.bg/pa2016/16P.Aleksiev.pdf>]
- Polsonetti, C., Automation World, Know the Difference Between IoT and M2M [online] July 15, 2014 [viewed on 02.11.2018] [available from: <http://www.automationworld.com/cloud-computing/know-difference-between-iot-andm2m>]
- ITU Measuring the Information Society Report 2015, The Internet of Things: data for development, [online] 2015, [viewed on 02.11.2018] [available from: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/misr2015/MISR2015-w5.pdf>]
- Kastnes, P., Infographic: What is PAN, BAN, WAN and LPWAN? [online] May 31, 2016, [viewed on 02.11.2018] [available from: <https://blog.nordicsemi.com/getconnected/what-is-pan-ban-wan-lpwan-types-of-networks>]
- Mitchell, B. An Overview of a Personal Area Network (PAN) [online] February 16, 2018, [viewed on 02.11.2018] [available from: <https://www.lifewire.com/definition-of-pan-817889>]
- Bhatt, C., Dey, N., Ashour, A. Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare, Springer International Publishing AG, 2017.
- Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare, Chintan Bhatt Nilanjan Dey Amira S. Ashour, Springer International Publishing AG 2017.
- Harpham, B., How the Internet of Things is changing healthcare and transportation [online] SEP 8, 2015, [viewed on 02.11.2018] [available from: <https://www.cio.com/article/2981481/healthcare/how-the-internet-of-things-is-changing-healthcare-and-transportation.html>]

Shah, S. Using Modern IoT-Style Protocols For Next-Generation Connected Medical Devices [online] February 16, 2015,[viewed on 02.11.2018] [available from: <https://www.meddeviceonline.com/doc/using-modern-iot-style-protocols-for-next-generation-connected-medical-devices-0001>]

Цитати

Stoyanov, S., Popchev, I. Интернет на нещата [online] February 2017 [viewed on 02.11.2018] [available from:https://www.researchgate.net/profile/Ivan_Popchev/publication/322953157_Internet_na_nesata/links/5a79909445851541ce5ce863/Internet-na-nesata.pdf]

Stoyanov, S., Popchev, I. Интернет на нещата [online] February 2017 [viewed on 02.11.2018] [available from:https://www.researchgate.net/profile/Ivan_Popchev/publication/322953157_Internet_na_nesata/links/5a79909445851541ce5ce863/Internet-na-nesata.pdf]

Алексиев, П. Интернет на вещите – възникване, същност и разграничение [online] February 2017, [viewed on 02.11.2018] [available from: <http://ebox.nbu.bg/pa2016/16P.Aleksiev.pdf>]

Polsonetti, C. Automation World, Know the Difference Between IoT and M2M [online] July 15, 2014,[viewed on 02.11.2018] [available from: <http://www.automationworld.com/cloud-computing/know-difference-between-iot-andm2m>]

ITU Measuring the Information Society Report 2015, The Internet of Things: data for development, [online]2015,[viewed on 02.11.2018] [available from: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/misr2015/MISR2015-w5.pdf>, p. 150 – 151.

ITU Measuring the Information Society Report 2015, The Internet of Things: data for development, [online]2015,[viewed on 02.11.2018] [available from:<http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/misr2015/MISR2015-w5.pdf>, p. 152.

Kastnes, P. Infographic: What is PAN, BAN, WAN and LPWAN? [online] May 31, 2016, [viewed on 02.11.2018] [available from: <https://blog.nordicsemi.com/getconnected/what-is-pan-ban-wan-lpwan-types-of-networks>]

Mitchell, B. An Overview of a Personal Area Network (PAN) [online] February 16, 2018, [viewed on 02.11.2018] [available from:<https://www.lifewire.com/definition-of-pan-817889>]

Даскалова, X. Относно избора на безжични системи за предаване на данни [online] 2009, [viewed on 02.11.2018] [available from: http://www.math.bas.bg/telecom/old_site/seminar/art3.pdf]

Bhatt, C., Dey, N., Ashour, A. Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare, Springer International Publishing AG, 2017, p. 14, 15.

Bhatt, C., Dey, N., Ashour, A. Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare, Springer International Publishing AG, 2017, p. 16.

Bhatt, C., Dey, N., Ashour, A., “Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare” Springer International Publishing AG, 2017, p. 18.

- Bhatt, C., Dey, N., Ashour, A. Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare, Springer International Publishing AG, 2017, p. 20.
- Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare, Chintan Bhatt Nilanjan Dey Amira S. Ashour, Springer International Publishing AG 2017, p. 20.
- Bhatt, C., Dey, N., Ashour, A. Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare, Springer International Publishing AG, 2017, p. 21.
- Bhatt, C., Dey, N., Ashour, A. Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare, Springer International Publishing AG, 2017, p. 23.
- Bhatt, C., Dey, N., Ashour, A. Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare, Springer International Publishing AG, 2017, p. 24.
- Harpham, B., How the Internet of Things is changing healthcare and transportation [online] SEP 8, 2015, [viewed on 02.11.2018] [available from: <https://www.cio.com/article/2981481/healthcare/how-the-internet-of-things-is-changing-healthcare-and-transportation.html>]
- Bhatt, C., Dey, N., Ashour, A. Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare, Springer International Publishing AG, 2017, p. 25.
- Bhatt, C., Dey, N., Ashour, A. Internet of Things and Big Data Technologies for Next Generation Healthcare, Springer International Publishing AG, 2017, p. 27.
- Shah, S., Using Modern IoT-Style Protocols For Next-Generation Connected Medical Devices [online] February 16, 2015 [viewed on 02.11.2018] [available from: <https://www.meddeviceonline.com/doc/using-modern-iot-style-protocols-for-next-generation-connected-medical-devices-0001>]